

**T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**İBNÜ'Z-ZÜBEYR ES-SEKAFÎ VE MİLÂKÜ'T-TE'VÎL ADLI
ESERİ**

MUHAMMET ALİ ERDAL

DOKTORA TEZİ

Danışman: Doç. Dr. Mehmet ALTUNTAŞ

ŞUBAT – 2024

YOZGAT

T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İBNÜ'Z-ZÜBEYR ES-SEKAFÎ VE MİLÂKÜ'T-TE'VÎL ADLI
ESERİ

MUHAMMET ALİ ERDAL

DOKTORA TEZİ

Danışman: Doç. Dr. Mehmet ALTUNTAŞ

ŞUBAT – 2024

YOZGAT

YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
LİSANSÜSTÜ TEZ ONAY FORMU

T.C.

YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Enstitümüzün Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Programı öğrencisi Muhammet Ali ERDAL'ın hazırladığı “İbnü’z-Zübeyr es-Sekafi ve Milâkü’t-Tevîl Adh Eseri” başlıklı tezi ile ilgili tez savunma sınavı, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği’nin ilgili maddeleri gereğince 28/02/2024 Çarşamba günü saat 14:00’da yapılmış, tezin onayına oy birliği ile karar verilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. İsmail PIRLANTA

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Mehmet ALTUNTAŞ

(Danışman)

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Ahmet ÖZDEMİR

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Şuayip KARATAŞ

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÇALIŞKAN

ONAY:

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulu’nun/...../..... tarih ve sayılı Enstitü Yönetim Kurulu Kararı ile onaylanmıştır.

...../...../.....

Prof. Dr. Ümit BUDAK

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEZ BEYANI

Tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, tezin içerdiği yenilik ve sonuçların başka bir yerden alınmadığını, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan eder, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğini beyan ederim.

Muhammet Ali Erdal

28/02/2024

ÖN SÖZ

Kur'an âyetlerinin kendine has özelliklerinden birisi lafız açısından müteşâbih (benzer) âyetlerin bulunmasıdır. Lafzî müteşâbih olarak belirlenen âyetlerin yorumlanması şeklinde ifade edilen bu alanda çalışmalar yapan âlimlerden birisi İbnü'z-Zübeyr es-Sekafi'dir (ö. 708/1308). İbnü'z-Zübeyr, Endülüs'ün farklı şehirlerinde yaşamış, dönemin önemli âlimlerinden birisi olarak kabul edilmiştir. O, Arap dili, tefsir, hadis, kelâm, kıraat gibi alanlarda pek çok öğrenci yetiştirmiş, bununla beraber farklı ilim dallarında, temel kaynak niteliğinde önemli eserler telif etmiştir. Onun en değerli eserlerinden birisi, Kur'an'daki lafzî müteşâbih âyetlerin yorumlanmasına dair telif ettiği *Milâkü't-te'vîl* kitabıdır. Eserin en önemli özelliği, bu alanda yazılmış olan kitaplardan farklı öznel yorumların bulunması ve aynı konuda daha sonra yazılan eserlere kaynaklık etmesidir. Çalışmamızda ilk olarak ülkemiz ilim dünyasında hakkında yeterli çalışma bulunmayan İbnü'z-Zübeyr es-Sekafi'nin tanıtılması amaçlanmaktadır. Daha sonra onun en önemli eserlerinden *Milâkü't-te'vîl* kitabının özellikleri, tefsir metodu, yorum kaynakları gibi bilgiler verildikten sonra, eserin temel konusu olan "lafzî müteşâbih âyetler" farklı konu başlıkları altında bir araya getirilerek Müellif'in ilgili âyetlere dair özgün yorumları değerlendirilecektir. Böylece lafzî müteşâbih âyetlerin yorumlanmasında bağlamın ve tematik anlamın etkisinin ortaya çıkarılması hedeflenmiştir.

Bu çalışmanın başlangıcından itibaren destek ve katkılarıyla yanımda olan herkese teşekkür ederken, çalışmamızın hazırlanmasından tamamlanmasına kadar her aşamasında kendisinden istifade ettiğim tez danışmanım Doç. Dr. Mehmet Altuntaş'a şükranlarımı arz etmeyi bir borç bilirim. Çalışmanın okunarak tasnif edilmesi sürecinde kendilerine müracaat ettiğim değerli meslektaşım Dr. Sabuhi Shahavatov ve kadîm dostum Dr. M. Mukadder İnce'ye bilhassa teşekkür ederim. Ayrıca eğitim hayatım boyunca maddi manevi desteklerini esirgemeyen annem ve babam başta olmak üzere bu süreçteki tüm sıkıntılarda yanımda olan sabırlı ve fedakâr eşime, kendilerini ihmal ettiğime inandığım çocuklarıma minnet ve şükran borçlu olduğumu belirtmek isterim.

Muhammet Ali Erdal

28/02/2024

ÖZET

DOKTORA TEZİ

İBNÜ'Z-ZÜBEYR ES-SEKAFÎ VE MİLÂKÜ'T-TE'VÎL ADLI ESERİ

MUHAMMET ALİ ERDAL

YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEZ DANIŞMANI: DOÇ. DR. MEHMET ALTUNTAŞ

Endülüs'te yetişen âlimlerden İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî, İslâmî ilimlerin birçok dalında temayüz etmiş, değerli eserler ortaya koymuş ve yetiştirdiği öğrencilerle İslâm dünyasının ilmî mirasına eşsiz katkılarda bulunmuştur. Onun tefsir ilminin önemli konularından olan lafzî müteşâbih âyetlerin yorumlanması meselesindeki özgün yorumlarını içeren Milâkü't-te'vîl eseri, kendisinden sonraki âlimlere referans olmuştur. Bu çalışmada ilk önce İbnü'z-Zübeyr'in hayatı ve ilmî konumu ele alındıktan sonra Milâkü't-te'vîl eserinin temel özellikleri ayrıntılarıyla birlikte ortaya konulmuştur. Daha sonra Milâkü't-te'vîl eserinin konu edindiği lafzî müteşâbih âyetlere dair İbnü'z-Zübeyr'in ortaya koyduğu özgün yorumları sistematik ve tematik bir biçimde başlıklar halinde değerlendirilerek eserin yazıldığı alandaki diğer eserlerden farklılığı ortaya çıkarılmıştır. Çalışmamız vesilesiyle Milâkü't-te'vîl eseri özelinde lafzî müteşâbih âyetlerdeki farklılıkların üzerinde düşünülmesi gereken önemli bir konu olduğuna vurgu yapılmıştır. Ayrıca söz konusu âyetlerin belirlenmesi ve yorumlanmasında öznelliğin önemli bir faktör olduğu ve ortaya çıkan yorumların ilgili âyetlerin bulunduğu bağlam çerçevesinde düşünülerek değerlendirilmesi gerektiği gerçeğine ulaşılmıştır.

2024, xiv + 159 Sayfa

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Lafzî Müteşâbih, İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî, Milâkü't-te'vîl.

ABSTRACT

DOCTORATE THESIS

IBN AL-ZUBAYR AL-SAKAFI AND THEIR WORK NAMED MILAK AL-TA'WIL

MUHAMMET ALI ERDAL

**YOZGAT BOZOK UNIVERSITY
SCHOOL OF GRADUATE STUDIES
BASIC ISLAMIC SCIENCES**

SUPERVISOR: ASSOC. PROF. DR. MEHMET ALTUNTAS

Ibn al-Zubayr al-Sakafi, one of the scholars who grew up in Andalusia, distinguished himself in many branches of Islamic sciences, produced valuable works and made unique contributions to the scientific heritage of the Islamic world with the students he educated. His work Milak al-ta'wil, which contains his original comments on the interpretation of literal mutashabih verses, which is one of the important subjects of the science of tafsir, has been a reference for the scholars after him. In this study, firstly, the life and scientific position of Ibn al-Zubayr are discussed, and then the basic features of his work Milak al-ta'wil are revealed in detail. Later, the original comments put forward by Ibn al-Zubayr regarding the literal mutashabih verses of the work Milak al-ta'wil were evaluated systematically and thematically under headings, revealing the difference of the work from other works in the field in which it was written. On the occasion of our study, it was emphasized that the differences in literal mutashabih verses, specifically in the work of Milak al-ta'wil, are an important issue that should be considered. In addition, it has been concluded that subjectivity is an important factor in determining and interpreting the verses in question and that the resulting interpretations should be evaluated within the context of the relevant verses.

2024, xiv + 159 Pages

Keywords: Tafsir, Qur'an, Literal Mutashabih, Ibn al-Zubayr al-Sakafi, Milak al-ta'wil.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
TEZ BEYANI.....	iv
ÖN SÖZ.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR LİSTESİ	xiv
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı.....	1
1.2. Araştırmanın Önemi ve Amacı	2
1.3. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları.....	3
1.4. Literatür Değerlendirmesi.....	5
2. İBNÜ'Z-ZÜBEYR'İN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ.....	8
2.1. Hayatı.....	8
2.1.1. İsmi, Künyesi, Lakap ve Nisbeleri.....	9
2.1.2. Doğumu ve Eğitim Hayatı	9
2.1.3. Kişisel ve Ahlâkî Özellikleri.....	10
2.1.4. Vefatı.....	12
2.2. İlmî Kişiliği.....	12
2.2.1. Hocaları	13
2.2.2. Öğrencileri.....	15
2.2.3. Eserleri	17
2.3. Yaşadığı Dönemde Endülüs'ün Durumu	22
2.3.1. Siyasî Durum.....	22

2.3.2. İlmî Durum.....	26
3. MİLÂKÜ'T-TE'VÎL ADLI ESERİ	30
3.1. Genel Özellikleri.....	30
3.2. Konusu ve Yazılma Amacı	31
3.3. Tefsir Metodu	33
3.4. Eserin Kaynakları	34
3.4.1. Âyetler.....	35
3.4.2. Kıraatler.....	36
3.4.3. Hadisler	37
3.4.4. Dil ve Belâğat.....	39
3.4.5. Arap Şiirleri ve Atasözleri	41
3.4.6. Âlimlerin Görüşlerine Müracaat Edilmesi	42
3.5. Milâkü't-te'vîl ile Dürretü't-tenzîl Eserinin Karşılaştırılması.....	44
4. MİLÂKÜ'T-TE'VÎL ESERİNDEKİ LAFZÎ MÜTEŞÂBİH ÂYETLER.....	48
4.1. İsim ve Fiil Kullanımı Yönüyle Lafzî Müteşâbih Âyetler.....	48
4.1.1. Fâtiha 1/4, Âl-i İmrân 3/26, Nâs 114/2	48
4.1.2. Bakara 2/231, Talâk 65/2	49
4.1.3. Âl-i İmrân 3/27, Yûnus 10/31, En'âm 6/95	50
4.1.4. Mâide 5/2, Feth 48/29, Haşr 59/8.....	50
4.1.5. Tevbe 9/42, Tevbe 9/107, Haşr 59/11, Münâfikûn 63/1	51
4.1.6. Hûd 11/40, Mü'minûn 23/27	52
4.1.7. Yûsuf 12/2, Zuhuf 43/3.....	53
4.1.8. Ra'd 13/37, Tâhâ 20/113.....	54
4.1.9. Nahl 16/79, Mülk 67/19	55
4.1.10. Tûr 52/24, Vâkı'a 56/17-18.....	56
4.2. Sıfat Kullanımı Yönüyle Lafzî Müteşâbih Âyetler.....	57

4.2.1. Bakara 2/2, Âl-i İmrân 3/3-4	57
4.2.2. Bakara 2/9, Bakara 2/12, Bakara 2/13	58
4.2.3. Bakara 2/18, Bakara 2/171	59
4.2.4. Bakara 2/23, Hûd 11/13	60
4.2.5. Yûnus 10/1, Lokmân 31/1-2, Yûsuf 13/1	61
4.2.6. Hicr 15/53, Zâriyât 51/28, Sâffât 37/101	61
4.2.7. Meryem 19/52-53, Furkân 25/35	62
4.3. Yakın Anlamli İsim Kullanımı Yönüyle Lafzî Müteşâbih Âyetler	63
4.3.1. Bakara 2/125, Hac 22/26	63
4.3.2. Nisâ 4/87, Nisa 4/122	64
4.3.3. Nisa 4/137, Nisa 4/168	65
4.3.4. Hicr 15/11, Zuhruf 43/7	66
4.3.5. Müzzemmil 73/1-2, Müddessir 74/1-2	67
4.4. Yakın Anlamli Fiil Kullanımı Yönüyle Lafzî Müteşâbih Âyetler	68
4.4.1. Bakara 2/60, A'râf 7/160	68
4.4.2. Âl-i İmrân 3/133, Hadîd 57/21	69
4.4.3. Nisâ 4/1, A'râf 7/189, Zümer 39/6	69
4.4.4. Nahl 16/34, Zümer 39/51	71
4.4.5. Tâhâ 20/53, Zuhruf 43/10	72
4.5. Müzekker-Müennes Lafız Farklılığı Açısından Lafzî Müteşâbih Âyetler	73
4.5.1. Âl-i İmrân 3/184, Fâtır 35/4	73
4.5.2. Nisâ 4/25, Mâide 5/5	74
4.5.3. En'âm 6/90, Tekvîr 81/27	74
4.6. Fiil Kalıplarındaki Farklılık Açısından Lafzî Müteşâbih Âyetler	75
4.6.1. Bakara 2/38, Tâhâ 20/123	75
4.6.2. Âl-i İmrân 3/3, Âl-i İmrân 3/3	77

4.6.3. İbrâhîm 14/52, Sâd 38/29.....	78
4.6.4. Hicr 15/12, Şuarâ 26/200	78
4.6.5. Muhammed 47/9, Muhammed 47/26.....	79
4.7. Tekil-Çoğul Kalıplardaki Farklılık Açısından Lafzî Müteşâbih Âyetler.....	81
4.7.1. Bakara 2/261, Yûsuf 12/43	81
4.7.2. Yûnus 10/31, Sebe' 34/24.....	81
4.8. Atıf Harflerinin/Edatların Farklılığı Açısından Lafzî Müteşâbih Âyetler	82
4.8.1. Tâhâ 20/112, Enbiyâ 21/94	82
4.8.2. Nahl 16/96, Nahl 16/97, Zümer 39/35	83
4.9. Kelime/İfade Farklılıkları Açısından Lafzî Müteşâbih Âyetler.....	85
4.9.1. Bakara 2/38, A'râf 7/2, Tâhâ 20/123	85
4.9.2. Bakara 2/63, Bakara 2/93,.....	85
4.9.3. Âl-i İmrân 3/41, Meryem 19/10.....	86
4.9.4. Âl-i İmrân 3/86, Tevbe 9/74	87
4.9.5. Âl-i İmrân 3/164, Cum'a 62/2.....	88
4.9.6. Âl-i İmrân 3/167, Feth 48/11	89
4.9.7. Mâide 5/2, Mâide 5/8	90
4.9.8. Yûnus 10/47, Yûnus 10/54, Zümer 39/69, Zümer 39/75	91
4.9.9. Yûnus 10/60, Mü'min 40/61	93
4.9.10. Nahl 16/78, Mü'minûn 23/78, Mülk 67/23.....	94
4.9.11. Meryem 19/39, Mü'min 40/18.....	95
4.9.12. Mü'min 40/7, Şûrâ 42/5	96
4.9.13. Zâriyât 51/5-6, Tûr 52/7-8, Mürselât 77/7	97
4.9.14. Kalem 68/15-16, Muttaffîfîn 83/13-14.	99
4.10. Harfîn Zikri-Hazfî Bakımından Lafzî Müteşâbih Âyetler	100
4.10.1. Bakara 2/164, Ankebût 29/63, Câsiye 45/5	100

4.10.2. En‘âm 6/32, A‘râf 7/169	101
4.10.3. A‘râf 7/85, Hûd 11/84, Ankebût 29/36	102
4.10.4. Hûd 11/10, Fussilet 41/50	103
4.10.5. Hûd 11/17, Secde 32/23	103
4.10.6. Tâhâ 20/15, Mü‘min 40/59	104
4.10.7. Şuarâ 26/50, Zuhruf 43/13-14	105
4.10.8. Lokmân 31/17, Şûrâ 42/43	106
4.11. Zamirin/Zarfin/Edatın Zikri-Hazfî Bakımından Lafzî Müteşâbih Âyetler.....	106
4.11.1. En‘âm 6/16, Câsiye 45/30	106
4.11.2. Hûd 11/77, Ankebût 29/33	108
4.11.3. Hûd 11/82, Hicr 15/74	108
4.11.4. Feth 48/11, Feth 48/15	109
4.11.5. Felak 113/3, Felak 113/4.....	110
4.12. Kelimenin/İfadenin Zikri-Hazfî Bakımından Lafzî Müteşâbih Âyetler	111
4.12.1. Âl-i İmrân 3/117, Nahl 16/33	111
4.12.2. Nisâ 4/5, Nisâ 4/8.....	112
4.12.3. Nisâ 4/22, İsrâ 17/32	113
4.12.4. Mâide 5/119, Tevbe 9/100, Mücâdele 58/22, Talâk 65/11, Beyyine 98/8... 113	
4.12.5. Mâide 5/1, Hac 22/30.....	115
4.12.6. Mâide 5/46, Hadîd 57/27	117
4.12.7. Mâide 5/92, Tegâbün 64/12	118
4.12.8. En‘âm 6/94, Kehf 18/48.....	119
4.12.9. Ra‘d 13/26, Kasas 28/82, Ankebût 29/62, Şûrâ 42/12.....	120
4.12.10. İbrâhîm 14/1, Hac 22/24, Sebe’ 34/6	121
4.12.11. Hicr 15/88, Şuarâ 26/215	122
4.12.12. Nahl 16/60, Rûm 30/27	123

4.12.13. Nahl 16/89, Nahl 16/102	124
4.12.14. Kehf 18/110, Enbiyâ 21/108	124
4.12.15. Zâriyât 51/19, Meâric 70/24-25	125
4.12.16. Hadîd 57/22, Tegâbün 64/11	126
4.13. Takdim-Tehir Olması Yönüyle Lafzî Müteşâbih Âyetler	127
4.13.1. Fâtiha 1/2, Câsiye 45/36.....	127
4.13.2. Bakara 2/61, Âl-i İmrân 3/112	128
4.13.3. Bakara 2/129, Âl-i İmrân 3/164, Cum'a 62/2	129
4.13.4. Bakara 2/284, Âl-i İmrân 3/29	130
4.13.5. Bakara 2/284, Âl-i İmrân 3/129, el-Mâide 5/18, Mâide 5/40, el-Feth 48/14	131
4.13.6. Nisâ 4/41, Nahl 16/89	133
4.13.7. Mâide 5/40, Feth 48/14	134
4.13.8. Tevbe 9/114, Hûd 11/75.....	135
4.13.9. Yûnus 10/61, Sebe' 34/3, Sebe' 34/22.....	136
4.13.10. Ra'd 13/16, Furkân 25/3	137
4.13.11. Ra'd 13/38, Rûm 30/47	138
4.13.12. Hadîd 57/12, Tahrîm 66/8	139
4.14. Âyet Sonları Farklılığı Bakımından Lafzî Müteşâbih Âyetler	140
4.14.1. Bakara 2/45, Bakara 2/153	140
4.14.2. Âl-i İmrân 3/28, Âl-i İmrân 3/30	141
4.14.3. Âl-i İmrân 3/40, Meryem 19/8	142
4.14.4. Mâide 5/6, Nahl 16/81	142
4.14.5. En'âm 6/163, A'râf 7/143	143
4.14.6. A'râf 7/39, Enfâl 8/35	145
4.14.7. Tevbe 9/15, Tevbe 9/27.....	146
4.14.8. Ra'd 13/32, Hac 22/44	147

4.14.9. İbrâhîm 14/34, Nahl 16/18	148
4.14.10. Tâhâ 20/130, Kâf 50/39.....	149
5. SONUÇ.....	150
6. KAYNAKLAR.....	155

KISALTMALAR LİSTESİ

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
b.	: bin, ibn (Oğlu)
b.y.	: Basım Yeri Yok
bk.	: Bakınız
H	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
M	: Milâdî
ö.	: Ölüm Tarihi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik Eden
ts.	: Tarihsiz
y.y.	: Yayıncı Yok

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı

Çalışmamızın konusunu İbnü’z-Zübeyr es-Sekafî’nin hayatı, ilmî konumu ve Kur’an’daki tekrarlanan ve lafzî müteşâbihi olan âyetlerin yorumlanmasına dair telif ettiği *Milâkü’t-te’vîl* eserinin incelenmesi oluşturmaktadır.

İbnü’z-Zübeyr, Endülüs’te yetişmiş, fıkıh, hadis, kıraat ve nahiv ilimlerinde döneminin meşhur âlimlerinden birisi olmuştur. Onun tefsir ilmine dair yazdığı kitaplardan birisi olan *Milâkü’t-te’vîl* eserinde, tekrarlanan ya da benzer olan lafızları içermesi sebebiyle lafzî müteşâbih kapsamına giren Kur’an âyetlerini, farklılıklarına dikkat çekerek izah etmeye çalışmaktadır. Kur’an’daki lafzî müteşâbih âyetlerin belli bir sebep ya da hikmete binaen vârid olmaları ve bu hikmet ya da sebeplerin açıklanabilmesi tefsir ilminin önemli konularındandır. Bu açıdan İbnü’z-Zübeyr’in konuyla alakalı düşüncelerinin ortaya konulması ve ilgili âyetlere dair değerlendirmelerini sistematik başlıklar altında tasnif edilerek sunulması çalışmamızın temel konusudur.

“İbnü’z-Zübeyr es-Sekafî ve *Milâkü’t-te’vîl* Adlı Eseri” başlıklı çalışmamız, “Giriş”, “Üç Bölüm” ve “Sonuç” kısımlarından oluşmaktadır.

Çalışmamızın “Giriş” kısmından sonra “İbnü’z-Zübeyr’in Hayatı ve İlmî Kişiliği” başlıklı ikinci bölümünde, ilk önce Müellif’in ismi, künye ve lakapları ayrıntılı bir şekilde verildikten sonra doğum ve vefat tarihlerine dair farklı rivayetlere değinilmiş, ahlâkî nitelikleri ve kişisel özellikleri öğrencilerinin anlatımı ve yaşanan olaylar ışığında ortaya konulmuştur. Daha sonra Müellif’in yaşadığı dönemdeki ilim coğrafyasında sahip olduğu konumu farklı âlimlerin sözlerine istinaden aktarılmış, onun elde ettiği mevkiye ulaşmasına vesile olan meşhur hocalarının ve ilmî mirasını aktardığı en önemli öğrencilerinin isimleri kısa bilgilerle sıralanmıştır. Ardından Müellif’in İslâm ilim dünyasına kazandırdığı eserlerinin isimleri, fihrist ve tabakât türü kaynaklar ışığında tasrih edilmiş; bu eserlerin mahiyetleri ve güncel durumlarına dair bilgiler verilmiştir. Bu bölümün son başlığı olarak İbnü’z-Zübeyr’in yaşadığı dönemdeki Endülüs’ün içinde bulunduğu siyasî ve ilmî durumla ilgili özet niteliğinde bilgiler verilmiştir. Burada söz konusu dönemdeki ilmî faaliyetlerin hususiyetleri belirtilmiş, bu dönemde yaşayıp da farklı alanlarda uzmanlaşan âlimlerin isimleri zikredilmiştir. Böylece Müellif’in yaşadığı

dönemin hem sosyal/siyasal hem de fikrî/ilmî imkanlarına ve bütün bunların onun üzerindeki etkilerine değinilmiştir.

Çalışmamızın “*Milâkü't-te'vîl* Adlı Eseri” başlıklı üçüncü bölümünde, söz konusu eserin genel özellikleri, yazılma amacı ve metodu ortaya konulduktan sonra Müellif'in eserine dahil ettiği lafzî müteşâbih âyetlere dair yorumlarına kaynaklık eden unsurlar ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Son olarak çalışma konumuz olan *Milâkü't-te'vîl* kitabı ile aynı alandaki *Dürretü't-tenzîl* kitabı, farklı açılardan karşılaştırmaya tabi tutulmuştur.

Çalışmamızın son bölümünde, *Milâkü't-te'vîl* kitabında yorumlanan lafzî müteşâbih âyetler belli bir sistematik çerçevesinde ele alınmış, değerlendirmeye tabi tutulan âyetler ilk defa Müellif'in lafzî müteşâbih olduğunu tespit ettiği âyetlerle sınırlandırılmıştır. Böylece söz konusu eserin özgünlüğü ve aynı konuda telif edilmiş diğer eserlerden farklı yönleri ortaya konulmuş ve çalışmamızın nihai hedefine ulaşılmıştır.

“Sonuç” kısmında ise çalışmanın konu edindiği Müellif ve eserinin incelenmesi neticesinde ulaşılan bilgiler değerlendirilmiş, Endülüs müfessirleri arasında önemli bir yeri bulunan İbnü'z-Zübeyr ve onun bizlere ulaşan eserlerinden *Milâkü't-te'vîl*'in ülkemiz ilim dünyasına tanıtılması adına çalışmamız vesilesiyle ulaşılan sonuçlar ortaya konulmuştur.

1.2. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Endülüs âlimleri ve müfessirleri arasında önemli bir yeri bulunan İbnü'z-Zübeyr, yaşadığı döneme damga vurmuş; Endülüs içinden ve dışından birçok hocadan ilim tahsîl etmiş, kendisi gibi âlim niteliğinde öğrenciler yetiştirmiş ve pek çok ilim dalında otorite haline gelmiştir. Aynı zamanda mâlikî mezhebinin önde gelen fakihlerinden İbnü'z-Zübeyr itikatta Ehl-i sünnet akidesinin güçlü bir savunucusudur.

Müellif'in başlıca kitaplarından birisi ve çalışma konumuz olan *Milâkü't-te'vîl* eseri, sonraki âlimlerin müracaat kaynaklarından birisi haline gelmiştir. Eserde Kur'an'ın farklı sûrelerindeki lafzen müteşâbih (benzer) ve tekrar eden âyetler ele alınmış, bu durumun sebep ve hikmetleri üzerinde durulmuş, bu tür âyetler hakkında ileri sürülen yanlış düşünceler ve şüpheler giderilmeye çalışılmıştır. Eserin büyük bir nitelik ve öneme sahip olması ve son dönemlerde yazılan pek çok tefsirde ilgili âyetlere dair yorumlarda İbnü'z-Zübeyr'in görüşlerine yer verilmesine rağmen Müellif ve eserle ilgili ülkemizde yeterince araştırma ve çalışmanın bulunmaması bizi böyle bir çalışma yapmaya sevk etmiştir.

Bizim çalışmamızla temel kaynaklar esas alınarak Endülüs ilim coğrafyasının en önemli âlimlerinden olan İbnü’z-Zübeyr’in ve kendi alanında müstesna bir yeri bulunan *Milâkü’t-te’vîl* eserinin akademik bir üslûpla araştırılarak ülkemiz ilim dünyasına kazandırılması amaçlanmıştır. Diğer taraftan “tekrarlanan ve lafzen müteşâbih olan Kur’an âyetlerinin yorumlanması” konusunda daha önce yazılmış kitaplardan etkilendiği gibi kendisinden sonra yazılmış eserleri de etkileyen *Milâkü’t-te’vîl*’deki yorumların özgünlüğünün ortaya çıkarılması hedeflenmiştir.

1.3. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Araştırmamızın ilk aşamasında, “Literal tarama ve kaynak taraması” yönteminden yararlanılmıştır. Zira bu yöntem sayesinde hali hazırdaki birincil ve ikincil kaynaklara ulaşılmış; elde edilen bilgilerin incelenmesi ve değerlendirilmesi sûretiyle güvenilir veriler toplanmıştır. Böylece tabakât ve terâcim türündeki eserlerden İbnü’z-Zübeyr’in hayatı ile ilgili temel bilgilere ulaşılmış, daha sonra Müellif ile alakalı gerek ülkemizde gerekse ülkemiz dışında yapılan çalışmalar mevcut veriler ışığında değerlendirilerek daha sağlıklı bir sonuca ulaşılmıştır.

Araştırmamızın ikinci aşamasında ise “karşılaştırmalı analiz yöntemi” kullanılmış, bu yöntem sayesinde çalışma konumuz olan eserin telif edildiği alanda önceden mevcut bulunan kitaplarla benzerlikleri ve farklılıklarının objektif olarak ortaya çıkarılması sağlanmıştır. Böylece *Milâkü’t-te’vîl* eserinin konu edindiği tekrarlanan veya lafzen müteşâbih olan âyetlerin söz konusu eserden önce telif edilen kitapların ele aldığı âyetlerle kimi zaman aynı; kimi zaman aynı gibi görünse de içerik olarak farklı olduğu anlaşılmıştır. Çalışmamızda kullanılan iki farklı yöntem sayesinde birbirinden farklı alanlardan kaynak eserlere ulaşılmış, temel kaynakların yanı sıra yardımcı kaynak olarak niteleyebileceğimiz çalışma konumuzla bağlantılı güncel çalışmalardan da istifade edilmiştir.

Çalışmamızın ilk bölümünün temel kaynakları, Müellif’in hayatı, ilmî konumu ve eserlerine dair bilgilerin elde edildiği fihrist niteliğindeki tabakât ve terâcim türü biyografik eserlerden oluşmaktadır. Bunlar arasında İbn ‘Abdülmelik’in (ö. 703/1303) *ez-Zeyl ve’t-tekmile*, Zehebî’nin (ö. 748/1348) *Tezkiretü’l-huffâz*, Safedî’nin (ö. 764/1363) *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, İbnü’l-Hatîb’in (ö. 776/1374-75) *el-İhâta fî ahbâri Ğırnâta*, İbn Ferhûn’un (ö. 799/1397) *ed-Dîbâcü’l-müzheb*, İbn Hacer el-Askalânî’nin (ö. 852/1449) *ed-Dürerü’l-kâmine*, Süyûtî’nin (ö. 911/1505) *Buğyetü’l-vu‘ât*, Dâvûdî’nin (ö. 945/1539)

Tabakâtü'l-müfessirîn, İbnü'l-Kâdî'nin (ö. 1025/1616) *Dürretü'l-hicâl*, İbnü'l-İmâd'ın (ö. 1089/1679) *Şezerâtü'z-zeheb*, Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) *el-Bedru't-tâli'*, Muhammed Mahlûf'un (ö. 1941) *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye* ve Ömer Rızâ Kehhâle'nin (1905/1987) *Mu'cemü'l-mü'ellifîn* eserleri zikredilebilir. Bu bölümde ve sonraki bölümlerde yardımcı kaynaklar olarak çalışma konumuz olan *Milâkü't-te'vîl* kitabını konu alan çalışmalar yapan araştırmacılardan Fâdıl Sâlih es-Sâmerrâ'î'nin *Dirâsetü'l-müteşâbihi'l-lafzî min âyi't-tenzîl fî kitâbi Milâkü't-te'vîl* eserinden; Müellif ve eseriyle ilgili ülkemizde yapılan az sayıdaki yayınlardan Abdülkerim Ünalın'ın *TDV İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî" maddesinden ve Burhan Çonkor'un "İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî'nin Hayatı ve Surelerin Tertibi Meselesine Yaklaşımı" başlıklı makalesinden istifade edilmiştir.

Çalışmamızın "*Milâkü't-Te'vîl* Eseri" başlıklı bölümüne örneklik etmesi bakımından, öncelikle eserin muhakkiklerinden Sa'îd el-Fellâh'ın çalışmasının girişinde yer alan kitapla ilgili ayrıntılı bilgiler göz önünde bulundurularak Müellif'in eserine yazdığı mukaddimedeki tanıtıcı bilgilere müracaat edilmiştir. Daha sonra elde edilen bilgilerle, kitapla ilgili yapılan diğer çalışmalar ve değerlendirmeler karşılaştırılmıştır. Ayrıca kitabın isminin yer aldığı bibliyografik eserlerden de yararlanılmıştır. Bu eserler arasında Kâtib Çelebî'nin (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-zunûn'u* ve Ziriklî'nin (1893-1976) *el'Alâm'*ı sayılabilir. Böylece *Milâkü't-te'vîl* eserin özellikleri, konusu, metodu, kaynakları gibi önemli bilgilerin oluşturduğu bölüm tamamlanmıştır.

Çalışmamızın "Sonuç" kısmından önceki en önemli bölümünde ise lafzî müteşâbih âyetlerin açıklanmasına dair *Milâkü't-te'vîl* eserinden daha önce yazılmış olan kaynaklardan karşılaştırma yoluyla istifade edilmiştir. Bu kaynaklar, Hatîb el-İskâfî'nin (ö. 420/1029) *Dürretü't-tenzîl* ve *ğurretü't-te'vîl* ve Tâcülkurrâ el-Kirmânî'nin (ö. 500/1106'dan sonra) *el-Burhân fî tevcîhi müteşâbihi'l-Kur'ân* eserleridir. Daha sonra bu kaynaklarda bulunmayan ve sadece *Milâkü't-te'vîl* eserinde yer alan lafzî müteşâbih âyetleri yorumlarken Müellif'in nakilde bulunduğu veya işaret ettiği tefsir kaynaklarına ulaşılmıştır. Bunlardan Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf'ı*; İbn 'Atıyye el-Endelüsî'nin (ö. 541/1147) *el-Muharrerü'l-vecîz'i*; Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-gayb'ı*; Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân'ı* gibi eserlere sıklıkla başvurulmuştur.

Çalışmamızın tamamında, özellikle de son bölümünde yer alan Kur'an âyetlerinin ve/veya âyetlerdeki kelimelerin Arapçalarının yanı sıra çoğunlukla Türkçe meâllerine de yer verilmiştir. Türkçe meâl için genellikle Türkiye Diyanet Vakfı ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan Kur'an meâlleri esas alınmış, ancak kısmen de olsa bazı durumlarda şahsî tasarruflarda bulunulmuştur.

1.4. Literatür Değerlendirmesi

Araştırmamızın konusu olan Müellif ve çalışma konumuz olan eseri hakkında ülkemizde yapılan çalışmalar ve yayınlar sınırlıdır. Bunlardan birincisi Abdülkerim Ünal tarafından kaleme alınarak *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nde "İbnü'z-Zübeyr es-Sekafi" başlığıyla yayınlanan ansiklopedi maddesidir. Müellif'in hayatı ve temel eserleri ile genel bilgiler içeren ansiklopedi maddesi, onun ilmî kimliği ve çalışma konumuz olan eserin mahiyeti ve önemi hakkında yeterli olmayan kısa bilgiler içermektedir.

Müellif hakkında yapılan ikinci ve muhtemelen en son çalışma ise Burhan Çonkor tarafından yazılan "İbnü'z-Zübeyr es-Sekafi'nin Hayatı ve Surelerin Tertibi Meselesine Yaklaşımı" başlıklı makaledir. Bu çalışmada ise Müellif'in hayatına dair biraz daha ayrıntılı bilgiler verilmiş, ancak makale onun sûrelerin tertibi ve birbirleriyle münasebeti meselesindeki görüşü ve bu konuya dair telif ettiği *el-Burhân fî tertîbi/tenâsübi süveri'l-Kur'ân* eseri bağlamında sınırlandırılmıştır. Dolayısıyla bu makalenin de İbnü'z-Zübeyr veya *Milâkü't-te'vîl* eserini tanıtmak ve Endülüs tefsir geleneğindeki önemini tespit etmek açısından yetersiz olduğu görülmüştür.

Bu iki yayın dışında ülkemizde doğrudan Müellif ve eseri hakkında yazılan bir çalışma, telif edilen bir kitap veya lisansüstü tez bulunmamaktadır. Ancak Endülüs tefsir geleneği hakkında "Endülüs Tefsirciliği Üzerine Bir Giriş Denemesi" başlığıyla M. Akif Koç ve "Endülüs Tefsir Mirasına Panoramik Bir Bakış" başlığıyla Arslan Karaoğlu tarafından kaleme alınan makalelerde Müellif ve söz konusu eseri hakkında özet bilgiler verilmiştir. Bu iki makale dışında Endülüs tefsir geleneği ve müfessirleri bağlamında telif edilen diğer makalelerde birçok Endülüslü müfessirin ismi yer almakta iken İbnü'z-Zübeyr veya *Milâkü't-te'vîl* ismine değinilmemiştir.

Arap-İslâm dünyasındaki ilmî çalışmalarda durumun böyle olmadığı görülmektedir. Nitekim öncelikle *Milâkü't-te'vîl* eseri farklı yazma nüshalarından şimdiye kadar dört defa tahkik edilmiş; bu tahkik çalışmaları lisansüstü çalışma düzeyinde gerçekleştirilerek farklı

yayınevleri tarafından basılmıştır. Bunlardan ilki Mahmûd Kâmil Ahmed tarafından 1979 yılında yapılan tahkik çalışmasıdır. ‘Aynşems Üniversitesinde doktora düzeyinde çalışılmış, eser Dâru’n-Nahdati’l-‘Arabî yayınlarından iki cilt halinde 1985 yılında Beyrut’ta basılmıştır. Eserin girişinde muhakkik tarafından Müellif’in hayatı, ilmî kişiliğinden bahsedilmiş, meşhur hocaları ve öğrencilerinin isimleri liste halinde sıralanmıştır. Daha sonra *Milâkü’t-te’vîl* eserinin İbnü’z-Zübeyr’e aidiyeti meselesine ve farklı nüshaların özelliklerine değinilmiştir. Muhakkik bu bilgiler dışında eserle ilgili ayrıntılı bilgiler vermemiş, yani çalışmanın mukaddime bölümü sınırlı kalmıştır. Ardından Müellif’in belirlediği sûreler ve âyetlerdeki lafzî müteşâbih âyetlerin değerlendirmesi tamamlanmıştır.

İkinci tahkik çalışması ise Sa’îd el-Fellâh tarafından yapılmıştır. *Milâkü’t-te’vîl* kitabının günümüze kadar ulaşan dört farklı nüshasının esas alındığı, doktora tezi olarak Tunus’ta çalışılan eser, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî yayınevi tarafından Beyrut’ta iki cilt halinde; 1983 ve 2007 yılında iki defa basılarak yayımlanmıştır. Eserin benzer şekilde kitap haline gelen diğer tahkik çalışmalarından farkı muhakkik tarafından kitabın giriş kısmında kapsamlı bir mukaddimenin yer almasıdır. Mukaddime kısmında ilk olarak, yaşadığı siyasî ve ilmî ortamın tanıtılmasıyla ayrıntılı bir şekilde Müellif’in hayatı ve ilmî şahsiyetinden bahsedilmiş, daha sonra *Milâkü’t-te’vîl* eseri genel özelliklerinin yanı sıra üslûp ve kaynakları açısından değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Ardından Bakara’dan Nâs sûresine kadar Kur’an’daki seksen sûreden üç yüz yetmiş yedi âyet belirlenmiş ve bu âyetlerin lafzî müteşâbihi olan âyetlerden farklılıkları değişik açılardan yorumlanmaya çalışılmıştır.

Eserle ilgili üçüncü tahkik çalışması ise ‘Abdulğani Muhammed ‘Alî el-Fâsî tarafından yapılmış ve Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye yayınevi tarafından iki cilt olarak 2006 yılında Beyrut’ta basılmıştır. Bu çalışmada ise mukaddime bölümü daha sınırlı kalmış, sadece Müellif’in hayatına çok kısa bir şekilde değinilmiş, eserin özellikleri veya nüshalarına dair herhangi bir bilgi verilmemiştir. Daha sonra ise Müellif’in eserine aldığı lafzî müteşâbih âyetler sûre ve âyet sistematığına bağlı kalarak değerlendirilmiştir.

Son olarak Abdülhamîd Hindâvî tarafından yapılan tahkik çalışması ise bir cilt olarak Dâru İbni’l Cevzî yayınlarından 2019 yılında Suudî Arabistan’ın ed-Dammâm şehrinde basılmıştır. Diğer tahkik çalışmalarından daha yeni olmasına rağmen bu çalışmanın daha

kısa ve sınırlı olduğu anlaşılmakla birlikte eserin basılı nüshasına tarafımızca ulaşamamıştır.

Arap dünyasında Müellif'in hayatına dair bilgilerin bulunduğu ve doğrudan *Milâkü't-te'vîl* eseri ile alakalı yapılan diğer çalışmalar arasında: İbrâhîm b. 'Abdül'azîz ez-Zeyd tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanan *el-Belâğatü'l-Kur'âniyye fî Milâkü't-Te'vîl li-İbnü'z-Zübeyr el-Ğirnâtî, dirâseten ve takvîmen* başlığıyla Dâru Künûzi İşbiliyye li'n-Neşr ve't-Tevzî' yayınevi tarafından 2010 yılında Riyad'da basılan eser; Muhammed Fâdîl Sâlih es-Sâmerrâ'î tarafından *Dirâsetü'l-müteşâbihi'l-lafzî min âyi't-tenzîl fî kitâbi Milâkü't-Te'vîl* başlığıyla y. lisans düzeyinde yapılan ve Dâru İbni Kesîr yayınevi tarafından 2016 yılında Beyrut'ta basılan eser; Yâsir 'Atıyye es-Sa'îdî'nin 1998 yılında hazırladığı *İbnü'z-Zübeyr el-Endelüsî ve menhecühû fî Milâkü't-Te'vîl* başlıklı doktora tezi; Reşîd el-Hamdâvî tarafından *el-Müteşâbihi'l-lafzî ve mesâliki tevcîhühû 'inde Ebî Ca'fer İbnü'z-Zübeyr el-Ğirnâtî dirâsetün ve tahkiki li-kitâbihi Milâkü't-Te'vîl* başlıklı bitirme tezi sayılabilir.

Netice itibariyle İbnü'z-Zübeyr ve *Milâkü't-te'vîl* eserini konu alan çalışmaların ülkemizde çok az miktarda olduğu, buna karşılık Arap-İslâm dünyasında hem nitelik hem nicelik olarak önemli çalışmaların bulunduğu görülmüştür.

Bizim çalışmamız ise Müellif ve söz konusu eserine dair lisansüstü seviyesinde ülkemizde yapılan ilk ve tek çalışma olma niteliği taşımaktadır. Nitekim diğer çalışmalar Müellif veya eserini dar bir çerçevede ele aldıkları için gerek ortaya konulan bilgi gerekse bu bilgilerin niteliği açısından yetersiz kalmışlardır. Diğer taraftan Arap-İslâm dünyasında hem nitelik hem de nicelik bakımından daha fazla çalışma olduğu görülse de bizim tez çalışmamızın daha önce yapılmış diğer çalışmalardan farklı yönleri bulunmaktadır. Bunlardan birisi Müellif'in hayatı ve eserin özellikleri gibi temel bilgilerin olduğu bölümlerde birbirlerinden farklı ve kimi zaman çelişen bilgilerin bir araya getirilmiş olmasıdır. Zira yapılan diğer çalışmalarda bu kadar farklı açılardan ve nitelikli temel kaynaklardan elde edilen bilgilerin değerlendirildiği görülmemektedir. Tez çalışmamızı diğer çalışmalardan farklı kılan en önemli özelliği ise çalışmada yer verilen lafzî müteşâbih âyetlerin belli bir kıstas gözetilerek sınırlandırılması ve belli bir sistematığe göre sınıflandırılarak değerlendirilmiş olmasıdır. Burada gözetilen ölçüt, ele alınan âyetlerin aynı alanda daha önce telif edilen *Dürretü't-tenzîl ve ğurretü't-te'vîl* ve *el-Burhân fî tevcîhi müteşâbihi'l-*

Kur'ân eserlerinde bulunmayıp ilk defa *Milâkü't-te'vîl* eserinde yer almış olmasıdır. Takip edilen sistem ise sûre ve âyet sıralaması değil söz konusu âyetlerin kelime veya cümle yapısındaki farklılıkların konu başlığı haline getirilmesi ve ilgili âyetlerin bu başlıkların altında gruplandırılmasıdır.

2. İBNÜ'Z-ZÜBEYR'İN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

2.1. Hayatı

Endülüs'te yetişmiş âlimler arasında önemli bir yeri olan İbnü'z-Zübeyr'in hayatı hakkında kaynaklarda bulunan bilgiler sınırlıdır. Bu bilgilerden bir kısmı birbiriyle çelişirken bir kısmı da daha önceki ana kaynaklardan elde edilen bilgilerin tekrarı niteliğindedir. Bu

kısımda tabakât ve terâcim türü kitaplarda nakledilen bilgiler ışığında İbnü’z-Zübeyr’in hayatı başlıklar halinde incelenecektir.

2.1.1. İsmi, Künyesi, Lakap ve Nisbeleri

İbnü’z-Zübeyr’in tam adı, Ahmed b. İbrâhîm b. Zübeyr b. Muhammed b. İbrâhîm b. Zübeyr b. Hasen b. Hüseyin b. Zübeyr b. ‘Âsım b. Müslim b. Ka‘b b. Mâlik b. ‘Alkame b. Habbâb b. Müslim b. ‘Adiy b. Mürre b. ‘Avf b. Sakîf, künyesi ise Ebû Ca‘fer’dir.¹ İlk dedesi Zübeyr’e nispetle İbnü’z-Zübeyr olarak bilinmekte, çoğunlukla bu ismi kullanılmaktadır. Ancak sekizinci dedesi sebebiyle ‘Âsımî, son dedesine nispetle Sekafi; doğum yerine izafeten Ceyyânî, meşhur olduğu şehre atfen de Gırnâtî lakabıyla bilinmektedir. Ayrıca Endülüs’te yetişen birçok âlimin sahip olduğu Endelûsî lakabı İbnü’z-Zübeyr için de kullanılmaktadır.² Mısırlı medeniyet tarihçisi Ahmed Emîn’e (1886-1954) göre terâcim kitaplarında Endülüs âlimlerinin künye/lakap kullanmaya önem vermeleri Endülüs halkının memleketlerine aşırı bağlılıklarından kaynaklanmaktadır.³ Nitekim bu tespiti uygun olarak İbnü’z-Zübeyr’in birden fazla lakapla anıldığı görülmektedir.

2.1.2. Doğumu ve Eğitim Hayatı

İbnü’z-Zübeyr’in doğum tarihine dair kaynaklarda iki farklı rivayet bulunmaktadır. Kaynakların çoğunluğunda yer alan birinci görüşe göre hicrî 627 yılının sonlarında,⁴ ikinci görüşe göre hicrî 628 yılında⁵ Zilkâde ayında, milâdî olarak 1230 yılı Eylül ayında doğmuştur. Vefat ettiği yıl ve vefatında yaklaşık 80 yaşında olduğu düşünüldüğünde ikinci

¹ Muhammed b. Muhammed İbn ‘Abdûlmelik, *ez-Zeyl ve’t-tekmile li-kitâbeyi’l-Mevsûl ve’s-Sıla*, thk. Muhammed b. Şerîfe - İhsân ‘Abbâs (Tunus: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 2012), 1/231-232; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehbî, *Tezkiretü’l-huffâz*, thk. ‘Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu‘allimî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 4/1484; Salâhuddîn Halîl b. Aybeg es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafâ (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1420/2000), 6/140; Lisânüddîn Muhammed b. ‘Abdillâh İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta fî ahhâri Ğırnâta*, thk. Yûsuf ‘Alî Tavîl (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424/2003), 1/72; Burhânüddîn İbrâhîm b. ‘Alî İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü’l-müzheb fî ma’rifeti a’yânî ‘ulemâi’l-mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü’n-Nûr (Kahire: Dâru’t-Türâs li’t-Tab‘ ve’n-Neşr, ts.), 1/188; Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed İbnü’l-Kâdî, *Dürretü’l-hicâl fî esmâ’i’r-ricâl*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü’n-Nûr (Kahire: Mektebetü Dâru’t-Türâs, 1391/1971), 1/11.

² Ebû Ca‘fer Ahmed b. İbrâhîm İbnü’z-Zübeyr, *el-Burhân fî tenâsübi süveri’l-Kur‘ân*, thk. Sa‘îd b. Cum‘a el-Fellâh (b.y.: Dâru İbni’l Cevzi, 1428/2007), 19-20.

³ Ahmed Emîn b. İbrâhîm et-Tabbâh, *Zuhrü’l-İslâm* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, ts.), 3/8.

⁴ Zehbî, *Tezkiretü’l-huffâz*, 4/1484; İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/75; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü’l-müzheb*, 1/189.

⁵ İbn ‘Abdûlmelik, *ez-Zeyl ve’t-tekmile*, 1/237.

görüş daha isabetli görünmektedir.⁶ İbnü’z-Zübeyr’in doğum yeri Ceyyân (Jaén) şehridir.⁷ Yâkût el-Hamevî’nin (ö. 626/1229) naklettiğine göre Ceyyân, İber yarımadasının alt bölgesinde, Kurtuba (Córdoba) şehrinin doğusunda Gırnata (Granada) şehrinin kuzeyinde yer almaktadır.⁸

Neseb bakımından soylu ve asil bir aileye mensup olan İbnü’z-Zübeyr, eğitim hayatına başladığı Ceyyân şehrinin düşman işgaline uğraması sebebiyle H 643 (M 1245-46) yılında babasıyla birlikte şehirden ayrılmış, babasının da destekleriyle önemli ilim merkezlerinden Kurtuba ve İşbîliye’de (Sevilla) dönemin büyük âlimlerinden eğitim görmüştür.⁹ Daha sonra ailesiyle yerleştikleri Mâleka (Malaga) şehrinde tahsiline devam etmiş, bir süre dönemin önemli ilim ve kültür merkezi olan Sebte (Ceuta) şehrinde kaldıktan sonra ömrünün sonuna kadar yaşadığı Gırnata şehrine yerleşmiştir.¹⁰ Onun ilmî anlamda Gırnata’da gelişmesi ve bu şehirdeki âlimler arasında meşhur olması, daha çok “el-Ğirnâtî” nisbesiyle tanınmasına vesile olduğundan¹¹ Süyûtî onun için “el-Ceyyâniyyü’l-mevlid, el-Ğirnâtiyyü’l-menşe’/Ceyyân’da doğdu, Gırnata’da gelişti” ifadesini kullanmıştır.¹²

2.1.3. Kişisel ve Ahlâkî Özellikleri

İbnü’z-Zübeyr’i Endülüs âlimleri arasında farklı kılan pek çok ahlâkî özellikleri bulunmaktadır. O, müellif ve muallim olarak Endülüs ilim dünyasına ilmî çalışmalarının yanı sıra sahip olduğu güzel hasletlerini ve gerçek bir İslâm âlimi vasfını miras olarak bırakmıştır. Onun ilmî açıdan sonraki İslâm âlimlerine örnek olacak vasıflarından en önemlisi nitelikli bir ilim tahsîli için azimli ve sabırlı olması, samimiyetten ayrılmamasıdır.¹³ Özellikle Kur’an kıraati, hadis rivayeti, Arapça eğitimi ve fıkıh öğretimi gibi önemli alanlarda ilmî çalışmaların engellendiği zamanlarda bile ilim tahsîlinin

⁶ Muhammed Fâdıl Sâlih es-Sâmerrâ’î, *Dirâsetü’l-müteşâbihi’l-lafzî min âyi’t-tenzîl fî kitâbi Milâkü’t-te’vîl* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1437/2016), 15.

⁷ İbn ‘Abdülmelik, *ez-Zeyl ve’l-tekmile*, 1/237; İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/75; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü’l-müzheb*, 1/189; Şihâbüddîn Ahmed b. ‘Alî İbn Hacer el-‘Askalânî, *ed-Dürerü’l-kâmine fî a’yânî’l-mi’eti’s-sâmine*, thk. Sâlim Krenkow (Haydarabad: Dâiretü’l-Me’ârifî’l-‘Usmâniyye, 1392/1972), 1/85; İbnü’l-Kâdî, *Dürretü’l-hicâl*, 1/12; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A’lâm (Kâmûsü terâcim)* (Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 2002), 1/86.

⁸ Şihâbüddîn Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâder, 1995), 2/195.

⁹ İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/72.

¹⁰ Abdülkerim Ünal, “İbnü’z-Zübeyr es-Sekafî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/249.

¹¹ İbnü’z-Zübeyr, *el-Burhân*, 1428/2007, 21.

¹² Celâlüddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Buğyetü’l-vu’ât fî tabakâti’l-lügaviyyîn ve’n-nuhât*, thk. Muhammed Ebü’l-Fadl İbrâhîm (b.y.: Dâru’l-Fikr, 1399/1979), 1/291.

¹³ İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/72.

yaygınlaşması için kendisini tamamen ilim yoluna adanması, bu yolda vazgeçmeden kararlılıkla devam etmesi,¹⁴ hem özel hem de genel şartlarda samimiyetle ilmî çalışmaları tavsiye etmesi,¹⁵ onun önemli vasıflarındandır.

İbnü’z-Zübeyr’in sahip olduğu ahlâkî vasıflarından birisi de hak ve adalet söz konusu olduğunda cesaretli olması, fedakarlıktan kaçınmaması, doğruluk ve dürüstlükten taviz vermeyen bir duruşa sahip olmasıdır. Bu özelliği sayesinde bidat ehli karşısında sessiz kalmadığı gibi, başına gelebilecek her türlü kınanma ve eziyetlerden korkmamış, karşılaştığı zorluk ve sıkıntılarda sabretmeyi tercih etmiştir.¹⁶ Bu hasleti sebebiyle dönemindeki Endülüs melîkleri ile sıkıntılı durumlar yaşamış,¹⁷ hatta baskılar neticesinde bir süre ev hapsine maruz kalmış, fakat her durumda hakkı söylemekten vazgeçmemiş adalet ve hakikat uğruna kimseye boyun eğmemiştir.¹⁸ Ebû Hayyân el-Endelûsî’nin hocası İbnü’z-Zübeyr hakkındaki, “O, gördüğüm en düzgün âlimdi. Allah Teâlâ’nın yarattıklarına karşı merhametli, iyiliği emreden, sıkıntılara sabreden, gülümseyen, vera‘ sahibi akıllı birisiydi”¹⁹ sözleri İbnü’z-Zübeyr’in bu durumunu doğrulamaktadır.

İbnü’z-Zübeyr, ilim yolculuğundaki vazifesini hakkıyla yerine getirmeye çalışırken dönemindeki siyasî ve sosyal meseleleri göz ardı etmemiş özellikle Ehl-i sünnet inancına aykırı gördüğü durumlarda, gerektiğinde devlet yönetiminin siyasî tercihleriyle ters düşmeyi göze almıştır. Kendisini siyasî otoriteye şirin göstermek adına Endülüs melîkleri ve emîrlere övgüler dizmemiş, herhangi bir iltimas veya kazanç beklentisi olmamıştır. Bu durumun bir örneği Mâleka’da yaşadığı dönemlerde gerçekleşmiştir. Rivayete göre İbrâhim el-Fezârî ismindeki sihirbazın peygamberliğini ilan ettiği duyulunca, İbnü’z-Zübeyr bu kişinin yalancı peygamberlerden birisi olduğunu söylemiş ve onunla mücadele etmiştir. Ancak onun bu samimi ve cesaretli mücadelesinde, Fezârî’yi destekleyen Mâleka emîri ise İbnü’z-Zübeyr’in kitaplarını ve hocalarından edindiği ders notlarını yağmalatmıştır.²⁰ Yaşanan bu sıkıntılı hadiseler neticesinde hicrî 671 (M 1273) yılında Gırnata’ya göç etmiştir. Gırnata’da iken İbnü’z-Zübeyr’e itibar edilmiş, dönemin devlet

¹⁴ İbn ‘Abdülmelik, *ez-Zeyl ve’t-tekmile*, 1/235.

¹⁵ İbn Hacer el-‘Askalânî, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 1/86; Süyûtî, *Buğyetü’l-vu‘ât*, 1/291-292.

¹⁶ İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/73; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü’l-müzheb*, 1/189.

¹⁷ İbn Hacer el-‘Askalânî, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 1/86; Muhammed b. ‘Alî eş-Şevkânî, *el-Bedru’t-tâli‘ bi-mehâsini men ba‘de’l-karni’s-sâbi‘* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, ts.), 1/35.

¹⁸ Süyûtî, *Buğyetü’l-vu‘ât*, 1/292.

¹⁹ Safedî, *el-Vâfi‘ bi’l-vefeyât*, 6/140-141.

²⁰ İbn Hacer el-‘Askalânî, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 1/85; Şevkânî, *el-Bedru’t-tâli‘*, 1/34.

reisi tarafından kendisine kadılık ve Gırnata Ulu Câmii imam-hatipliği gibi görevler verilmiştir.²¹

2.1.4. Vefatı

İbnü’z-Zübeyr, bazı kaynaklara göre 12 Rebîülevvel,²² yaygın kanaate göre 8 Rebîülevvel 708’de (M 1308) salı günü²³ Safedî’ye göre 81,²⁴ Zehebî’ye göre 80 yaşında²⁵ iken Gırnata şehrinde vefat etmiştir.²⁶ Güzel bir hal içindeyken vefat ettiği²⁷ belirtilen İbnü’z-Zübeyr için mütevazî yaşantısında olduğu gibi gösterişten uzak sade bir cenaze töreni yapılmıştır. Rivayete göre farklı bölgelerden gelen insanların yanı sıra ilim talebeleri onun naaşını hep birlikte taşımışlar ve defnetmişlerdir.²⁸

2.2. İlmî Kişiliği

Mâlikî mezhebine mensup olan ve mezhebin önde gelen fakihlerinden olduğu kabul edilen İbnü’z-Zübeyr’in dönemindeki Endülüs ve dışında yetişmiş büyük âlimlerden birisi haline geldiği ve pek çok ilimde söz sahibi olduğu ifade edilmektedir. Kaynaklarda onun Kur’an kıraatlerini ve tecvidini iyi bildiği, hadis hafızı olduğu, ricâl ve tarihlerini hatırlayarak hadislerin sahih olanını olmayanından ayırabildiği nakledilmektedir.²⁹ Ayrıca Arap dilindeki uzmanlığı, fikhî görüşleri, islâmî ilimlerde ve özellikle tefsir ilminde derinleşmesi ile Endülüs’te bir nevi riyâset makamına ulaştığı belirtilmektedir.³⁰ Zehebî’nin “Şeyhu’-l-kurrâ ve’l-muhaddisîn/Kârîlerin ve muhaddislerin hocası”³¹ olarak nitelediği İbnü’z-Zübeyr’in Endülüs ve civarında ilim tahsîl etmek isteyen talebelerin yöneldiği bir âlim olduğu,³² hatta sadece Endülüs’ün değil bütün Mağrib’in muhaddisi olarak kabul edildiği nakledilmektedir.³³

²¹ İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/73; Süyûtî, *Buğyetü’l-vu’ât*, 1/292.

²² İbn Hacer el-‘Askalânî, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 1/85; Şevkânî, *el-Bedru’l-tâli*, 1/34.

²³ Süyûtî, *Buğyetü’l-vu’ât*, 1/292.

²⁴ Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, 6/140.

²⁵ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Züyûlü’l-İber fi haberi men ğaber*, thk. Ebû Hâcer Muhammed Sa’îd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1405/1985), 4/19.

²⁶ İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/75; İbnü’l-Kâdî, *Dürretü’l-hicâl*, 1/12.

²⁷ Şevkânî, *el-Bedru’l-tâli*, 1/34.

²⁸ İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/75.

²⁹ İbn ‘Abdülmelik, *ez-Zeyl ve’l-tekmile*, 1/236; İbn Hacer el-‘Askalânî, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 1/85.

³⁰ İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/73; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü’l-müzheb*, 1/189; Ziriklî, *el-A’lâm*, 1/86.

³¹ Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, 4/1484.

³² İbn ‘Abdülmelik, *ez-Zeyl ve’l-tekmile*, 1/235; İbn Hacer el-‘Askalânî, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 1/85.

³³ Süyûtî, *Buğyetü’l-vu’ât*, 1/292.

Öğrencilerinden müfessir İbn Cüzey, *et-Teshîl* isimli eserinin mukaddimesinde, “Kur’an ilimleri, Endülüs ve geri kalan Mağrib’de hocamız Ebû Ca’fer İbnü’z-Zübeyr ile son bulmuştur. O, ömrünü Kur’an’a hizmete adanmış, Yüce Allah onun ilmine genişlik, anlayışına kuvvet vermiştir”³⁴ cümlelerini kaydetmiştir.

2.2.1. Hocaları

İbnü’z-Zübeyr, hocalarının bir kısmıyla bizzat görüşerek bir kısmıyla ise görüşmeden mektuplaşma yoluyla icâzet almıştır. Nitekim o dönemlerde rivayet yoluyla ilim almak yaygın olduğu için bir hocayla görüşerek alanıyla ilgili rivayette bulunmak ve bu yolla icâzet almak için Endülüs’ün farklı şehirlerine ve başka birçok yere yolculuklar yapmıştır.³⁵ İbnü’z-Zübeyr’in çeşitli ilim dallarında eğitim alması sebebiyle birbirinden farklı alanlarda ilminden istifade ettiği hocalarının sayısı fazladır. Bazı kaynaklarda yaklaşık 400 hocası olduğu nakledilmiştir.³⁶ İbnü’z-Zübeyr’in *el-Burhân* isimli eserinin muhakkiklerinden Muhammed Şa’bânî, icâzet aldığı/almadığı hocalarından yaklaşık 100 kişinin ismini zikrederken,³⁷ Sa’îd b. Cum’a el-Fellâh ise 36 ismi en meşhur hocaları olarak belirtmiştir.³⁸ Kaynakların çoğunluğunda ismi bulunan meşhur hocalarından bazıları şunlardır:

1. Sa’d b. Muhammed el-Haffâr (ö. 646/1249). Kendisinden kıraat ve *Sahîh-i Tirmizî* dersleri almış olan İbnü’z-Zübeyr, onun sayesinde kıraatler ve hadis ilimleri alanlarında öne çıkmıştır. Zühd sâhibi, rivayetlerinde güvenilir ve âdil birisi olarak meşhur olmuştur.³⁹
2. ‘Alî b. Muhammed eş-Şârrî (ö. 649/1251). İbnü’z-Zübeyr kıraat ve hadis alanında kendisinden icâzet almış, Nesâî’nin *es-Sünenü’l-kebîr* adlı eserini⁴⁰ ve yedi kıraati ondan

³⁴ Ebû’l-Kâsım Muhammed b. Ahmed İbn Cüzey, *et-Teshîl li- ‘ulûmi’t-tenzîl*, thk. Muhammed Sâlim Hâşim (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1415/1995), 1/14.

³⁵ İbn ‘Abdülmelik, *ez-Zeyl ve’t-tekmile*, 1/235.

³⁶ İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü’l-müzheb*, 1/189; Muhammed b. Muhammed Mahlûf, *Şeceretü’n-nûri’z-zekiyye fî tabakâti’l-Mâlikiyye*, thk. ‘Abdülmecîd Hayâlî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1424/2003), 1/304.

³⁷ Ebû Ca’fer Ahmed b. İbrâhîm İbnü’z-Zübeyr, *el-Burhân fî tertîbi süveri’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Şa’bânî (Muhammediye: Vizâratü’l-Evkâf ve’s-Şuûni’l-İslâmiyye bi’l-Mağrib, 1410/1990), 132-146.

³⁸ İbnü’z-Zübeyr, *el-Burhân*, 1428/2007, 23-30.

³⁹ İbn ‘Abdülmelik, *ez-Zeyl ve’t-tekmile*, 2/18.

⁴⁰ ‘Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü’l-‘Îmâd, *Şezerâtü’z-zeheb fî ahhâri men zeheb*, thk. ‘Abdülkâdir el-Arnaût - Mahmûd el-Arnaût (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1413/1992), 8/31.

okuduğu nakledilmiştir.⁴¹ Tahsîli açısından olduğu kadar bidat ehline karşı duruşu yönüyle de İbnü’z-Zübeyr’e en çok etkisi olan hocalarındandır.⁴²

3. Ebü’l-Kâsım en-Nahvî (ö. 649/1251). Nahiv alanındaki bilgisi ve etkili bir dil becerisiyle meşhur olan bu âlimden İbnü’z-Zübeyr dil ilimlerinde özellikle nahiv alanında eğitim almıştır.⁴³

4. Muhammed b. Yûsuf et-Tancâlî (ö. 653/1255). İbnü’z-Zübeyr’in önemli hocaları arasında sayılır.⁴⁴ Özellikle hadis ve nahiv alanında etkisi olmuştur. Onun fazilet ve zühd sahibi olduğu, kendi kazancından başka bir şey elde etmediği hatta hediye olarak verilen herhangi bir şeyi asla yemediği nakledilmiştir.⁴⁵

5. Ahmed b. Yûsuf b. Fertûn (ö. 660/1261). Tarihçi bir âlimdir. İbnü’z-Zübeyr’e farklı alanlarda katkıları olmuştur. İbn Fertûn, İbn Beşkûvâl’in (ö. 578/1183) Endülüs’ün meşhur âlimlerinin hayatlarına dair telif ettiği *es-Sıla* eserinin üzerine İbn Beşkûvâl’dan sonra yaşayan âlimleri ilave ettiği bir zeyil yazmıştır.⁴⁶ İbnü’z-Zübeyr’in, aynı amaçla yazmış olduğu *Sılatü’s-Sıla* eserini oluştururken İbn Fertûn’un yazdığı zeyli kendisine örnek aldığı düşünülmektedir.⁴⁷

6. el-Hüseyn b. ‘Abdilazîz b. Muhammed b. Ebi’l-Ahvas (ö. 699/1300). İbnü’z-Zübeyr’in başlıca hocaları arasında ismi bulunmaktadır.⁴⁸ Muhaddis, müfessir, dilci ve tarihçi bir âlimdir.⁴⁹

7. Muhammed b. ‘Alî b. Vehb b. Mutî ‘İbn Dakîk el-‘Îd (ö. 702/1302). Mektuplaşma yoluyla İbnü’z-Zübeyr ile görüşmüşlerdir. Mâlikî mezhebine mensup olmakla birlikte Şâfiî fikhî üzerine de dersler vermiştir. Kelâm ve Mâlikî fikhî üzerine çalışmaları olduğu gibi hadis ilimleri alanındaki *el-İlmâm* ve hadis şerhi *el-İmâm* gibi eşsiz eserlerin musannifidir.⁵⁰

⁴¹ İbn ‘Abdülmelik, *ez-Zeyl ve’t-tekmile*, 1/232; Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, 4/1484; İbn Hacer el-‘Askalânî, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 1/84.

⁴² Ebû Ca’fer Ahmed b. İbrâhîm İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîlî’l-kâtı’ bi zevi’l-ilhâd ve’t-ta’tîl fî tevcîhi’l-müteşâbihi’l-lafz min âyi’t-tenzîl*, thk. Sa’îd el-Fellâh (Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1428/2007), 1/75.

⁴³ Süyûtî, *Buğyetü’l-vu’ât*, 2/86.

⁴⁴ İbnü’l-Kâdî, *Dürretü’l-hicâl*, 1/11.

⁴⁵ Süyûtî, *Buğyetü’l-vu’ât*, 1/276.

⁴⁶ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu’cemü’l-mü’ellifîn: Terâcimü musannifi’l-kütübi’l-‘Arabiyye* (b.y.: Müessesetü’r-Risâle, 1414/1993), 1/327.

⁴⁷ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 1/73.

⁴⁸ İbnü’l-Kâdî, *Dürretü’l-hicâl*, 1/11.

⁴⁹ İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/259-260.

⁵⁰ İbnü’l-‘Îmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 8/12.

8. Ebü'l-Hattâb 'Ömer b. Muhammed b. Halîl es-Sekûnî (ö. 717/1317). Mâlikî mezhebinin fıkıh âlimlerindendir. Kıraat ve usûl alanlarında İbnü'z-Zübeyr'e etkisi olmuştur. Zemahşerî'nin tefsirindeki i'tizâlî fikirlerini değerlendirdiği ve Ehl-i sünnet mezhebinin kelâmî görüşlerine dair meseleleri ele aldığı eserleri bulunmaktadır.⁵¹

9. Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Ebî Reyhâne (ö. 720/1320). İbnü'z-Zübeyr'e genellikle Arapça alanında katkısı olmuştur. Zira Ebü'l-Haccâc, Arapça ve tıp alanında önder şahsiyetlerden birisi ve doğu Endülüs'ün son dönem doktorlarındanıdır.⁵²

10. İbrâhîm b. Muhammed Ebû İshâk/İbnü'l-'Âsî el-Hatîb (ö. 726/1326). Kibar ve yumuşak huylu birisi olarak tanınmış, yaşadığı dönemdeki Gırnata'da önemli devlet görevleri üstlenmiştir. Fakat daha sonra yerine getirdiği vazifelerden ayrılarak kendisini ilim tahsîline adanmış, takva duygusuyla sadece kulluğa yönelmiş bir süre Gırnata Ulu Câmîi imam-hatipliği yapmıştır. Aynı dönemlerde yaşadığı İbnü'z-Zübeyr'in istifade ettiği pek çok âlimden ders almıştır.⁵³

11. Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ebi'l-Ğasn (ö.?). Vefât tarihi bilinmemekle birlikte Gırnata'da iken İbnü'z-Zübeyr ile karşılaşarak H 690 yılında ona icâzet verdiği ve dönemin önemli âlimlerinden ilim rivayet ettiği nakledilmiştir.⁵⁴

Bu isimler dışında kaynaklarda sadece ismi geçen hocalarından bazıları, Ebü'l-Velîd İsmâ'îl b. Yahyâ el-Ezdî el-Attâr (ö.?), İshâk b. İbrâhîm b. 'Âmir et-Tavsî (ö. 655/1257), Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Kemmâd (ö.?), Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed es-Serrâc (ö.?) gibi isimlerdir.⁵⁵

2.2.2. Öğrencileri

Arap dili, kıraat, tefsir, hadis, fıkıh gibi önemli alanlarda söz sahibi olan İbnü'z-Zübeyr, eser telif çalışmalarıyla birlikte pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Bu öğrencilerden bazıları onun yaşadığı şehirden, bazıları ise Endülüs'ün farklı şehirlerinden hatta Endülüs dışından

⁵¹ Ziriklî, *el-A'âm*, 5/63.

⁵² İbnü'l-Kâdî, *Dürretü'l-hicâl*, 3/354.

⁵³ İbnü'l-Kâdî, *Dürretü'l-hicâl*, 1/179-181.

⁵⁴ İbnü'l-Kâdî, *Dürretü'l-hicâl*, 3/329.

⁵⁵ İbn 'Abdülmelik, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, 1/232; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 4/1484; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 6/140; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb*, 1/189; İbn Hacer el-'Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/84; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, 1/34.

gelmişlerdir.⁵⁶ İbnü’z-Zübeyr’in öğrencileri başlığı altında, *el-Burhân* isimli eserinin muhakkiklerinden Muhammed Şa‘bânî 70 kişinin ismini,⁵⁷ Sa‘îd b. Cum‘a el-Fellâh ise 17 kişiyi öğrencileri olarak nakletmiştir.⁵⁸ İbnü’z-Zübeyr’den ilim tahsîl etmiş veya ondan rivayette bulunmuş öğrencilerinden meşhur olanlar şunlardır:

1. Muhammed b. Kâsım İbn Rummân (ö. 729/1329). Gırnata’da İbnü’z-Zübeyr’den ders almıştır. Daha sonra H 722 yılında Kahire’ye göç etmiş ve Medine şehrinde vefat etmiştir.⁵⁹

2. Muhammed b. Muhammed b. Sehl el-Vezîr (ö. 730/1330). Kıraat alanında İbnü’z-Zübeyr’den istifade etmiş, yedi kıraati ondan okumuştur.⁶⁰

3. Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. el-Eş‘arî (ö. 741/1340). Rivayet ve dirayet metodunu bir araya getiren âlimlerdendir. Arapça, tefsir, kıraat ve hadis ilimlerinde önde gelen âlimlerden olmuştur.⁶¹ İbnü’z-Zübeyr’den ders almış, ilimde firâset ve sadâkat sahibi birisi olmuştur.⁶²

4. Ebü’l-Kâsım Muhammed b. Ahmed İbn Cüzey el-Kelbî (ö. 741/1340). Fıkıh alanındaki *el-Kavâninü’l-fikhiyye* ve tefsir alanındaki *et-Teshîl* isimli eserlerin müellifi olan İbn Cüzey, İbnü’z-Zübeyr’den Kur’an, hadis, fıkıh ve Arapça gibi alanlarda ilim tahsîl etmiştir.⁶³ Gırnata’da yaşamış, fıkıh, Arapça, tefsir, hadis gibi ilimlerde derin bilgi sahibi olmuş, fazîlet, nezâhet ve vakar sahibi bir âlim olarak meşhur olmuştur.⁶⁴

5. Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344). Esîrüddîn lakabı ve Nahvî, Nefzî, Gırnâtî ve Ceyyânî nisbeleriyle anılmaktadır. Nahvî-edebî bir tefsir olan *el-Bahrü’l-muhîr* isimli eserin müellifi olan Ebû Hayyân, İbnü’z-Zübeyr’den kıraatler ve Arapça’nın dallarında, özellikle nahiv alanında dersler almıştır. Sadece Endülüs değil Şam

⁵⁶ İbn ‘Abdülmelik, *ez-Zeyl ve’l-tekmile*, 1/235; Burhan Çonkor, “İbnü’z-Zübeyr es-Sekafî’nin Hayatı ve Surelerin Tertibi Meselesine Yaklaşımı”, *Mütefekkir-Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3/6 (Aralık 2016), 254.

⁵⁷ İbnü’z-Zübeyr, *el-Burhân*, 1410/1990, 155-164.

⁵⁸ İbnü’z-Zübeyr, *el-Burhân*, 1428/2007, 32-34.

⁵⁹ Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Nefhu’l-tîb min ğusni’l-Endelüsi’r-ratîb*, thk. İhsân ‘Abbâs (Beyrut: Dâru Sâder, 1388/1968), 2/63.

⁶⁰ Safedî, *el-Vâfî bi’l-vefeyât*, 1/186.

⁶¹ Ebü’l-Hasen b. ‘Abdillâh b. Hasen en-Nübâhî, *Târîhu kudâti’l-Endelüs*, thk. Lecnetü İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî (Beyrut: Dâru’l-Âfâki’l-Cedîde, 1403/1983), 141.

⁶² İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, 2/79.

⁶³ Makkarî, *Nefhu’l-tîb*, 5/514.

⁶⁴ İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/52.

ve Kahire gibi pek çok İslâm beldelerinde ilim tahsîl etmiş meşhur âlimlerden dersler almıştır.⁶⁵

6. Ebû ‘Amr Muhammed b. Osmân İbnü’l-Murâbıt (ö. 752/1351). İbnü’z-Zübeyr’den Nesâî’nin *es-Sünenü’l-kebîr* adlı eserini ve yedi kıraati okuduğu nakledilmiştir.⁶⁶

7. ‘Abdullâh b. ‘Alî İbn Selmûn el-Kinânî (ö. 767/1365). Fakîh, muhaddis ve güzel ahlaka sahip birisidir. Birçok âlimden ilim tahsîl etmiş, İbnü’z-Zübeyr’den de istifade etmiştir.⁶⁷

2.2.3. Eserleri

İbnü’z-Zübeyr’in birbirinden farklı ilim dallarında birçok eser telif ettiği bilinmektedir. Nitekim öğrencilerinden Ebû Hayyân el-Endelûsî, onun hadis, kıraat, Arapça, fıkıh usûlü ve kelâm ilmine dair ana kaynak niteliğinde önemli eserler telif ettiğini ifade etmiştir.⁶⁸ Bu sebeple bazı kaynaklarda İbnü’z-Zübeyr, “zü’l-teâlîfi’l-cemme/çok eser sahibi” sıfatıyla anılmıştır.⁶⁹ Fakat fihrist ve terâcim türü kitaplara bakıldığında İbnü’z-Zübeyr’e nispet edilerek ismi zikredilen eser sayısının 12’yi geçmediği görülmektedir. İlk bakışta çelişki gibi görünen bu durumun sebebine dair açıklamalar yapan İbnü’l-Hatîb’e göre, İbnü’z-Zübeyr peygamberlik iddiasında bulunan Fezârî ile mücadelesinde çok zor durumlar yaşamış, ölüm tehlikesi ile karşılaşınca canını kurtarmak için kaçmak zorunda kalmıştır. Onu öldürmek isteyenler evini bastıklarında birçok kitap ve hocalarından kaydettiği ders notlarına el koymuştur. Mâleka’da Emîr Ebû ‘Abdullah Nasr’ın yönetime geçmesinden sonra kitaplarıyla birlikte geri dönmüştür.⁷⁰ Bu açıklamalardan da anlaşılıyor ki Mâleka’daki Fezârî fitnesi esnasında İbnü’z-Zübeyr’in evinde kalan eserlerin kaybolmuş olması muhtemeldir.⁷¹

İbnü’z-Zübeyr’in telif ettiği bilinen ve kaynaklarda ismi zikredilen başlıca eserleri şunlardır:

⁶⁵ Muhammed b. Şâkir el-Kütübî, *Fevâtü’l-Vefeyât ve’z-zeyli ‘aleyhâ*, thk. İhsân ‘Abbâs (Beyrut: Dâru Sâder, 1974), 4/71-72; İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, 3/28.

⁶⁶ Celâlüddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Zeylî Tabakâti’l-huffâz li’z-Zehebî* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1419/1998), 237.

⁶⁷ İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, 3/306; Nübâhî, *Târîhu kudâti’l-Endelüs*, 167.

⁶⁸ Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, 6/140-141.

⁶⁹ İbnü’l-Kâdî, *Dürretü’l-hicâl*, 1/11.

⁷⁰ İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/74.

⁷¹ İbnü’z-Zübeyr, *el-Burhân*, 1410/1990, 164.

1. *Bernâme/ Bernâme cü rivâyâtihî* (برنامج/برنامج روایاته): Eserde İbnü’z-Zübeyr’in ilim tahsîlinde icâzet aldığı hocalarının isimleri sayılmıştır. İbn ‘Abdûlmelik, Müellif’in bu eserinin son kısmında: “Burada ismini zikrettiğim herkes, kendisinden ilim aldığım kişilerdir. Bunlardan Ebü’l-Hasan el-Haffâr ve Ebû Ca’fer b. Halef dışındakilerden rivayet ve telif ettikleri eserlerinden icâzetim var. Ancak Ebü’l-Hasan el-Haffâr’dan çok eser okumama rağmen Gırnata’da olmadığım bir zamanda vefat ettiğinden; Ebû Ca’fer b. Halef’ten hiç ayrılmadığım halde icâzet alamadım” dediğini nakletmiştir.⁷² Ayrıca bazı kaynaklarda Müellif’in eserleri arasında sayılan *Mu‘cemü şüyûhihi* isimli eserinin bu kitap olması da muhtemeldir.⁷³

2. *el-Burhân fî tenâsübi süveri’l-Kur’ân* (البرهان في تناسب سور القرآن): İbnü’z-Zübeyr’in Kur’an’daki sûrelerin mushaf tertibine göre birbirleriyle münasebetine dair yazmış olduğu kitaptır. Eserde her sûrenin bir önceki sûre ile münasebeti zikredilirken⁷⁴ âyetler arasındaki bağlantılara da yer verilmiştir. Süyûtî bu kitabın münasebet alanında yazılan ilk müstakil eser olduğunu,⁷⁵ Zerkeşî’nin (ö. 794/1392) sûrelerin tevkîfiliği ile ilgili görüşünü daha önce bu eserinde İbnü’z-Zübeyr’in söylediğini belirtmiştir.⁷⁶ Kitap, Muhammed Şa‘bânî (1990), Sa‘îd b. Cum’a el-Fellâh (2007) ve Muhammed el-‘Azâzî (2019) tarafından üç farklı tahkikle basılmış, bazı kaynaklarda *el-Burhân fî tertîbi süveri’l-Kur’ân* ismiyle kaydedilen⁷⁷ eseri Muhammed Şa‘bânî ve Muhammed el-‘Azâzî bu isimle neşretmiştir. Müellif, *Milâkü’t-te’vîl* eserinde birçok defa *Kitâbü’l-burhân* ismini zikrederek bu kitabına atıfta bulunmuştur.⁷⁸ Eser, Kur’an sûreleri ve âyetleri arasındaki bağlantılara dair özgün yorumlar içermesi yanında, ilgili sûrelerin konularının ortaya konulması ve amaçlarının anlaşılmasına yönelik değerli bilgiler vermesi açısından önemlidir.⁷⁹

3. *el-İ‘lâm bimen hutime bihi’l-Kutrü’l-Endelüsiyyü mine’l-a‘lâm* (الإعلام بمن ختم به /القطر الأندلسي من الأعلام): İbnü’z-Zübeyr’in eserlerinden birisi olan bu eser birçok kaynakta

⁷² İbn ‘Abdûlmelik, *ez-Zeyl ve’t-tekmile*, 1/235.

⁷³ Ünalın, “İbnü’z-Zübeyr es-Sekafî”, 21/249.

⁷⁴ Hacı Halife Kâtib Çelebî, *Keşfü’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*, thk. M. Şerefettin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge (İstanbul: y.y., 1360/1941), 1/241.

⁷⁵ Celâlüddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebü’l-Fadl İbrâhîm (b.y.: el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-‘Âmmetü li’l-Kitâb, 1394/1974), 3/369.

⁷⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/217.

⁷⁷ İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/73; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü’l-müzheb*, 1/189; İbnü’l-Kâdî, *Dürretü’l-hicâl*, 1/11; Ziriklî, *el-A‘lâm*, 1/86.

⁷⁸ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 1/155, 316, 530, 2/801.

⁷⁹ Çonkor, “İbnü’z-Zübeyr es-Sekafî’nin Hayatı”, 257.

yer almaktadır.⁸⁰ Kaynaklarda eserin içeriğine dair bilgiler bulunmamasına rağmen kitabın isminden anlaşıldığına göre Müellif, bu kitabında son dönemdeki Endülüs âlimlerinin hayatlarını anlatmıştır.⁸¹

4. *Îzâhu's-sebîl min hadîs-i süâli Cibrîl* (إيضاح السبيل من حديث سؤال جبريل): Başlığından anlaşıldığına göre Cibrîl hadisinin şerhi olan kitabın ismi İbnü'z-Zübeyr'den bahseden tabakât ve terâcim türü kaynaklarda bulunmamaktadır. Ancak Müellif, *el-Burhân* isimli eserinde Mâ'ûn ve Kureyş sûreleri arasındaki münasebeti açıklarken bu eserin ismini zikretmiştir.⁸² Sa'îd b. Cum'a el-Fellâh'ın tahkikiyle neşredilen *el-Burhân* eserinde ise kitabın ismi *Îzâhu's-sebîl fî hadîs-i Cibrîl* şeklinde geçmektedir.⁸³

5. *el-Maksadü'l-vâcib* (المقصد الواجب): Eser ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamasına rağmen bazı kaynaklarda bu kitabın isminin zikredildiği ve kitaptan istifade edildiği belirtilmiştir.⁸⁴

6. *Milâkü't-te'vîl* (ملاك التأويل): Bazı kaynaklarda anlam açısından garip/tek (eşsiz) olduğu belirtilen kitap, tabakât/terâcim türündeki kaynaklarda genellikle bu isimle kaydedilmiştir.⁸⁵ Fakat İbnü'z-Zübeyr, bu eser vesilesiyle ulaşılmak istenen hedefe uygun olarak kitabını, *Milâkü't-te'vîl 'l-kâtî 'bi zevi'l-ilhâd ve 't-ta'tîl fî tevcihi 'l-müteşâbihi 'l-lafz min âyi't-tenzîl* şeklinde isimlendirdiğini belirtmiştir.⁸⁶ Müellif'in farklı sûrelerde yer alan lafzî müteşâbih âyetlere dair özgün yorumlarını içeren eser, Sa'îd el-Fellâh (1983), Mahmûd Kâmil Ahmed (1985), 'Abdulğani Muhammed 'Alî el-Fâsî (2006) ve Abdülhamîd Hindâvî (2019) tarafından dört defa tahkik edilerek yayımlanmıştır.

7. *Mu'cemü şüyûhihi* (معجم شيوخه): Kitabın ismi kaynaklarda İbnü'z-Zübeyr'in eserleri arasında zikredilmiş, Müellif'in rivayetlerini naklettiği hocalarının isimleri ve hayatlarıyla alakalı bilgileri bu eserde bir araya getirdiği ifade edilmiştir.⁸⁷ İbn 'Abdülmelik, Müellif'in hocalarından bahsederken "Hocalarımdan bir kısmını burada zikretmeyle yetindim. Geri

⁸⁰ İbn 'Abdülmelik, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, 1/236; İbn Hacer el-'Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/85; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/286; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, 1/34; Ziriklî, *el-A'lâm*, 86.

⁸¹ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/92.

⁸² İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, 1410/1990, 378.

⁸³ İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, 1428/2007, 219.

⁸⁴ İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, 1428/2007, 41.

⁸⁵ İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/73; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcû'l-müzheb*, 1/189; İbnü'l-Kâdî, *Dürretü'l-hicâl*, 1/11; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, 1/34; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye*, 1/304.

⁸⁶ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/148.

⁸⁷ İbn Hacer el-'Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/85; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1735; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/86.

kalan isimlerin üzerinde durmadım” sözleriyle *Mu‘cemü şüyûhihi* eserine işaret ettiğini söylemiştir.⁸⁸

8. *Nüzhetü’l-besâir ve’l-ebâr* (نزهة البصائر والأبصار): Kaynaklarda İbnü’z-Zübeyr’in eserleri arasında sayılmamakla birlikte Müellif’in bu kitabına atıfta bulunulmuştur.⁸⁹

9. *Red‘u’l-câhil ‘an i’tisâfi’l-mecâhil* (ردع الجاهل عن إعتساف المجاهل): İbnü’z-Zübeyr’in hayatının anlatıldığı kaynaklarda onun telif ettiği eserler arasında bu kitabın adı da yer almaktadır.⁹⁰ Müellif’in, Şevziyye⁹¹ mezhebine dair yazdığı iki eserden birisi olarak bu mezhebe reddiye ve mezhebin gizli sapkınlıklarının ortaya çıkartılması amacıyla bu kitabı telif ettiği belirtilmiştir.⁹²

İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl* eserinin bazı kısımlarında Şevziyye mezhebinin ismini zikrederek onların bâtil görüşlerine cevaplar vermiştir. Nitekim Neml sûresi 10-11. âyetlerindeki meseleyi izah ederken, bütün ehl-i kiblenin ittifakıyla peygamberlerin mutlak olarak küfürden korunduğunu ancak Şevziyye mezhebini ve görüşlerini savunan değersiz sapkın kimselerin bu görüşün aksini iddia ettiklerini söylemektedir.⁹³

10. *Sebilü’r-reşâd fi fadli’l-cihâd* (سبيل الرشاد في فضل الجهاد): Müellif’in, cihâdın önemi ve fazîletine dair yazmış olduğu eserin ismi fihrist ve terâcim türü birçok kaynakta geçmektedir.⁹⁴ Kitabın isminin de işaret ettiği üzere, o dönemlerde artan Hristiyan saldırılarından Endülüs’teki İslâm topraklarının korunması amacıyla Müellif’in birlik ve beraberlik çağrısı olarak, Müslümanların dikkatini çekmek ve onları bilinçlendirerek cihâda teşvik etmek maksadıyla telif edilmiştir.⁹⁵

11. *Sılatü’s-Sılati’l-Beşküvâliyye* (صلة الصلة البشكوالية): İbnü’z-Zübeyr’in bu eseri, bazı kaynaklarda *Târîhu ‘ulemâi’l-Endülüs* şeklinde isimlendirilmiştir.⁹⁶ Daha çok *Sılatü’s-Sıla* ismiyle bilinen eserde Müellif, Ebü’l-Kâsım b. Beşküvâl’in rivayetlerini bir araya getirmiştir.⁹⁷ Eserin İbn Beşküvâl’in *es-Sıla* adlı eseri üzerine yazılmış bir zeyil⁹⁸

⁸⁸ İbn ‘Abdülmelik, *ez-Zeyl ve’t-tekmile*, 1/235.

⁸⁹ İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/261.

⁹⁰ İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü’l-müzheb*, 1/189; İbn Hacer el-‘Askalânî, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 1/85; İbnü’l-Kâdî, *Dürretü’l-hicâl*, 1/11-12.

⁹¹ Şevziyye, Mağrib’de bilinen ve Ebü ‘Abdullah eş-Şevzî el-İşbîlî’ye nispet edilen Sûfî gruplardan biridir. bk. İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 1/94.

⁹² İbn ‘Abdülmelik, *ez-Zeyl ve’t-tekmile*, 1/236; İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/73.

⁹³ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 2/898.

⁹⁴ İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/73; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü’l-müzheb*, 1/189; İbnü’l-Kâdî, *Dürretü’l-hicâl*, 1/11.

⁹⁵ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 1/95.

⁹⁶ İbn ‘Abdülmelik, *ez-Zeyl ve’t-tekmile*, 1/236; İbn Hacer el-‘Askalânî, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 1/85.

⁹⁷ İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/73.

mahiyetinde olduğu da söylenmiştir.⁹⁹ Son kısmı Lévi Provençal'ın tahkik ve tahrîciyle (1938), üçüncü cüzü 'Abdüsselâm el-Herrâs ve Sa'îd A'râb (1993) tarafından neşredilmiştir.¹⁰⁰

12. *Şerhu'l-İşâre li'l-Bâcî* (شرح الإشارة للباقي): Müellif'in, fıkıh usûlü hakkında yazdığı eserle ilgili kaynaklardaki bilgilere göre bu kitap, 'Alî b. Muhammed el-Bâcî'nin (ö. 714/1314) *el-İşâre* adlı eserinin şerhidir.¹⁰¹

13. *Ta'lik 'alâ Kitâbi Sîbeveyhi* (تعليق على كتاب سيبويه): Müellif'in, bu eseri Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb*'ı üzerine ta'lik¹⁰² olarak yazdığı bildirilmiş,¹⁰³ fakat kitabın içeriğine dair eserlerde herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl* eserindeki yorumlarında şiiirlerle istişhâd yaptığında pek çok defa bu eserine atıfta bulunmuştur.¹⁰⁴

14. *Tefsîru li-Kitâbillâh* (تفسير لكتاب الله): Kaynaklarda İbnü'z-Zübeyr'e ait bu isimde bir eser bulunmamasına rağmen, Müellif *el-Burhân* isimli kitabında bazı sûrelerin münasebetini açıklarken farklı yerlerde bu tefsir kitabına atıfta bulunmuştur.¹⁰⁵

15. *Urcûze fî beyâni mezhebi'-ş-Şevziyye* (أرجوزة في بيان مذهب الشوزية): İbnü'z-Zübeyr'in recez¹⁰⁶ olarak bilinen şiiir türünü kullanarak Şevziyye mezhebi hakkında yazdığı manzum

⁹⁸ Zeyil, bir asıl metnin veya eserin içeriğini tamamlamak için ona ek olarak yazılan eserdir. İslâm telif geleneğinde zeyille eş anlamlı veya yakın anlamlı olarak “sıla, tekmîl, tekmile, ikmal, tetimme, fâit, fevât, istidrâk, müstedrek, ziyâde, ziyâdât, zevâid” gibi terimler kullanılmıştır. bk. İsmail Durmuş, “Zeyil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/339.

⁹⁹ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/292; Şemsüddîn Muhammed b. 'Alî ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983), 1/28; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, 1/34; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 1/88.

¹⁰⁰ Ünalın, “İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî”, 21/249.

¹⁰¹ İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/73; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcî'l-müzheb*, 1/189; İbnü'l-Kâdî, *Dürretü'l-hicâl*, 1/11.

¹⁰² Sözlükte “asılı olmak, yapışmak, ilişmek” mânasındaki alak kökünden türeyen ve “iliştirmek; iliştirilen şey” anlamlarına gelen ta'lik (ta'lika) “bir eserdeki ifade ve görüşlere yönelik tenkit, açıklama, ilâve, çıkarma ve tashih mahiyetinde sayfaların kenarlarına ya da alt kısımlarına eklenen notlar” demektir. bk. Sedat Şensoy, “Ta'likât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/508.

¹⁰³ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/292; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/28; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1427-1428; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 1/1/88.

¹⁰⁴ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/94.

¹⁰⁵ İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, 1428/2007, 39.

¹⁰⁶ Recez, eski Araplar'ın “kasîd, remel, recez” diye adlandırdıkları belirli konulara tahsis edilmiş şiiir nevilerinden biridir. I. (VII.) yüzyıldan sonra artık recez de dâhilî bir plana sahip bulunan kaside gibi uzun şiiirler halinde nazmedilmeye başlanmış, bu yeni tip recez kasidelerine “urcûze”, böyle şiiirler nazmedenlere de “râcîz” (reccâz) denilmiştir. bk. Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Recez”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/509.

bir eserdir.¹⁰⁷ Eserin çoğu kaynakta ismi bulunmamasına rağmen İbn ‘Abdûlmelik, Müellif’in eserleri ve özelliklerini belirtirken *Urcûze* ismiyle bu esere işaret etmiştir.¹⁰⁸

16. *ez-Zamân ve’l-mekân (الزمان والمكان)*: Kitabın ismi bazı kaynaklarda yer almakla birlikte içeriğine dair ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır.¹⁰⁹ Bununla birlikte eser kusurlu bulunarak eleştirilmiştir.¹¹⁰

2.3. Yaşadığı Dönemde Endülüs’ün Durumu

2.3.1. Siyasî Durum

İbnü’z-Zübeyr’in Endülüs’ün farklı şehirlerinde yaşadığı yıllar hicrî 7. ve 8. asrın başlarına rastlamaktadır. Bu zaman dilimi Endülüs siyasî tarihi açısından iki ana döneme ayrılmaktadır. İlk dönem Gırnata Sultanlığı öncesi veya İbn Hûd dönemi, sonraki dönem ise Gırnata Sultanlığı’nın doğuşu veya Benî Ahmer dönemi olarak adlandırılabilir.

a) İbn Hûd Dönemi

İbnü’z-Zübeyr’in doğduğu yıl Hûdiler Hânedânı’nın son hükümdarı olan Muhammed b. Yûsuf b. Hûd’un Endülüs’ün Hıristiyan egemenliğinden kurtarılacak özgürleştirilmesi ve Muvahhidlerin müdahalelerinden uzaklaşarak bağımsızlığa kavuşturulması için çağrıda bulunduğu bir döneme rastlamaktadır.¹¹¹ Zira o günlerde bir taraftan Kastilya ve Aragon Krallıkları’nın diğer taraftan Muvahhidler’in Endülüs topraklarına doğru ilerleyişleri devam etmektedir. İbn Hûd, böyle bir ortamda Endülüs’teki emellerini gerçekleştirmek ve o toprakları eski güçlü günlerine geri döndürebilmek için gayretli bir şekilde çalışmış, hedeflerine ulaşmak için her türlü yolu denemiştir. Bu çabalarından birisi olarak Abbâsî halifesi Müstansır’ı kendilerine yardıma davet etmiş; bu amaçla Abbâsîler’in siyah renkli bayrağının kullanılması sûretiyle bu devlete bağlılığını belirtmiştir. Neticede Kurtuba, Mâride (Mérída) ve Ceyyân gibi şehirlerdeki İslâm kuvvetlerinin artarak güçlenmesini sağlamıştır. Böylece İbn Hûd’un bu dönemdeki yükselişi ile bölgede hâkim olan

¹⁰⁷ Ünalın, “İbnü’z-Zübeyr es-Sekafî”, 21/249.

¹⁰⁸ İbn ‘Abdûlmelik, *ez-Zeyl ve’l-tekmile*, 1/236-237.

¹⁰⁹ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu’l-meknûn fi’z-zeyli ‘alâ Keşfi’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*, thk. M. Şerefettin Yalçın - Kilisli Rifat Bilge (İstanbul: y.y., 1947), 2/301; Kehhâle, *Mu’cemü’l-mü’ellifin*, 1/88.

¹¹⁰ İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/73.

¹¹¹ Hûdiler Hânedânı’nın son yılları olan bu dönemle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Özdemir, “Hûdiler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/301-302.

Muvahhidlerin gücü giderek zayıflamış ve H 629 yılında Muvahhid hükümdarı Me'mûn'un vefatıyla yeniden Fas'a dönmelerinin yolu açılmıştır.¹¹²

İbn Hûd'un Hristiyanlar ve Muvahhidler ile mücadele ederek Endülüs'ü onlardan temizlemek ve bu yolda savaşabilmek düşüncesiyle kararlılıkla devam ettirdiği mücadelesi Kastilya Krallığı ile yapılan savaşlarda hüsrarla sonuçlanmış elde edilen yenilgilerle Mâride ve Batalyevs kaleleri kaybedilmiştir. Fakat bütün yenilgilere rağmen Kastilya Kralı Ferdinand İbn Hûd'un idaresindeki Müslümanların yeniden güçlenmesinden korktuğundan onlar arasında fitne çıkması, hatta fitneler sonucunda İbn Hûd'un öldürülmesi için çaba harcamıştır. Böylece daha da güçlenmeye devam Kastilya Krallığı, aralarında Cezîretü'l-hadrâ' (Algeciras), Meriye (Almeria), Kurtuba gibi şehirlerin olduğu Endülüs'ün güney bölgelerindeki şehirlerde etkisini artmıştır. Bunun üzerine İbn Hûd büyük bir orduyla Hristiyan ordularının karşısına çıkmış, ancak bir kez daha yenilgiye uğramıştır. Bütün bu sıkıntılı durumlar Endülüs Müslümanları arasındaki krizlerin derinleşmesine de vesile olmuştur ki Hristiyanlar karşısında yenilen İbn Hûd, kendisine rakip olarak gördüğü Gırnata şehrinde bulunan (Nasrîler'in kurucusu) Muhammed b. Yûsuf üzerine yürümüştür. Bu durumu fırsat olarak değerlendiren Hristiyanlar zayıf bir durumda bulunan Kurtuba şehrini almak üzere harekete geçmişler, bir taraftan Aragon Krallığı Belensiye (Valencia) şehrini kuşatmış, diğer taraftan Kastilya Krallığı tarafından H 633 (M 1236) yılında Kurtuba şehri istila edilmiştir.¹¹³

İbn Hûd H 635 (M 1238) yılında vefat ettiğinde Endülüs Müslümanlarının birliktelik ve kurtuluş ümitleri tükenmiş, Hristiyanlar ise ilerlemek için bekledikleri fırsatı elde etmişlerdir. Böylece Aragon Krallığı tarafından H 636 (M 1238) yılında Belensiye, H 638 (M 1238) yılında Şâtibe (Xàtiva) ve Dâniye (Denia); Kastilya Krallığı tarafından ise Mürsiye şehrinin ele geçirilmesiyle Doğu Endülüs'teki Hristiyan hakimiyeti tamamlanmıştır.¹¹⁴

b) Gırnata Sultanlığı Dönemi

Muvahhidler'in Endülüs'teki durumları zayıfladıktan sonra İbn Hûd'un Hristiyan Krallıklarla mücadelesi devam etmiş, bu süre zarfında İbnü'l-Ahmer olarak tanınan

¹¹² Muhammed Abdullah İnân, *Nihâyetü'l-Endelüs ve târîhu'l-'Arabi'l-mütenassırîn* (Kahire: Matba'atü Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1966), 31-32.

¹¹³ İnân, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 34.

¹¹⁴ İnân, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 34-35.

Muhammed b. Yûsuf b. Nasr, İbn Hûd'a tabi olmuştur. Ancak 635 (M 1238) yılında İbn Hûd vefat edince onun gölgesi altında kalan Muhammed b. Yûsuf, Endülüs'teki etkisini genişletmek için büyük bir fırsat yakalamış ve Gâlib-Billâh lakabıyla biat alarak Gırnata Sultanlığı'nı (Nasrîler Hânedanı'nı) kurmuştur.¹¹⁵ Muhammed b. Yûsuf Gâlib-Billâh, İbn Hûd'un mücadelesinde esas aldığı aynı düşünce üzerinde ilerleyişine devam etmiştir. Bu düşünce, Endülüs halkının özgürlüklerine kavuşması ve daha önce Hristiyanların eline geçen İslâm şehirlerinin kurtarılmasıdır. Buna bağlı olarak İbn Hûd'un vefatından sonra Endülüs Müslümanlarının I. Muhammed Gâlib-Billâh'a olan güven ve destekleri artmıştır. Başlangıçta Abbâsî Halifesi Müstansır-Billâh'a bağlılığını bildirerek onun adına hutbe okutan Gâlib-Billâh'ın sonrasında bölgede söz sahibi olan Muvahhidîlerden Abdülvâhid er-Reşîd'e (H 636/M 1238-39) ve ardından Hafsîlerden Ebû Zekerîyyâ Yahyâ'ya (H 640/M 1242) biat ettiği nakledilmiştir.¹¹⁶

Endülüs'ün orta bölgelerinde ortaya çıkan Gırnata Sultanlığı ve ilk hükümdarı I. Muhammed Gâlib-Billâh vesilesiyle daha önce İbn Hûd döneminde kaybedilen şehirler tekrar ele geçirilmiş, Vâdiâş (Guadix), Besta (Baza) gibi şehirlerde hakimiyet elde edilmiştir. Bu dönemdeki ilerleyişin en önemli neticelerinden birisi olarak Gırnata şehri Hristiyanların elinden tekrar alınmıştır. Daha sonra Tunus'taki Hafsîler Devleti'nin kurucusu Ebû Zekerîyyâ Yahyâ el-Hafsi'nin desteğiyle Karmûne (Carmona), Kurtuba, İşbîliye şehirleri ele geçirilmiştir. Ardından Şerîş (Jerez), Ceyyân, Mâleka ve Muvahhid emîrlerin yönetimindeki Endülüs'ün batısında kalan birçok önemli şehri hâkimiyetine almıştır. Ancak bir süre sonra Hristiyanlar birleşerek Müslümanların fethettiği kaleleri ve şehirleri yeniden ele geçirmeye başlamışlar, başarısız olsalar da H 642 (M 1245) yılında Gırnata şehrini işgal edebilecek kadar güçlenmişlerdir. Bu olaydan bir yıl sonra Hristiyanlar Ceyyân şehrini kuşatmışlar hatta neredeyse şehri alabilecek duruma gelmişlerdir.¹¹⁷ Bunun üzerine Gâlib-Billâh zor duruma düşmüş, Ceyyân şehrini savunmak dahi mümkün olmayınca Kastilya Kralı Ferdinand ile antlaşma yapmaya mecbur kalmıştır. Büyük tavizler ve ağır yaptırımlar olduğu bu antlaşma iki taraf arasında H 643 (M 1246) yılında imzalanmıştır. Buna göre Gâlib-Billâh, Kastilya Krallığı'nın hakimiyetini kabul

¹¹⁵ İnân, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 39-40.

¹¹⁶ İsmail Yiğit, "Nasrîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/420.

¹¹⁷ Bu kuşatmanın yaşandığı H 643 (M 1246) yılında İbnü'z-Zübeyr ve ailesinin Ceyyân şehrinden ayrıldığı nakledilmektedir. İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/72.

ederek yıllık vergi/cizye ödemeyi, Ceyyân gibi bazı kalelerin Kastilya Krallığı'na bırakılmasını kabul etmiş; Kastilyalıları ise diğer emîrlerle savaşlarında Gâlib-Billâh'a destek olmayı taahhüt etmişlerdir. Diğer taraftan yapılan antlaşmanın Gâlib-Billâh yönetiminin Kastilya Krallığı tarafından tanınması, antlaşmayla sağlanan barış ortamının Gâlib-Billâh'ın siyasî-askerî durumunu güçlendirme fırsatı vermesi gibi olumlu sonuçları olmuştur.¹¹⁸

Gırnata Sultanlığı'nın kurucusu ve ilk hükümdarı I. Muhammed Gâlib-Billâh, H 671 (M 1273) yılınca vefat edince, takvâsı ve ilmî kişiliği sebebiyle "Fakîh" lakabıyla bilinen, Gâlib-Billâh'ın oğlu II. Muhammed hükümdar olmuştur.¹¹⁹ II. Muhammed Fakîh, Kastilya Krallığı'na karşı o dönemde Fas bölgesinde gücünü hissettiren Merînîler ile ittifak yapmıştır. Bu vesileyle H 673 (M 1274-75) yılında bazı önemli şehirler Merînîler'e verilmiş; Tarîf şehri Mağrib'den gelen binlerce gönüllü askerin askerî üssü haline gelmiştir. Böylece Merînî-Nasrî müttefik kuvvetleri Hristiyanlara karşı yapılan savaşlarda önemli zaferler elde etmiştir. Bir müddet sonra II. Muhammed Fakîh, Mağrib'den gelen Merînî askerlerinin topraklarını ele geçireceğinden endişe ettiği için önceki düşmanı Kastilya Krallığı ile Tarîf şehrinin onlara bırakılması şartıyla antlaşma yapmıştır. Fakat sonrasında Kastilyalıların Tarîf şehrinde çıkmamaları üzerine yeniden Merînîlerle ilişkileri düzeltmiş, hayatının son yıllarına kadar onlarla barış ortamını devam etmiştir.¹²⁰

II. Muhammed Fakîh'in H 701 (M 1302) yılında vefatıyla oğlu III. Muhammed Mahlû' yönetimi devralmıştır. Başlangıçta devam ediyor gibi görünen Nasrî-Merînî ilişkileri bir süre sonra bozulmuş ve H 705 (M 1306) yılında Merînîler'e ait olan Sebte şehri Nasrîler'in eline geçmiştir. Daha sonra Merînîler şehri geri almak için girişimlerde bulunmuşlar ancak başarısız olmuşlardır. Yaklaşık beş sene devam eden III. Muhammed Mahlû' hakimiyeti esnasında Endülüs'teki bozulmalar ve olumsuzluklar devam etmiş, bu sürecin iyi bir şekilde yönetilemediği kabul edilmiştir. Nihayet önce vezirleri öldürülen sonra da tutuklanan III. Muhammed Mahlû', H 708 (M 1309) yılında tahttan indirilmiş ve yerine geçen kardeşi Nasr'ın hakimiyeti başlamıştır.¹²¹

¹¹⁸ İnân, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 42-43.

¹¹⁹ İnân, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 53.

¹²⁰ Yiğit, "Nasrîler", 32/420.

¹²¹ İnân, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 114-115.

Endülüs tarihinin çalkantılı bir dönemini; sürekli çatışma ve problemlerin yaşandığı hicrî 8. asrın başlarına kadar yaşanan siyasî süreci özetlemiş olduk. İbnü’z-Zübeyr’in bu süreçte içerisinde yaşadığı toplumun bir bireyi olarak karşılaştığı sosyal ve olaylardan veya yaşanan hadiselerden olumlu ya da olumsuz olarak etkilenmemiş olması düşünülemez. Nitekim Müellif’in hayatının anlatıldığı bölümde dönemin siyasî şartlarına dair genel tarihi bilgilerden¹²² özet mahiyetinde örnekler verilmiştir.

2.3.2. İlmî Durum

İbnü’z-Zübeyr, yaşadığı dönemdeki Endülüs’te Muvahhidlerin yıkılışı ve Gırnata Sultanlığı’nın ortaya çıkışına şahit olmuştur ki bu dönemin en önemli vasfı istikrarın olmamasıdır. Bu sebeple Gırnata Sultanlığı’nın öncesinde ya da sonrasında oluşan söz konusu istikrarsız ortam, kültürel ve ilmî hareketleri olumsuz olarak etkilemiştir. Böyle bir ortamda Endülüs’teki müellifler, fikir ve ilim insanları, yaşadıkları toplumun tamamını etkileyen sıkıntılarla meşgul olmuşlardır. Bunlardan bazıları güvenlik ve istikrarın olduğu farklı bölgelere göç etmeyi tercih ederlerken ya batıya ya da doğuya doğru hareket etmişlerdir. Muhyiddîn b. ‘Arabî (ö. 638/1238)¹²³, İbnü’l-Baytâr (ö. 646/1248)¹²⁴, İbn Rahmûn (ö. 649/1251), İbnü’l-Ebbâr (ö. 658/1260)¹²⁵ gibi isimler bu âlimlerden bazılarıdır. Bu isimler dışındaki bir kısım âlimler ise başka bir yere gitmeden bulundukları yerdeki vatandaşlarla birlikte kalmayı, acısıyla tatlısıyla hayatı paylaşmayı, sıkıntılı durumlarda onların yanında durmayı tercih etmişlerdir. Bu fedakâr âlimlerden birisi de İbnü’z-Zübeyr es-Sekafî’dir. İbnü’z-Zübeyr’in yaşadığı zaman dilimindeki kültürel ve ilmî hayat daha iyi anlaşılabilmesi için iki dönem şeklinde incelebilir. İlk dönem Endülüs’te Muvahhidlerin yıkıldığı, Gırnata Sultanlığı öncesi dönem; ikinci dönem ise Gırnata Sultanlığının ortaya çıkışıyla birlikte başlayan İbnü’z-Zübeyr’in vefatına kadar olan dönem olarak belirlenebilir.

a) Gırnata Sultanlığı Öncesi İlmî Durum

¹²² Bu dönemin siyasî tarihiyle ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Özdemir, “Endülüs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/214-216.

¹²³ bk. Mahmut Erol Kılıç, “İbnü’l-Arabî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/493-516.

¹²⁴ bk. Mahmut Kaya, “İbnü’l-Baytâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/526-527.

¹²⁵ bk. Mehmet Özdemir, “İbnü’l-Ebbâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/19-21.

Endülüs için hicrî 7. asrın siyasî istikrardan yoksun bir dönem olarak bilinmesine rağmen sahip olunan ilmî mirasın gücü birçok açıdan etkisini göstermiştir. Zira Muvahhidlerin çöküşünün yaklaştığı bu dönemde daha önceki güçlü dönemlerinden kalan mirasın etkisi daha kuvvetli olmuştur. Dolayısıyla bu ilmî miras farklı ilim dallarından müteşekkil bir çerçevede etkisini göstermiştir.

Nitekim edebiyat ve şiir alanında: ‘Azîz b. ‘Abdilmelik el-Kaysî (ö. 633/1236), İbrâhîm b. Sehl el-İşbîlî (ö. 649/1251), Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. el-Ceyyâb el-Mürsî (ö. 649/1251), İbnü’l-Ebbâr, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. ‘Abdillâh el-Kudâî el-Belensî (ö. 658/1260) bu dönemin meşhur âlimleri arasındadır.

Bu dönemde dil ilimleri alanında: ‘Alî b. Muhammed b. Harûf el-İşbîlî (ö. 609/1212), Şelevbîn, Muhammed b. Ömer el-Ezdî el-İşbîlî (ö. 645/1247), İbn Rahmûn, ‘Abdurrahmân b. Muhammed gibi isimler zirve olmuş şahsiyetlerdir.¹²⁶

Fıkıh ve diğer dinî ilimlerde: fakîh ‘Alî b. Ahmed b. Muhammed el-Ğassânî (ö. 609/1212), muhaddis ‘İsâ b. Süleymân er-Ra‘înî (ö. 632/1235), mutasavvıf Muhyiddîn b. ‘Arabî gibi âlimler öne çıkmışlardır.

Tıp ve diğer ilimlerde ise Ebü’l-Fazl ‘Abdülmün‘im b. Ömer el-Cilyânî (ö. 602/1205-1206), Ebü’l-‘Abbâs Ahmed b. Muhammed İbnü’r-Rûmiyye el-İşbîlî (ö. 637/1239), İbnü’l-Baytâr, Mutarrif el-İşbîlî el-Felekî gibi âlimlerin ismi zikredilebilir.¹²⁷

Endülüs’ün hicrî 7. asrın başlarındaki bu dönemde ortaya çıkan ilmî faaliyetler geçmişteki parlak günler ile daha güzel ve aydınlık gelecek arasında önemli bir halka vazifesi gördüğü kabul edilmektedir. Zira bu halka Muvahhidler dönemindeki ilmî mirasın sonraki dönemde de devam etmesi adına canlılığını kaybetmemiştir. Her ne kadar siyasî ortamdaki çöküşün başlaması ve artarak devam etmesi hicrî 7. asrın başlarına rastlamışsa da ilmî faaliyetler bu kadar hızlı bir şekilde azalmamış, aksine farklı ilim dallarından pek çok âlim ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan bu kadar aktif bir ilmî ortam sonraki döneme aynı şekilde aktarılamamış, günden güne azalarak ve çerçevesi daralarak devam etmiş, söz gelimi edebî faaliyetler sadece şiirsel ağıt ve mersiye türü yazılarla sınırlı kalmışlardır.

b) Gırnata Sultanlığı Dönemindeki İlmî Durum

¹²⁶ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/51-52.

¹²⁷ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/54.

Gırnata Sultanlığı kurulmuş, bu dönemdeki ilmi faaliyetler öncesine göre iyileşmiş ve yeniden canlanmıştır. Bu durumun oluşması için gerekli şartların tamamı bir araya gelmiştir. Bu şartlardan bazıları şunlardır:

Gırnata Sultanlığı'nın bu dönemdeki âlimleri gözeterek ilmî-edebî faaliyetleri desteklemesi sayesinde daha önceki döneme göre fiilen gelişmeler olmuştur. Özellikle Gırnata şehrinde ilim ve edebiyat toplantıları düzenlenmiş, hatta belirli günlerde şiir okunan meclisler tertip edilmiştir.

Özellikle Benî Ahmer (Nasrî) emîrleri ve vezirleri ilim ve edebiyatla bizzat meşgul olmuşlardır. Nitekim iyi derecede ilim ve hikmet sahibi olan ve Fakîh lakabıyla bilinen Nasrî emîri II. Muhammed bunlardan birisidir ki o şiir yazmaya çalışmış ve ilim meclislerine severek katılmıştır. II. Muhammed Fakîh'in oğlu III. Muhammed Mahlû' ve veziri İbnü'l-Hakîm el-Lahmî de benzer şekilde bu faaliyetlere iştirak etmişlerdir.

Dönemin sosyal ve siyasî şartları, belli sıfatları taşıyan şiir ve mersiye gibi edebî metin çeşitlerinin gelişmesine imkân sağlamıştır. Özellikle Endülüs müdafaasının desteklenmesi ve destekleyenlerin övülmesi, şehitler için mersiyelerin yazılması ve yenilenlerin teselli edilmesi, gevşeklik gösterenlerin uyarılması vasfı taşıyan edebî metinler bunlardandır.

Gırnata Sultanlığı yaklaşık iki buçuk asrı geçen bir müddet tarih sahnesinde kalmış ve bu süre zarfında belli bir dönem (II. İsmâil ve oğlu V. Muhammed Ganî-Billâh) hariç hakimiyet altındaki bölgelerde ilmî faaliyetler yaygınlaşarak devam etmiştir. Zira İbnü'z-Zübeyr'in de içinde bulunduğu hicrî 7. asrın sonlarından 8. asrın başlarına kadar olan dönemde de farklı alanlarda âlimler faaliyetlerine devam etmişlerdir.

Bu dönemde edebiyat ve şiir yaygınlaşmış, bu alandaki bir edip ve şairlerin sayısında da artış olmuştur. Bunların arasında Vezir İbnü'l-Hakîm, Muhammed b. 'Abdurrahmân el-Lahmî (ö. 708/1309), Muhammed b. Ömer b. Hamîs et-Tilimsânî (ö. 708/1309) ve Esîrüddîn Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyân el-Ğırnâtî gibi isimler sayılabilir.

Bu dönemde dil ile ilgili ilimlerde zirve haline gelmiş âlimler arasında Ebû Bekr Muhammed b. İdrîs el-Ferânî el-Kudâî (ö. 707/1307) ve Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Alî el-Fehhâr el-İlbîrî (ö. 754/1353) gibi isimler zikredilebilir.¹²⁸

¹²⁸ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/56-57.

Fıkıh ve diğer dinî ilimlerde Kâsım b. ‘Abdillâh el-Ensârî el-İşbîlî (ö. 725/1325), Ebü'l-Kâsım İbn Cüzey el-Kelbî el-Gırnâtî gibi âlimlerin yanında İbnü’z-Zübeyr ve Ebû Hayyân gibi isimler de bu kısımda sayılabilir. Zira dil ve edebiyat dışında dinî ilimlerde özellikle fıkıh ve tefsir alanında uzmanlaşmışlardır.

Bu dönemde tıp ve diğer ilimlerde ise belirli bir gelişme ve yayılma görülmemiş, aksine önceki dönemlere göre daralma ve gerileme yaşanmıştır. Buna rağmen bu alanlarda meşhur olan âlimlerin olduğu bilinmektedir. Bunlar arasında Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Hüzeyl ve Ebû Osmân Sa’d b. Ahmed b. et-Tüçîbî isimleri sayılabilir.¹²⁹

İbnü’z-Zübeyr dönemindeki ilmî faaliyetlerin birtakım özellikleri bulunmaktadır. Bunların en önemlisi söz konusu dönemin siyasî şartlarının ilim dünyasındaki gelişmeleri ve âlimlerin faaliyetlerini etkilemiş olmasıdır. Zira bu bağlamdaki bir görüşe göre, her âlim kendi çevresinin çocuğu, kendi döneminin ürünüdür.¹³⁰ Öyleyse hem ilmî faaliyetlerin; medreselerin, meclislerin hem de âlimlerin ve talebelerinin çevresindeki sosyal ve siyasî durumlardan etkilenmesi doğaldır.

Bu dönemin ilmî durumu açısından özelliklerinden diğer bir tanesi de medrese ortamında veya ilim meclislerinde yetişen âlimlerin çok yönlü oluşu yani birbiriyle bağlantılı olan ya da olmayan farklı ilim dallarıyla meşgul olabilmeleridir. Bu durum İbnü’z-Zübeyr için de geçerlidir ki hem müfessir hem muhaddis hem fakih olarak eğitim verip eserler yazmış, diğer taraftan Arap Dili ve nahiv gibi farklı alanlarda da çalışmalar yapmıştır. Bununla bağlantılı bir başka durum ise eser yazan âlimlerin tabakât veya terâcim türü eser yazmaya fazlaca ilgi göstermeleridir. Nitekim İbnü’z-Zübeyr de bu alanda çalışmalar yapmış ve birden fazla eser telif etmiştir. Bu eserler Müellif’in ilmî konumundan bahseden sonraki bölümde ayrıntılı olarak belirtilmiştir.

¹²⁹ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/58.

¹³⁰ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/59.

3. MİLÂKÜ'T-TE'VÎL ADLI ESERİ

3.1. Genel Özellikleri

İbnü'z-Zübeyr'in *Milâkü't-te'vîl'l-kâtı' bi zevi'l-ilhâd ve't-ta'tîl fî tevcîhi'l-müteşâbihi'l-lafz min âyi't-tenzîl* şeklinde isimlendirdiği kitabın, Kur'an'daki lafzî müteşâbih âyetlerin yorumlanması alanında telif edilen eserler arasında en geniş hacimli çalışma olduğu kabul edilmektedir.¹³¹ Zira bu alanda daha önce yazılmış önemli eserler arasında Hatîb el-İskâfî'nin *Dürretü't-tenzîl ve ğurretü't-te'vîl*'i ve Tâcülkurrâ el-Kirmânî'nin *el-Burhân fî tevcîhi müteşâbihi'l-Kur'ân*'ı bulunmaktadır. Kitabın bu meşhur eserler arasında bile farklı bir yeri bulunduğu ve bazı noktalarda diğer eserlerden belki de daha kıymetli olduğu kanaati Zerkeşî ve Süyûtî'nin sözleriyle desteklenmektedir. Nitekim Zerkeşî, lafzî müteşâbih alanında Kirmânî'nin *el-Burhân*; Râzî'nin (İskâfî'nin) *Dürretü't-tenzîl* ve Ebû Ca'fer İbnü'z-Zübeyr'in kitap yazdığını ve bu kitabın iki cilt olarak daha geniş olduğunu belirtmiştir.¹³² Zerkeşî'nin bu ifadelerinde yer almayan kitabın ismi, Süyûtî'nin aynı konudaki benzer cümlelerinde yer almıştır. Süyûtî, lafzî müteşâbih âyetlerin yorumlanması konusunda Kirmânî'nin *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân*; bundan daha iyisi olarak Ebû 'Abdullah er-Râzî'nin (İskâfî'nin) *Dürretü't-tenzîl*; bundan da iyisi olarak Ebû Ca'fer İbnü'z-Zübeyr'in *Milâkü't-te'vîl* kitabının olduğunu zikretmiştir.¹³³

Müellif, eserinde Kur'an'ın seksen sûresindeki üç yüz yetmiş yedi âyeti ile bu âyetlerdeki bir veya birden fazla kelimenin, benzer (lafzî müteşâbih) âyetlerden farklılık durumlarını açıklamaya çalışmıştır. Çalışmasında ele aldığı her âyetin başka bir âyet ya da âyetlerle benzerliğinin/farklılığının belli bir sebebe veya hikmete binaen mevcut olduğunu savunmuş ve bu bağlamda yorumlarını şekillendirmiştir. Ayrıca bütün Kur'an âyetlerinde olduğu gibi söz konusu âyetlerin de bulunduğu yerde kâim olduğunu, siyâk ve sibâkın ilgili âyetler üzerindeki farklılığı gerekli kıldığını belirtmiştir. Bu düşünceyle, genellikle âyetlerdeki farklılığa dair yorumlarının son kısmında, şayet bu âyetlerden birisinin diğerinin yerinde olması mümkün olsaydı âyetlerdeki sistematik düzenin (nazmın) bozulacağı kanaatini savunmuştur.¹³⁴

¹³¹ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/5.

¹³² Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Mektebetü Dâru't-Türâs, 1404/1984), 1/112.

¹³³ Süyûtî, *el-İtkân*, 3/390.

¹³⁴ Sâmerâî, *Dirâsetü'l-müteşâbihi'l-lafzî*, 27.

Eserin başka bir özelliği ise bazı âyetlerin yorumunda Ehl-i sünnet akidesine muvafık önemli tespit ve değerlendirmelerin yer almasıdır. Zira Müellif, aklın dindeki yeri ve büyük günah işleyen kimselerin durumu gibi bilhassa inanç/akâid alanıyla ilintili önemli mevzularda açıklamalar yapmıştır. Bu yönüyle eserde, Mu‘tezile başta olmak üzere Hâriciyye ve Kaderiyye’nin belli konulardaki görüşleri değerlendirilmiş, bu mezhepler kendi görüşlerine delil bulabilmek adına ilgisi olmayan âyetleri kullandıkları gerekçesiyle tenkit edilmiştir.¹³⁵ Diğer taraftan Müellif, bidatler ve bidat ehline karşı hassasiyeti neticesinde eserinin bazı yerlerinde aşırı ve batınî fikirleri sebebiyle Şevziyye ve İmâmiyye mezhebinin görüşlerini eleştirmiştir.¹³⁶

3.2. Konusu ve Yazılma Amacı

Eserin muhakkiklerinden Sa‘id el-Fellâh’ın ifadesiyle Müellif, Allah’ın kitabını tefsir edebilmek için çalışmıştır ki *Milâkü’t-te’vîl* eseri onun bu gayretinin bir göstergesidir.¹³⁷ Ancak Müellif, eserini Kur’an’ın bütün âyetlerini tefsir eden bir kitap olarak tasarlamamış, eserinin konusunu Kur’an’daki lafzen tekrarlanan âyetlerinin yanında takdim-tehir, ifadelerdeki fazlalıklar veya başka farklılıklar vesilesiyle müteşâbih/benzer olan âyetlerle sınırlandırmıştır.¹³⁸ Böylece eserde Fâtîha’dan Nâs sûresine kadar Kur’an’ın tamamından belirlenen çerçeveye uyan âyetler bir araya getirilmiş, her âyetin müteşâbihi olan diğer âyet/âyetlerden farklı yönleri açıklanmaya çalışılmıştır.

Müellif, eserini yazmasındaki amacını, tekrar eden veya lafzen müteşâbih olan âyetler vesilesiyle Kur’an’a ve böylece İslâm dinine zarar vermek isteyen sapkın görüşlü kimseleri susturmak olarak belirlemiştir.¹³⁹ Zira kitabın başlığındaki *el-kâtı ‘ bi zevi ‘l-ilhâd ve ‘t-ta ‘tîl fî tevcihi ‘l-müteşâbihi ‘l-lafz min âyi ‘t-tenzîl* ilavesi bu amacı yansıtmaktadır. Bu başlıkla kitabın temel amacı belirlenmiş olmakla birlikte Müellif’in açıklamalarından, onu bu eseri yazmaya sevk eden başka gerekçeler olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birisi daha önceki âlimlerin Kur’an’daki lafzî müteşâbih âyetler alanında çalışmayı ihmal etmeleri, bu âyetlerin belli bir sebep ya da hikmet çerçevesinde var olduğunu düşünememeleridir.¹⁴⁰ Bu açıdan Müellif, bu eksikliği gidermek amacıyla söz konusu âyetlerin açıklanabilir bir

¹³⁵ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 1/398-400, 480.

¹³⁶ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 2/760, 898.

¹³⁷ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 1/88.

¹³⁸ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 1/144-145.

¹³⁹ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 1/242.

¹⁴⁰ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 1/144-145.

sebebe/hikmete binaen bulundukları sûreler özelinde irtibatlarının bulunduğunu vurgulamıştır. Müellif, her ne kadar kendisinden önceki âlimlerin bu alanla ilgilenmediklerini iddia etmiş olsa da sözlerinin devamında Hatîb el-İşkâfî'nin *Dürretü't-tenzîl* eserini zikretmiştir. Onun lafzen müteşâbih âyetler meselesine özen gösterdiğini ve kendisinin de yorumlarında ondan istifade ettiğini belirtmiştir.¹⁴¹ Fakat aynı konuda daha önce telif edilmiş olan Tâcülkurrâ el-Kirmânî'nin *el-Burhân* eserine hiçbir şekilde değinmemiştir.

Eserin yazılma amaçlarından birisi haline gelen başka bir konu ise Kur'an'da tekrar eden âyetlerin olmadığına vurgulanmasıdır. Zira Müellif, söz konusu âyetlerin anlamsız bir şekilde tekrarlandığını iddia edenlere karşılık her âyetin belli bir amaca yönelik olarak bulundukları yerde farklı anlamlara geldiğini belirtmiştir. Meselenin böyle anlaşılamamasının düşünmekten gafil olmak ve rahata düşkünlükten kaynaklandığını iddia etmiştir.¹⁴² Zira Bakara 2/149-150. âyetlerindeki *وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ* cümlesinin tekrarlanması meselesindeki görüşü bu duruma bir örnektir. Müellif'e göre bu cümleler sadece anlamın tekid edilmesi için tekrarlanmamış, ancak bu şekliyle ilgili cümleler öncesiyle irtibatlı olarak anlam kazanabilmiştir.¹⁴³ Yani aynı cümlenin tekrarlanmasıyla her seferinde farklı bir anlam elde edilmiştir. Müellif, Rahmân sûresindeki *رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ* âyetinin tekrarlanmasına dair yorumlarında da benzer açıklamalar yapmıştır.¹⁴⁴

Müellif'in eserini yazma gerekçelerinden birisi de Kur'an'a hizmet etmek, bu yolda emek vererek çaba sarfetmektir. Ona göre hayattaki bütün değerli şeylerin harcanmasına en layık olan ve mesajlarından ibret alarak gece-gündüz insan hayatını renklendiren kendisine bağlılığın bir çeşit nimet olduğu tek varlık Allah'ın kitabı olan Kur'an'dır.¹⁴⁵ Esasen Müellif'in eserini yazma gerekçesi olarak belirttiği diğer sebeplerin de bu amaca ulaşmak için gerçekleştiği söylenebilir. Çünkü farklı sebepleri bulunsa da bu eser vesilesiyle Kur'an'a hizmet edilmiş olmaktadır.

İbnü'z-Zübeyr, kimi zaman eserin yazılma amacı veya hedeflerinin dışına çıkan açıklamalar yapmıştır. Hatta yaptığı açıklamaların eserin ana konusu veya hedefleri dışında

¹⁴¹ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/146.

¹⁴² İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/145.

¹⁴³ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/244.

¹⁴⁴ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/1061-1065.

¹⁴⁵ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/144.

olduğunu vurgulayarak bu açıklamaları ilgili konuyu tamamlama gerekçesiyle yaptığını belirtmiştir. Bu durumun bir örneği olarak Âl-i İmrân 3/11. âyetinin lafzen müteşâbih olan diğer âyetlerle bağlantılarına dair yaptığı açıklamalarda altıncı başlık olan, âyette yer alan كَذَّابٍ آلٍ فِرْعَوْنَ ifadesinin mecrûr olmasını yorumlarken bu konudaki söylemlerinin eserin amaçlarına dahil olmadığını fakat bunların konuyu tamamlayıcı olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁶ Benzer olarak Müellif, Beled 90/4. âyetindeki لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ ifadesinin Tîn 95/4. âyetinde لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ şeklinde yer almasını açıklarken, birbirinden farklılığı bulunan ifadelerle ilgili müfessirlerin açıklama yaptığını ancak bu konunun kitabın amaçları arasında olmamasına rağmen eserde yer almasında bir sorun olmadığını ifade etmiştir.¹⁴⁷ Başka bir örnek ise Müellif'in Bakara sûresinin başında bulunan hurûf-u mukatta'a konusunda yapılan açıklamalardan sonra bu meselenin kitabın amaçlarından olmadığını belirtmesidir.¹⁴⁸

3.3. Tefsir Metodu

İbnü'z-Zübeyr, Kur'an'da tekrarlanan ve lafzî müteşâbih kapsamına dâhil olan âyetleri tilâvet tertibini gözeterek sûre-sûre, âyet-âyet sıralamış,¹⁴⁹ ilk olarak ana âyeti belirttikten sonra bu âyetin lafzen müteşâbih olan diğer âyet ya da âyetlerden farklı durumlarını başlıklar veya sorular halinde sistemli bir şekilde incelemiştir. Söz gelimi Nisâ sûresindeki belirlenen bir âyetten sonra ilk önce Mâide, sonra diğer sûrelerdeki lafzî müteşâbih âyetleri ortaya koymuş, ana âyetin bu âyetlerden farklı yönlerini karşılaştırma yöntemiyle açıklamaya çalışmıştır. Müellif'in belirlediği yönteme bağlı kalarak yaptığı değerlendirmeler eserde birtakım ölçütler çerçevesinde yer almıştır. Eserin tefsir metodunu teşkil eden bu ölçütler şu şekilde sıralanabilir:

Eserde ilk önce Hatîb el-İskâfî'nin *Dürretü't-tenzîl* kitabında lafzî müteşâbih olarak belirlenen âyetler esas alınmış, sonra aynı kapsama giren ancak *Dürretü't-tenzîl* eserinde yer almayan diğer âyetler tespit edilmiştir. Bu âyetler ayırt edilebilmesi için (ع) alameti ile belirtilerek *Milâkü't-te'vîl* eserine ilave edilmiştir.¹⁵⁰

¹⁴⁶ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/291.

¹⁴⁷ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/1145-1146.

¹⁴⁸ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/174.

¹⁴⁹ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/114.

¹⁵⁰ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/146-148.

İkinci olarak eserde konu edilen âyetlerin yorumlanma sürecinde, İskâfî'nin ilgili âyete dair görüşleri nakledilmeksizin öncelikle Müellif'in yorumu ortaya konulmuştur. Kendisinin deyişiyle konuyla ilgili diğer değerlendirmeler arz edilmeden önce Yüce Allah'tan ona ilham edilen veya konuyu tamamlayıcı hususlar açıklanmıştır.¹⁵¹

Son olarak eserin konu edindiği müteşâbih âyetler yorumlanırken Müellif'in kendisi dışında naklettiği görüşler, alıntı yapılan kitaba ya da kitap sahibinin ismine nispet edilmiştir.¹⁵² Nitekim Sîbeveyhi, Zemaşerî, Fahreddin er-Râzî, Kurtubî gibi diğer isimlerden istifade edildiğinde genellikle görüş nakledildikten sonra sahibinin ismi belirtilmiştir. Ancak bu uygulamanın gerçekleşmediği yerler de mevcuttur ki buralarda nakledilen görüşün bazı önemli kişilerden alındığı bildirilmiş, kime ait olduğu açıklanmamıştır.¹⁵³ Ayrıca alıntı yapılan görüşler esere dahil edilirken iki farklı yöntem izlenmiştir. Birinci yöntem, nakledilen görüşün asıl metnine bağlı kalınarak eserde özetlenmesi ya da bu görüşten anlaşılan anlamın aktarılması, ikinci yöntem ise nakledilen görüşün belli bir kısmının kasten çıkarılmasıdır.¹⁵⁴ Zira bu durumun örneği Secde 32/22. âyeti ile ilgili bir değerlendirmede görülmüştür. Müellif, Zemaşerî'nin bu âyetle ilgili görüşünü nakletmiş fakat yaptığı alıntıda, onun mezhebinin hatırlanmaması ve iddiasının çürütülmesi amacıyla asıl anlamı bozmadan bir kelimenin çıkartılmasıyla âyetin anlamına ulaşıldığını bildirmiştir.¹⁵⁵

3.4. Eserin Kaynakları

İbnü'z-Zübeyr, eserinde lafzî müteşâbih âyetlere dair açıklamalarına kaynaklık teşkil eden çeşitli ilmî araçlardan, birbirinden farklı ilim dallarından ve birçok âlimden istifade etmiştir. Eserin mukaddimesinde, Müellif'in özgün yorumlarının desteklenmesine vesile olan bu ilmî araçların, Allah'ın yardımıyla söz konusu âyetlerin anlaşılmasını kolaylaştırdığı için kullanıldığı belirtilmiştir.¹⁵⁶ Eserde kullanılan kaynaklardan bazıları şunlardır:

¹⁵¹ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/147.

¹⁵² İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/147.

¹⁵³ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/391.

¹⁵⁴ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/114.

¹⁵⁵ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/786.

¹⁵⁶ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/148.

3.4.1. Âyetler

Eserde yer alan lafzî müteşâbih âyetlerin yorumlanmasında istifade edilen kaynakların başında diğer âyetler gelmektedir. Çünkü bazı durumlarda bir âyet başka bir âyetin tefsir edilmesine veya kapalılığının giderilip yorumlanmasına yardımcı olmaktadır. Bu sebeple eserde, delil olarak gösterilecek Kur'an âyetleri farklı açılardan değerlendirilmiş ve söz konusu âyetle ilgili ulaşılmak istenen yorumlar desteklenmiştir.

Bunlardan ilki, eserde konu edilen âyetlerin siyâk ve sibâkına uygunluğuna dikkat çekilmesidir. Böylece lafzen müteşâbih olması veya tekrarlanması sebebiyle eserde incelenen âyetlerin, bulunduğu yere mahsus kılındığı ispatlanmak istenmiştir. Eserde bu açıdan değerlendirilen âyetler fazlaca bulunmaktadır. Örneğin Bakara 2/149-150. âyetlerindeki *وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ* cümlesinin tekrarlanmasının sebebi açıklanırken bu yöneme başvurulmuştur. Müellif, bu cümlemin ilkinden sonra ikinci defa gelmesinin gerekliliğini ilk âyetteki cümleden sonra *وَإِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ* cümlesinin bulunmasıyla izah etmiştir. Aynı şekilde ikinci cümleden sonra ise *وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ* ifadesi yer aldığı için, bağlantının daha iyi kurulabilmesi ve kible edinme emrinin pekiştirilmesi amacıyla bu cümlemin tekrarlanması zorunlu olmuştur. Müellif, Mü'minûn 23/35. âyetinde *أَيُّدْكُمْ أَنْتُمْ إِذَا مِتُّمْ وَكُنْتُمْ تُرَابًا وَعِظَامًا أَنْتُمْ مُخْرَجُونَ* cümlesindeki *أَنْتُمْ* kelimesinin tekrarlanmasında da aynı durumun geçerli olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla her iki yerde de tekrarlar salt tekid amaçlı değil, tekrarlanan kısımların öncesiyle birlikte anlamlı olması ve bulunduğu yerde tam bir uyum sağlanması içindir.¹⁵⁷

Diğer taraftan eserde lafzî müteşâbih âyetler yorumlanırken sadece âyetlerin değil ilgili âyetlerin bulunduğu sûrelerin bağlantılarından da istifade edilmiştir. Nitekim Mü'mîn 40/7. âyetindeki lafzî müteşâbihlik, âyetin bulunduğu sûreden daha önceki sûrenin sonlarındaki âyetlerle, özellikle Zümer 39/73. âyetiyle bağlantılı olması gerekçesiyle açıklanmıştır.¹⁵⁸ Ayrıca Müellif, âyetlerde olduğu gibi Mushaf tertibine göre sûrelerin de birbirleriyle bağlantılı olduğuna dair açıklamalar yapmış, Kur'an'daki sûreler arasındaki münasebete dair açıklamalar yaptığında *Kitâbü'l-burhân* ismini kullanarak bu alanda telif ettiği *el-Burhân fî tenâsübi süveri'l-Kur'ân* adlı eserine atıfta bulunmuştur.¹⁵⁹

¹⁵⁷ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/243-244.

¹⁵⁸ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/998.

¹⁵⁹ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/530.

Eserde âyetlerden istifade etme çeşitlerinden birisi de söz konusu edilen lafzî müteşâbih âyetlerin bulunduğu yerdeki diğer âyetlerle bitiş şekillerinin ya da hem başlangıç hem de bitiş şekillerinin uyumlu olduğuna dikkat çekilmesidir. Örneğin A'râf 7/115. ve Tâhâ 20/65. âyetlerinin bulundukları yere mahsus olmasının sebebi, başlangıçlarının aynı olmasının yanında bitiş şekillerinin farklı olması ve bu âyetlerin bulundukları sûredeki âyetlerin bitişleriyle uyumlu olduğu gerekçesiyle izah edilmiştir.¹⁶⁰

Lafzî müteşâbih âyetlerin bulunduğu yere tahsis edilmesini ilgili âyetin bulunduğu sûrenin Mekkî ya da Medenî olması ile bağlantılı olarak açıklayabilmek eserde âyetlerden istifade edilme yönteminin başka bir şeklidir. Bu uygulamanın örneği olarak Mâide 5/6. âyeti ile lafzen müteşâbihi olan Nahl 16/81. âyetindeki farklılığın sebebini, Nahl sûresindeki âyetin bulunduğu âyetlerin Mekkî olmasıyla gerekçelendirmiştir.¹⁶¹

Eserde Kur'an âyetlerinden istifade edilen belki de en önemli ve en çok örneğe sahip olan yönü ilgili âyetin sebeb-i nüzûlüne müracaat edilmesidir. Böylece lafzî müteşâbih âyetlerin bulunduğu bağlam içerisinde bir anlamı olduğu ve ancak bu şekilde âyetler arası uyumun sağlandığı gerçeği pekiştirilmiştir. Örneğin eserde En'âm 6/25. âyetinin lafzen müteşâbihi olan âyetlerle bağlantısı açıklanırken Bakara 2/204-206. âyetlerinin Ahnes b. Şerîk; Tevbe 9/49. âyetin Cedd b. Kays; Tevbe 9/75. âyetin Sa'lebe b. Hâtîb hakkında nâzil olduğu belirtilmiştir.¹⁶²

3.4.2. Kıraatler

Eserde konu alınan lafzî müteşâbih âyetlerdeki farklılıkların açıklanabilmesi için kaynaklık eden en önemli araçlardan birisi ilgili âyetlerin farklı kıraatlerdeki okunuşlarının ortaya konulmasıdır. Böylece söz konusu âyetlerin farklı okunuşları belirtilerek her âyetin bulunduğu yere göre farklılaşmasının normal olduğu görüşü desteklenmiştir. Zira eserin en önemli amacı ele alınan âyetlerdeki benzerliklerin yanı sıra farklılıkların da olabileceğinin ve hatta bu farklılıkların gerekli ve yerinde olduğunun gösterilebilmesidir.

Eserde lafzî müteşâbih âyetlerde vâki olan kıraat farklılıklarının belirtilerek âyetlerdeki lafzî farklılığın açıklanmaya çalışıldığı bu yöntemin bir örneği, Enbiyâ 21/45. âyetinin lafzî müteşâbihi olan âyetlerden farklılıkları belirtilirken kullanılmıştır. Müellif, diğer kıraat

¹⁶⁰ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/569.

¹⁶¹ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/372.

¹⁶² İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/438-439.

imamlarının söz konusu âyeti وَلَا تُسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعَاءَ; İbn ‘Âmir’in ise وَلَا يَسْمَعُ الصُّمَّ الدُّعَاءَ şeklinde okuduğunu ifade etmiştir. Bu âyetin lafzen müteşâbihi olan Neml 27/80. ile Rûm 30/52. âyetlerinin diğer kıraat imamları tarafından وَلَا تُسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعَاءَ; İbn Kesîr tarafından ise وَلَا يَسْمَعُ الصُّمَّ الدُّعَاءَ şeklinde okunduğunu belirtmiştir. Müellif’e göre genel okunuşun dışındaki iki farklı okunuşun rivayet edildiği üç âyette de anlam aynıdır. Fakat o, buna rağmen Enbiyâ 21/45. âyetinin إِذَا مَا يُنذِرُونَ; Neml 27/80. ile Rûm 30/52. âyetlerinin ise إِذَا مَا يُنذِرُونَ ifadesiyle tamamlanmasının sebebini açıklamaya çalışmıştır.¹⁶³

Bu yöntemin başka bir örneği En‘âm 6/37. âyetindeki رَّبِّهِ مِنْ رَّبِّهِ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَّبِّهِ ifadesinin, Ankebût 29/50. âyetinde رَّبِّهِ مِنْ رَّبِّهِ عَلَيْهِ آيَاتٌ مِنْ رَّبِّهِ şeklinde bulunmasının sebebi açıklanırken kullanılmıştır. Müellif, bu âyetlerin kıraat imamlarından Nâfi‘, Ebî ‘Amr, İbn ‘Âmir ve Hafs tarafından bu şekilde okunduğunu belirtmiştir. Daha sonra her iki âyette de kastedilen şeyin aynı olmasına rağmen En‘âm 6/37. âyetindeki آيَةٌ kelimesinin tekil kalıbında bulunmasının sebebini izah etmek istemiştir.¹⁶⁴

Bu iki örnek dışında eserde lafzî müteşâbih âyetlere dair açıklamalarda kıraat farklılıklarından istifade edilen birçok örnek görülmektedir. Bu durum Müellif için garip bir durum değildir. Çünkü onun ilmî hayatından bahseden kaynaklarda kıraat ilminde uzmanlaştığı, hatta dönemindeki en önemli kıraat âlimlerinden olduğu nakledilmiştir.¹⁶⁵

3.4.3. Hadisler

Eserde lafzî müteşâbih âyetler arasındaki farklılıkların açıklanabilmesi için birçok hadisten ve rivayetten istifade edilmiştir. Esasen Müellif’in hadis ve rivayet ilmindeki yetkinliğiyle dönemindeki âlimler arasında ön plana çıktığı ve bu özelliğinin açık bir şekilde eserindeki yorumlarına yansıdığı görülmüştür. Eserde sıklıkla karşılaşılan bu uygulamanın örneklerinden birisi Mâide 5/44. âyetinin, lafzen müteşâbihi olan âyetlerden farklılıkları açıklanırken gerçekleşmiştir. Müellif, açıklamaları arasında cennetteki yiyeceklerin mahiyetinden bahsederken sürüngen hayvanlardan olan kelerin yenilebilmesiyle alakalı Hz. Peygamber’in görüşünü belirten hadisle istidlal edilmiştir.¹⁶⁶ Eserde hadislerden istifade edildiği benzer örnekler de bulunmaktadır. Nitekim Meryem 19/14. âyetinin değerlendirilmesi esnasında isyankârlık (ma‘siyet) kavramıyla engellenerek

¹⁶³ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 2/836-837.

¹⁶⁴ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/450.

¹⁶⁵ İbn ‘Abdülmelik, *ez-Zeyl ve’l-tekmile*, 1/236; İbn Hacer el-‘Askalânî, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 1/84.

¹⁶⁶ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/388.

sınırlandırılmak olgusunun kastedildiği yorumu tercih edilmesi için Yahyâ b. Zekeriyâ hakkındaki hadis;¹⁶⁷ aynı sûrede Meryem 19/39. âyette bulunan يَوْمَ الْحَسْرَةِ ifadesinin açıklanması için cennet ve cehennem ehlini anlatan hadis delil olarak getirilmiştir.¹⁶⁸ Başka bir örnek olarak Sâd 38/17. âyeti ve lafzen müteşâbihi olan diğer âyetlerde Hz. Peygamber'e sabır emrinin tekrarlanmasıdaki hikmet açıklanırken sabrın faziletine dair hadis nakledilmiştir.¹⁶⁹

Bu örnekler eserde lafzî müteşâbih âyetlerin değerlendirilmesi ve söz konusu edilen âyetler arasındaki farklılıkların açıklanabilmesi adına yapılan yorumlarda hadislerin kaynak olarak kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca bu bağlamdaki örneklerde de görüleceği üzere eserde delil mahiyetinde kullanılan hadisler bazen bütün senediyle, bazen senedsiz, bazen de sadece sahabe tabakasındaki ravinin ismiyle nakledilmiştir.¹⁷⁰ Bazı durumlarda eserde istifade edilen hadislerin alındığı kaynağın belirtilmesine ihtiyaç duyulmamış, kimi zaman da nakledilen hadislerin kaynağı *Sahîh-i Buhârî* kitabı kastedilerek “Sahîh” ismiyle belirtilmiştir.¹⁷¹

Müellif, müteşâbih olan bir âyet ya da bağlantılı bir konuya dair yorumlarını aktardığı esnada sözün akışı devam ederken hadis olduğunu belirtmeksizin belli hadisleri değerlendirmeleri arasına dâhil etmiştir. Bu uygulamanın örneği olarak eserde Bakara 2/172-173. âyetlerinin lafzen müteşâbihi olan âyetlerle bağlantılarını izah ederken yaşanmıştır. Zira konuyla ilgili âyetin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için farklı kullanımların olabileceği vurgulanmış ve birbirinden farklı üç meşhur hadis metni, hadis olduğu belirtmeksizin açıklamalar arasında zikredilmiştir.¹⁷² Bunun yanında Müellif'in hadis olduğunu belirterek kaynağını zikredeceği bir sözü aktarırken, aynı anlamdaki bir hadisin *Sahîh (Sahîh-i Buhârî)* kitabında bulunduğunu belirttiği görülmüştür.¹⁷³ Müellif, bazı durumlarda ise hadisin metnini zikretmeden bahsettiği konuda meşhur olan bir sahih hadis bulunduğunu söylemekle yetinmiştir.¹⁷⁴

¹⁶⁷ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/794.

¹⁶⁸ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/799.

¹⁶⁹ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/975.

¹⁷⁰ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/1110.

¹⁷¹ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/121.

¹⁷² İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/250.

¹⁷³ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/398.

¹⁷⁴ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/389.

3.4.4. Dil ve Belâğat

Lafzî müteşâbih âyetlerin farklılıklarına dair eserde yer alan yorumlara kaynaklık eden unsurlardan birisi de dil ve dil ile bağlantılı diğer ilim dallarıdır. Eserde farklı türleriyle Arap Dili'nin imkanları kullanılarak, yorumlarla ulaşılmak istenen sonucun elde edilebilmesi gayet normaldir. Zira Müellif'in ilmî niteliklerinden birisi de tefsir, hadis, kıraat ve tecvid gibi ilimlerde olduğu gibi Arap dilinde uzman olmasıdır.¹⁷⁵ Onun eserindeki yorumlarına kaynaklık teşkil etmesi bakımından istifade ettiği Arap dili ile ilgili ilimlerden bazıları şunlardır:

a) Nahiv

Eserde Kur'an âyetlerinin lafzî müteşâbih olmasının sebebi izah edilirken söz konusu âyetlerle bağlantılı nahiv kâidelerinden istifade edildiği birçok uygulama örneği bulunmaktadır. Bunlardan birisi Mâide 5/118. âyeti ile Mümtebine 60/5. âyeti arasındaki lafzî müteşâbihlik durumu açıklanırken gerçekleşmiştir. Mâide sûresindeki âyette bulunan *وَإِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ* ifadesinde şart anlamı içeren *إِنْ* harfinin cevabının tehir edilebildiği ve bu kısımdaki cevabın, aslında *وَإِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ* şeklinde mahzûf olduğu ve *فَإِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ* ifadesine atfedildiği belirtilmiştir. Müellif, konuyla ilgili açıklamalarında ilgili nahiv kaidelerini belirtmiş, hatta kendi açıklamalarını desteklemesinin yanında bu meseleye son noktayı koyan kişi olduğundan Sîbeveyhi'nin görüşlerini nakletmiştir.¹⁷⁶

Bu konunun yanı sıra Müellif'in yaptığı izahlarda ilgili konunun açıklığa kavuşturulması için nahiv ilminin kuralları çerçevesinde delillendirme yapabildiğini gösteren başka örnekler de bulunmaktadır.¹⁷⁷

b) Lafzî Kullanımlar

Müellif, Arapça lafızları farklı yönleriyle kullanarak yorumlarıyla amaçladığı hedefe ulaşmak istemiş ve bunu gerçekleştirirken kullandığı lafzî deyişleriyle bu alandaki yetkinliğini ispatlamıştır. Eserin belli kısımlarında dikkat çeken değerli dilsel çıkarımlar yapılan durumlar bu gerçeği doğrulamaktadır. Zira bu örneklerin birisinde Müellif, lafızmana ilişkisine dair açıklamalarının başlangıcında, terim anlamıyla tercüme edilebilen

¹⁷⁵ “Dil âlimi olarak İbnü’z-Zübeyr” başlığıyla muhakkik Sa’îd el-Fellâh daha ayrıntılı bilgiler vermiştir. bk. İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/81-83.

¹⁷⁶ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/410-411.

¹⁷⁷ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/267, 454.

lafızlar dışında, zihinlerde tasavvur edilen anlamın, sadece lafzın metinde bulunduğu yerdeki durumuna göre elde edilebileceğini söylemiştir. Daha sonra ise isimlendirildiği yer açısından bakıldığında lafzın merciinin sadece dört kısımda taksim edilebileceğini belirtmiştir. Buna göre ya lafız ve anlamda birliktelik olur veya lafız anlamdan farklılaşır ya da lafızda birliktelik, anlamda farklılık olur veya anlamda birliktelik, lafızda farklılık olur. Müellif'e göre, zihinsel bir değerlendirme veya "diller döner, akıllar konuşur" sözü gereğince bu taksimin daha fazlası gereksizdir.¹⁷⁸

Konuyla ilgili eserde yer alan bir örnekte, الْقَبَسُ, الْجُدَّةُ ve الشَّهَابُ kelimelerinin anlamlarının açıklanması söz konusu olduğunda isimlendirmedeki en küçük değişiklikler vesilesiyle farklı kelimelerin kullanılmasının gerekli olduğu belirtilmiştir. Zira Arap dilinde kılıç ve hurma gibi nesneler için de birden fazla isim kullanıldığından, Müellif'e göre bu uygulamanın sebebi Arapların önem verdikleri şeylerin farklı hallerinde farklı isimler kullanmalarıdır.¹⁷⁹

c) Belâğat Çeşitleri

Müellif, aynı konuda vârid olan ancak takdim-tehir veya ifadelerdeki fazlalıklar sebebiyle farklılaşan âyetlerdeki ilâhî hikmeti ortaya çıkarmak için sıklıkla sözlü sanatları yani belâğat çeşitlerini kullanmıştır. Eserde yer alan yorumlarda genellikle îcâz-ıtnâb, izhâr-idmâr, tasrîh-telmîh, hakikat-mecâz gibi belâğat çeşitlerinden istifade edilmiştir. Bu durumun örneklerinden bir tanesi Meryem 19/60. ve Furkân 25/70. âyetlerinin benzerlik ve farklılıklarına dair yorumlarda görülmüştür. Buradaki ilk âyette وَعَمِلَ صَالِحًا, ikinci âyette ise وَعَمِلَ عَمَلًا صَالِحًا şeklindeki ifadelerin farklılık sebebi eserde belâğat çeşitlerinden îcâz-ıtnâb sanatı çerçevesinde izah edilmiştir. Buna göre eserde Meryem 19/60. âyetin öncesinde kendilerine nimet verilenler müciz ve mücmel (kısa ve genel) bir şekilde zikredilirken devamındaki ifade îcâz sanatına¹⁸⁰ uygun olarak وَعَمِلَ صَالِحًا İLA MEN TAB VAMEN şeklinde geldiği belirtilmiştir. Diğer taraftan Furkân 25/70. âyetinin öncesinde ise azabı hak edenler ayrıntılı ve uzun bir şekilde zikredilirken devamındaki ifadenin bu durumla uyumlu

¹⁷⁸ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/807.

¹⁷⁹ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/811.

¹⁸⁰ bk. M. A. Yekta Saraç, "İcâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/392-393. İcâz kavramı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ali Binol, *Kur'an-ı Kerîm'in İcâzı* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022), 29-48.

olabilmesi için itnâb sanatına¹⁸¹ uygun olarak إِلَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا şeklinde yer almasının uygun olduğu ifade edilmiştir.¹⁸²

Eserdeki yorumlarda belâğat çeşitlerinden istifade edildiği başka bir örnek Şuarâ 26/78-81. âyetlerinde munfasıl zamir kullanılıp kullanılmaması durumunun hakikat-mecâz¹⁸³ sanatına uygunluk durumu ile izah edilmesidir. Zira bu âyetlerde yaratma-öldürme ve yedirme-içirme fiilleri bazı durumlarda mecazî anlam içerebilmektedir.¹⁸⁴

3.4.5. Arap Şiirleri ve Atasözleri

Eserde ortaya konulan yorumlarda farklı amaçlarla ve farklı yönleriyle şiir beyitlerinden istifade edilmiştir. Bu amaçlardan birisi, durumu belirlenmiş bir konuda veya genel kabul görmüş bir meselede istisna olabileceğini gösterebilmek gayesiyle şiirlerin delil olarak kullanılmasıdır. Bu bağlamda birçok yerde uygulamanın örneklerine rastlanmaktadır.¹⁸⁵ Ayrıca eserde istifade edilen şiirlerin tarihsel boyutu düşünüldüğünde sadece Müellif'in yaşadığı asrın değil daha önceki dönemlerin ürünü olan şiirlerin eserde yer aldığı görülmektedir.¹⁸⁶

Eserde şiirlerden istifade edilmesine vesile olan durumlar bazen çeşitlenmektedir. Bunlardan en önemlileri nahiv kurallarına delil olması ve belâğat kurallarına örnek olmasıdır. Bu iki sebepten kaynaklanan şiirlerin esas alınması uygulamasının örneklerine fazlaca rastlanmaktadır.¹⁸⁷

Şiirler dışında istifade edilen başka bir tür ise Arap dilinde yaygın olarak kullanılan atasözleri veya deyişlerdir. Zira özellikle şiir veya nesir türü hikayelerde geçen نهارك صائم و اللهم ضيعةً و ذنبًا (Allah'ım, bir çakal ve bir kurt topla)¹⁸⁸ gibi deyişlerin eserde yer alması bu duruma örnek olarak verilebilir.¹⁸⁹

¹⁸¹ bk. İsmail Durmuş, "İtnâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/215-219.

¹⁸² İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/803-804.

¹⁸³ bk. İsmail Durmuş, "Mecaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28/217-220.

¹⁸⁴ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/894-895.

¹⁸⁵ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/318, 2/649, 664.

¹⁸⁶ Sâmerâ'î, *Dirâsetü'l-müteşâbihi'l-lafzî*, 46.

¹⁸⁷ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/439-440, 2/751, 989-990.

¹⁸⁸ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/797.

¹⁸⁹ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/778.

3.4.6. Âlimlerin Görüşlerine Müracaat Edilmesi

Eserin konu edindiği lafzî müteşâbih âyetlerin açıklanması yoluyla belirlenen hedefe ulaşmak için kullanılan ilmî araçlardan birisi de diğer âlimlerin görüşlerine müracaat etmektir. Eserde Müellif'in Arap dili, tefsir, hadis, kelâm, kıraat ve felsefe gibi çeşitli alanlardan ve farklı görüşlerden birçok âlimden istifade ettiği görülmüştür. Eserin lafzî müteşâbih âyetler vesilesiyle tefsir alanında teşekkül etmesi sebebiyle daha çok tefsir kaynaklarına atıfta bulunması yadsınamaz bir gerçektir.

Müellif'in, bizzat nakilde bulunarak yahut işaret ederek iddia ettiği görüşü desteklemek amacıyla en çok müracaat ettiği müfessirler ve eserleri:

1. Hatîb el-İskâfî'nin *Dürretü't-tenzîl*'i¹⁹⁰
2. Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı¹⁹¹
3. Fahreddin er-Râzî'nin *et-Tefsîru'l-kebîr*'i¹⁹²
4. İbn 'Atıyye'nin *el-Muharrerü'l-vecîz*'i¹⁹³
5. Kurtubî'nin *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*'ı¹⁹⁴
6. Mekkî b. Ebî Tâlib'in (ö. 437/1045) *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye*'si¹⁹⁵
7. Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-beyân*'ıdır.¹⁹⁶

Eserde sadece müfessirlerin görüşlerinin aktarılmasıyla yetinilmemiş, çoğunlukla nakledilen görüşler değerlendirilmiş, güzel ve yararlı olması nedeniyle kabul edildiği ya da problemli ve eksik olması sebebiyle zayıf olduğu özellikle belirtilmiştir. Bu durumun bir örneği olarak Müellif, açıklayacağı konuya dair Zemahşerî'nin görüşünden istifade ederken bir soruya verdiği cevap üzerinden bakış açısının güzel olduğunu belirterek onun görüşünü tasvip etmiştir.¹⁹⁷ Diğer bir örnekte ise Âl-i İmrân 3/3. âyetinin lafzen müteşâbihi olan Kehf 18/1. âyeti ile farklılık noktası olan *أَنزَلَ* ve *نَزَّلَ* kelimelerinin kullanılması meselesinde Fahreddin er-Râzî'nin problem olduğunu söylemesini eleştirmiş, her iki âyette de bu fiillerin kullanılmasında sorun olmadığını belirtmiştir.¹⁹⁸ Bu durumun başka bir

¹⁹⁰ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/235.

¹⁹¹ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/393.

¹⁹² İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/290.

¹⁹³ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/212.

¹⁹⁴ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/212.

¹⁹⁵ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/794.

¹⁹⁶ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/600.

¹⁹⁷ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/540.

¹⁹⁸ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/289-290.

örneği İhlâs sûresinde واحد ve أحد kelimeleri arasındaki farkın açıklanması konusunda görülmüştür. Müellif, müfessirlerin ekseriyetinin iki kelimenin aynı anlama geldiğini iddia ettikleri görüşlerini isabetli bulurken, Zemahşerî'nin bu meseledeki görüşünü aktarmıştır. Ancak kısa bir cümle dışında sözlerine başka bir ilave yapmamasının onun tarzına ya da yöntemine uygun olmadığını belirterek eleştirmiştir.¹⁹⁹ Eserdeki eleştiri yöntemine dair başka bir örnek Taberî'nin Tebuk gazvesi hakkındaki görüşünü naklederken yaşanmıştır. Müellif, onun konuyla ilgili yorumunu özetledikten sonra bu görüşte bir problem olmadığını ancak tartışmalı olduğunu bildirmiştir.²⁰⁰

Eserde farklı alanlarda temayüz etmiş dil âlimlerinden de istifade edilmiştir. Bunlar arasında Ferâhîdî (ö. 175/791), Yûnus b. Habîb (ö. 182/798), Ferrâ (ö. 207/822), Ahfeş (ö. 215/830), Müberred (ö. 286/900) ve Sîbeveyhi gibi isimler sayılabilir. Müellif, bu isimler arasından özellikle Sîbeveyhi ve *el-Kitâb* eserine sıklıkla atıf yapmış, eserdeki şiirsel olan veya olmayan delillerle kendi görüşlerini desteklemiştir.²⁰¹

Ayrıca eserde Cebriyye, Kaderiyye, Mu'tezîle, Hâriciyye, İmâmiyye, Sûfiyye, Felâsife gibi çeşitli mezhep ve düşünce ekollerinden bahsedilmesi de bir yönüyle âlimlerin görüşleriyle delillendirme kapsamına girmektedir. Esasen bu akımların zararlı düşüncelerinin ortaya konulması ve sunulan görüşlerin çürütülerek reddedilmesi yoluyla Müellif'in müteşâbih âyetlere dair tercih ettiği görüşün desteklenmesi amaçlanmaktadır. Bu durumun bir örneği olarak eserde Mu'tezilî âlim Zemahşerî'nin görüşü ele alınıp reddedilirken katı bir tavır hissedilmesi dikkat çekmektedir. Zira Müellif, ondan alıntı yaparken mezhebinin hissedilmemesi için asıl anlam bozulmadan belli lafızların çıkarıldığını ve böylece zararlı görüşlerinin çürütülerek kastettiği anlama ulaşıldığını belirtmiştir.²⁰² Eserin başka bir yerinde ise Mu'tezîle ve Kaderiyye mezhebinin sapkın ve haktan uzaklaşmış olduğu açıkça belirtilmiştir.²⁰³ Müellif'in, eleştirdiği mezhepler ya da bâtıl görüş sahibi kimselere karşı sergilediği hassasiyet ve kullandığı ifadelerdeki katı tavır, eserini yazmasındaki temel hedefini belirleyen cümleler²⁰⁴ bağlamında normal karşılanmalıdır.

¹⁹⁹ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/1159.

²⁰⁰ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/600-603.

²⁰¹ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/132-133.

²⁰² İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/786.

²⁰³ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/1014-1015.

²⁰⁴ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/242.

3.5. Milâkü't-te'vîl ile Dürretü't-tenzîl Eserinin Karşılaştırılması

İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl* eserinin mukaddimesinde, incelemeye tabi tuttuğu lafzî müteşâbih âyetleri belirlerken ve bu âyetleri yorumlarken Hatîb el-İşkâfî'nin *Dürretü't-tenzîl* eserini esas alacağını fakat bunun yanında onun eksik bıraktığı âyetleri de tamamlayacağını belirtmiştir.²⁰⁵ Muhtemelen Müellif'in yaptığı bu açıklamalar sebebiyle, bazı âlimler tarafından *Milâkü't-te'vîl*'in, *Dürretü't-tenzîl* eserinin özeti olduğu iddia edilmiştir.²⁰⁶ Ancak Müellif'in *Dürretü't-tenzîl* eserinden istifade etmesinin yanında bu eserde eksik bırakılan âyetleri fazlasıyla tamamlaması, iki eserde de yer verilen âyetlerde dahi Müellif'in kendi görüşünü ortaya koyması gibi sayılabilecek sebeplerle kitabın, *Dürretü't-tenzîl* eserinin özeti olmadığı anlaşılmıştır.²⁰⁷ Dolayısıyla bu gerçeğin daha iyi anlaşılabilmesi için iki eserin değişik açılardan farklılıkları değerlendirilerek karşılaştırılması gerekmektedir.²⁰⁸ Bu farklılıklar aşağıdaki başlıklar halinde değerlendirilecektir.

a) Konu ve Hedefler Bakımından

Her iki kitabın da konu edindiği alan, tekrarlanan yahut belli bir sebep ya da sebeplerden dolayı lafzî müteşâbih kapsamına giren âyetlerin yorumlanmasıdır. Zira lafzî müteşâbih âyetlerle ilgili daha önce yazılan eserler sadece söz konusu âyetlerin bir araya getirilmesi amacıyla yazılmışken, ilk olarak *Dürretü't-tenzîl* eseri ilgili âyetlerin yorumlanması gerektiği fikri üzerine teşekkül etmiştir. Hatîb el-İşkâfî, eserinin mukaddimesinde kendisini bu fikre sevkeden sebepleri de vurgulayarak kitabının konusunu belirtmiştir.²⁰⁹ Aynı şekilde *Milâkü't-te'vîl* eserinin mukaddimesinde İbnü'z-Zübeyr, İşkâfî'nin cümlelerine benzer ifadelerle kitabının konusunu sınırlandırmıştır.²¹⁰ Dolayısıyla eserlerde belirlenen konu açısından ittifak edildiği anlaşılmıştır.

Konu birlikteliğinin yanı sıra iki eserin ulaşmak istediği hedeflerde de birliktelik söz konusudur. Bu hedeflerden birincisi, kötü niyetli kimselerin Kur'an'a zarar vermek

²⁰⁵ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/146-147.

²⁰⁶ İbn Hacer el-'Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/1/84; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1813.

²⁰⁷ Sâmerrâ'î, *Dirâsetü'l-müteşâbihi'l-lafzî*, 34.

²⁰⁸ İki eser arasında detaylı olarak karşılaştırmanın yapıldığı önemli bir çalışma bulunmaktadır. bk. Lebîb Muhammed Cibrân Sâlih, *el-Müteşâbihü'l-lafzî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm: dirâse mukârene beyne'l-İşkâfî ve'l-Ğurnâtî* (Amman: Dâru'l Fârûk, 2010).

²⁰⁹ Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdillâh el-Hatîb el-İşkâfî, *Dürretü't-tenzîl ve ğurretü't-te'vîl*, thk. Muhammed Mustafa Aydın (Mekke: Câmî'atü Ümmü'l-Kurâ, 2001), 1/217-219.

²¹⁰ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/214-215.

maksadıyla iddia ettikleri, iki eserin de çalışma konusunu teşkil eden lafzî müteşâbih âyetlerin gereksiz veya fazlalık olduğu düşüncesini çürütmektir. Zira her iki müellif de aynı şekilde bu amaca işaret etmek için eserlerini isimlendirdiklerini beyan etmişlerdir.²¹¹ İki eserin de ortak olduğu diğer hedef ise lafzî müteşâbih âyetlerdeki kapalılığı kaldırmak, karışıklığa neden olmalarını engelleyerek bu âyetlerin yorumlanmasıyla elde edilebilecek gizli anlamların ve ilâhî hikmetlerinin ortaya çıkarılmasıdır.²¹² Fakat her iki eserin ortak olduğu hedefler dışında *Milâkü't-te'vîl* eserinde Müellif, söz konusu âyetlerin yorumlanma sebebi ne olursa olsun netice olarak eserin yazılmasının daha ulvî bir amacı olduğunu, farklı âyetler ve hadisler ışığında izah etmiştir. Ona göre eserin telif edilmesindeki temel hedef ve yegâne amaç, Yüce Kur'an'ın doğru anlaşılmasına hizmet etmektir.²¹³

b) Metod ve Kaynaklar Bakımından

Her iki kitabın da lafzî müteşâbih âyetleri değerlendirme metodunun benzer şekilde olduğu, ilgili âyetlerin bulunduğu sûreler ve bu sûrelerdeki âyetlerin Mushaf tertibine göre, sûre-âyet sistematığına bağlı kalınarak sıralandığı görülmüştür. Zira iki eserde ele alınan âyetlerdeki farklılık durumları, okuyucunun da konuya dahil edilmesini sağlayarak *Milâkü't-te'vîl* eserinde daha çok soru-cevap yöntemiyle; *Dürretü't-tenzîl* eserinde ise diyalog tarzında izah edilmiştir.²¹⁴ Ancak yöntemler benzer olsa da *Milâkü't-te'vîl* eserinde ele alınan meselelerde farklı ayrıntılarla ve daha geniş açıklamalar yapıldığı görülmektedir. Hatta kimi zaman eserde yer verilen meselenin daha iyi anlaşılması için konuya giriş mahiyetinde hazırlayıcı bilgiler ya da konuyu tamamlayıcı fazladan bölümler sunulduğu da olmuştur.²¹⁵ Dolayısıyla İbnü'z-Zübeyr, eserinde daha fazla tümevarım imkânı sunan ve konuları daha kapsayıcı bir yol izleyerek kimi zaman İskâfî'nin ortaya çıkardığı anlamlar ve delillerden daha fazlasını ortaya koyabilmektedir. Bu durumun bir örneği olarak *Dürretü't-tenzîl* eserinde, Bakara 2/49. âyetindeki يُدَبِّحُونَ kelimesinin lafzî müteşâbihi olan kelimelerden bahsedilirken sadece İbrâhîm 14/6. âyetindeki وَيَدَبِّحُونَ kelimesi ile farklılığına değinilmiş ve burada atıf harfinin bulunmaması durumuyla ilgili değerlendirmeler

²¹¹ Hatîb el-İskâfî, *Dürretü't-tenzîl*, 1/219; İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/148.

²¹² Hatîb el-İskâfî, *Dürretü't-tenzîl*, 1/217-219; İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/145-147.

²¹³ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/144-145.

²¹⁴ Muhammed Recâ'î Ahmed el-Cibâlî, *Tevcihü'l-müteşâbihi'l-lafzî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm beyne'l-kudâmâ ve'l-muhdesîn Ahmed el-Ğirnâtî ve Fâdıl es-Sâmerrâ'î: Dirâse mukârine* (Malezya: Kuala Lumpur Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012), 2/42.

²¹⁵ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/137.

yapılmıştır.²¹⁶ Buna karşılık *Milâkü't-te'vîl* eserinde ise, benzer değerlendirmelerin yanında aynı kelimenin, A'râf 7/141. âyetindeki يُقْتُلُونَ kelimesiyle de farklılık durumları toplamda üç farklı soruda cevaplanmaya çalışılmıştır.²¹⁷ Hatta İbnü'z-Zübeyr, bu farklılığı özellikle belirtmiştir.²¹⁸ Benzer şekilde Bakara 2/58-59. âyetleri ile lafzî müteşâbih olan A'râf 7/161-162. âyetleri arasındaki farklılık durumları *Dürretü't-tenzîl* eserinde altı mesele olarak izah edilirken,²¹⁹ *Milâkü't-te'vîl* eserinde ise bunlarla birlikte toplam on soru belirlenmiş ve bu on soru cevaplanarak değerlendirme yapılmıştır.²²⁰ İki kitabın bu açıdan karşılaştırılması adına bu iki örnek dışında başka örnekler bulunmaktadır.

Yorum kaynakları açısından iki eserin durumu değerlendirildiğinde bu açıdan da *Milâkü't-te'vîl* eserin beliren üstünlüğü ön plana çıkmaktadır. Çünkü eserdeki yorumlar çoğunlukla sağlam kaynaklardan elde edilmekte ve genellikle yorum kaynağı belirtilmektedir. Bu kaynakların tefsir, usûl, dil gibi farklı alanlardan âlimlerin ya da mezheplerin ihtilafı görüşleri olabilmesi de mümkündür. Hatta *Milâkü't-te'vîl* eseri bu açıdan bir tefsir eseri olmasının yanında dil, akâid, usûl, ilmî tenkit yöntemleri gibi alanlarda ansiklopedik bir eser mahiyetinde görülebilir.²²¹ Fakat *Dürretü't-tenzîl* eserinde aynı durum geçerli değildir. Zira eserde lafzî müteşâbih âyetlere dair sunulan yorumların kaynağı mahiyetindeki herhangi bir mezhebin, ilmin veya âlimin delil kabul edilmesi sınırlı ve az miktarda gerçekleşmiştir.²²²

c) Hacim Bakımından

Daha önce belirtilen birçok yönden *Milâkü't-te'vîl* eserin *Dürretü't-tenzîl* eserinden daha yetkin ve kapsamlıdır. Benzer durum eserlerin konu edindiği lafzî müteşâbih olarak belirlenen âyet miktarında da görülmektedir. Nitekim sayısal muhteva açısından karşılaştırıldığında *Dürretü't-tenzîl* kitabında iki yüz yetmiş üç; *Milâkü't-te'vîl* eserinde ise üç yüz yetmiş yedi âyet başlık halinde ele alınarak lafzen müteşâbihi olan diğer âyetlerden farklılıkları yorumlanmıştır. Eserin muhakkiklerinden Sa'îd el-Fellâh'ın tespitine göre, bu durumda sadece *Milâkü't-te'vîl* eserinde yer alan âyet sayısının yüz dört olduğu ortaya

²¹⁶ Hatîb el-İskâfî, *Dürretü't-tenzîl*, 1/230-232.

²¹⁷ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/197-202.

²¹⁸ İbnü'z-Zübeyr, Hatîb el-İskâfî'nin sadece يُذَبِّحُونَ kelimeleri arasındaki farklılığa değindiğini bunun dışındaki durumları gözden kaçırdığını ifade etmiştir. İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/198.

²¹⁹ Hatîb el-İskâfî, *Dürretü't-tenzîl*, 1/233-235.

²²⁰ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/202-204.

²²¹ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/137.

²²² Cibâlî, *Tevcihü'l-müteşâbihi'l-lafzî*, 2/42-43.

çıkılmaktadır.²²³ Aslında Müellif, bu âyetlerin fark edilebilmesi için (gözden kaçırdı/ihmal etti anlamına gelen) أَغْفَلَهُ kelimesinin kısaltması olan (ع) harfi ile belirtmiştir. Ancak iki kitap eşzamanlı olarak âyet-âyet karşılaştırıldığında Müellif'in (ع) harfi ile belirttiği bazı âyetlerin *Dürretü't-tenzîl* eserinde bulunduğu; diğer taraftan bu belirtecin olmadığı bazı âyetlerin ise *Dürretü't-tenzîl*'de yer almadığı görülmüştür. Zira çağdaş araştırmacılardan Fâdıl Sâlih es-Sâmerrâ'î, *Dürretü't-tenzîl*'de bulunmayan/gözden kaçan ve sadece *Milâkü't-te'vîl* eserinde yer alan yüz yirmi beş âyet olduğunu ifade etmiş, bu kadar fazla miktardaki âyet farklılığının *Milâkü't-te'vîl* eserinin önemini ve özgünlüğünü ortaya koyduğunu belirtmiştir.²²⁴ Benzer şekilde iki eser arasındaki farklı âyetleri belirlemeye çalışan Muhammed Recâ'î Ahmed el-Cibâlî, *Dürretü't-tenzîl*'de bulunmadığı gibi (ع) harfi ile belirtilmeyen on yedi âyet daha tespit ettiğini, Sâmerâ'î'nin tespiti ve kendi hesaplamaları neticesinde toplam sayının yüz otuz altı olduğunu ifade etmiştir.²²⁵

Netice olarak lafzî müteşâbih olarak belirlenerek *Dürretü't-tenzîl* kitabında yer almayıp sadece *Milâkü't-te'vîl* eserinde bulunan âyetlerin azımsanamayacak kadar çok sayıda olduğu anlaşılmaktadır. Bu vesileyle *Milâkü't-te'vîl* eserinin *Dürretü't-tenzîl* kitabının özeti olduğu iddiasının boşa çıkarılmasının yanında, ilk defa *Milâkü't-te'vîl*'de yer alan âyetlerin değerlendirmesinin yapıldığı çalışmamızın önemi ortaya çıkmaktadır.

²²³ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/113.

²²⁴ Sâmerâ'î, *Dirâsetü'l-müteşâbihi'l-lafzî*, 28.

²²⁵ Cibâlî, *Tevcihü'l-müteşâbihi'l-lafzî*, 2/41.

4. MİLÂKÜ'T-TE'VÎL ESERİNDEKİ LAFZÎ MÜTEŞÂBİH ÂYETLER

Bu bölümde İbnü'z-Zübeyr'in eserine aldığı yüz dört tane lafzî müteşâbih âyetin diğer âyetlerden farklı yönleri değerlendirilecektir. Bu âyetlerin belirlenmesindeki en önemli ölçüt, bunların ilk defa Müellif tarafından lafzî müteşâbih kabul edilerek yorumlanmasıdır. Bu âyetler, farklılık sebeplerine göre belirlenen başlıklar altında tasnif edilerek Müellif'in söz konusu âyetlere dair belirttiği yorumların yanı sıra konuyla ilgili diğer âlimlerin görüşleri de aktarılacaktır. Ayrıca ele alınan âyetlere dair sonuç ifadelerinde bizim değerlendirmelerimiz de yer alacaktır.

4.1. İsim ve Fiil Kullanımı Yönüyle Lafzî Müteşâbih Âyetler

4.1.1. Fâtiha 1/4, Âl-i İmrân 3/26, Nâs 114/2

Allah Teâlâ, Fâtiha sûresinde: مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ (Âsım ve Kisâî kıraatine göre: مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ) “*Hesap gününün sahibidir (hâkimidir)*”,²²⁶ Âl-i İmrân sûresinde: قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكِ الْمُلْكِ “*De ki: Ey mülkün sahibi olan Allah'ım!*”,²²⁷ Nâs sûresinde ise: مَلِكِ النَّاسِ “*İnsanların hâkimine*”²²⁸ buyurmuştur. Buradaki üç âyetin de konusu Yüce Allah'ın bütün varlığın melîki/hâkimi ve mâliki/sahibi olduğunun kullarına bildirilmesidir. Söz konusu âyetlerde bulunan مَلِكِ/مَالِكِ kelimeleri çerçevesindeki farklılığı İbnü'z-Zübeyr şöyle yorumlamaktadır:

Esasen üç âyette de Allah Teâlâ'nın hem melîk hem de mâlik olması kastedilmektedir. Zira Fâtiha sûresindeki iki farklı okuyuştan bunun mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Âl-i İmrân sûresindeki مَالِكِ الْمُلْكِ ifadesiyle mülk sahibi olmaktan ise melîk olmak kastedilmektedir. Zira melîk olmak mülk sahibi olmayı gerekli kılar. Öyleyse her iki kelimenin de aynı anlamda kullanıldığı anlaşılır. Ayrıca Nâs sûresindeki مَلِكِ النَّاسِ ifadesinden önce yer alan رَبِّ النَّاسِ tanımlamasındaki “Rab” isminde sahiplik anlamı, yani mâlik sıfatı anlaşılabileceğinden مَلِكِ النَّاسِ ifadesinin anlam çerçevesinden de melîk/mâlik sıfatı hissedilebilir. Ancak Fâtiha sûresi dışındaki diğer âyetlerden anlam açısından her iki sıfat anlaşılrsa dahi lafız itibarıyla mevcut durumlarının dışında diğer kelimelerin kullanılması mümkün olmaz. Sonuç olarak Fâtiha sûresinde مَلِكِ/مَالِكِ şeklinde iki okuyuş ihtimali olduğu için sorun bulunmamakta; ancak Âl-i İmrân ve Nâs sûrelerinde مَلِكِ/مَالِكِ kelimeleri yer değiştirdiğinde veya iki farklı şekilde okunduğunda lafız açısından sorun görünmese de

²²⁶ el-Fâtiha 1/4.

²²⁷ Âl-i İmrân 3/26.

²²⁸ en-Nâs 114/2.

anlam açısından tekrar olmaktadır. Öyleyse مَالِكٍ/مَالِكِ lafızları üç âyette de mevcut halleriyle bulundukları yer açısından uygundur.²²⁹

4.1.2. Bakara 2/231, Talâk 65/2

İbnü’z-Zübeyr, Bakara: وَإِذَا طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ فَلْيُغْنِ أَجْلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سَرَّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ “Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme sürelerini bitirdikleri vakit ya onları iyilikle tutun yahut iyilikle bırakın.”²³⁰ ve Talâk sûresinde: فَإِذَا بَلَغَ أَجْلُهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ فَارُقُوهُنَّ “Boşanan kadınlar iddetlerinin sonuna varınca, onları güzellikle tutun yahut onlardan güzellikle ayırın.”²³¹ buyurulduğunu belirtmiştir. Boşanan kadınların durumunu açıklayan bu iki âyet arasında farklılık noktası olarak ilk âyette أَوْ سَرَّحُوهُنَّ; ikinci âyette ise أَوْ فَارُقُوهُنَّ kelimesinin yer almasının ve bu kelimelerin bulundukları yere tahsis edilmesinin sebebini Müellif şöyle açıklamaktadır:

Bakara sûresindeki âyette geçen hükümlerde kadınlara zarar verecek şeylerin yasaklanmasıyla ve Allah’ın belirlediği sınırlar aşılmadığı sürece onlardan bir şeyler almanın haram kılınmasıyla yetinilmiştir. Söz konusu bu emirlerin bildirilmesiyle, yani boşanan kadınlara iyi davranmak, onları iyilikle tutmak ya da tekrar evlenmeleri için iyilikle bırakmak gibi durumlar kastedildiğinde أَوْ فَارُقُوهُنَّ kelimesinin kullanılması uygun olmayacaktır. Çünkü bu kelime iyilikten daha çok kötülük anlamını çağrıştırmaktadır. Bu sebeple söz konusu âyetle kastedilen anlamın elde edilebilmesi ve ifadelerin güzelleştirilmesi için أَوْ سَرَّحُوهُنَّ kelimesinin kullanılması daha uygun olmuştur. Zira bu âyetle aynı anlamı ifade eden başka bir âyette²³² تَسْرِيحٍ kelimesi ile mecrûr olan بِإِحْسَانٍ kelimesinin birlikte kullanılması bu hususun örneğidir. Talâk sûresindeki âyette ise boşanan kadınlarla ilgili herhangi bir zarar görme veya onlara iyi davranma gibi durumlardan bahsedilmediği için kastedilen durum olarak sadece onların tekrar evlenebilmeleri için bırakılmasına dikkat çekilmiştir. Bu sebeple ifadelerin güzelleştirilmesi gibi bir duruma ihtiyaç duyulmamıştır. Dolayısıyla Talâk sûresinde أَوْ فَارُقُوهُنَّ kelimesinin yer alması uygun olmuştur. Böylece her iki âyette verilmek istenen anlam farklı olduğu için bu anlama uygun farklı fiil kullanılmıştır.²³³

²²⁹ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/170-172.

²³⁰ el-Bakara 2/231.

²³¹ et-Talâk 65/2.

²³² bk. el-Bakara 2/229.

²³³ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/268-269.

4.1.3. Âl-i İmrân 3/27, Yûnus 10/31, En‘âm 6/95

Yüce Allah, Âl-i İmrân: *ثَوَّلُجُ اللَّيْلِ فِي النَّهَارِ وَثَوَّلُجُ النَّهَارِ فِي اللَّيْلِ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ* “Geceyi gündüze, gündüzü geceye katarsın. Ölüden diriyi, diriden ölüyü çıkarırsın.”²³⁴ Yûnus: *أَمْ مَنْ يَمْلِكُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَمَنْ يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ* “Ya da işitme ve görme yetisi üzerinde kim mutlak hâkimdir? Ölüden diriyi, diriden ölüyü kim çıkarıyor?”²³⁵ ve En‘âm sûresinde: *إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَى وَالْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ* “Şüphesiz Allah, tohumu ve çekirdeği çatlatandır. Ölüden diriyi, diriden de ölüyü çıkarandır.”²³⁶ buyurmuştur. İbnü‘z-Zübeyr, En‘âm sûresindeki âyetle diğer âyetlerden farklı olarak *مُخْرِجُ* kelimesinin, fiil kalıbında ism-i fâil olarak gelmesinin sebebinin şöyle açıklamaktadır:

En‘âm sûresindeki âyetin yapısı ism-i fâil kalıbı üzerine bina edilmiştir. Zira ilgili âyetteki *فَالِقُ* إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَى cümlesine uyumlu olarak, sonraki âyetle yine ism-i fâil kalıbındaki *فَالِقُ* *O, karanlığı yarıp sabahı çıkarandır. Geceyi dinlenme zamanı kıldı.*²³⁷ cümlesi yer almıştır. Dolayısıyla söz konusu iki ism-i fâilden hemen sonra *فَالِقُ* kelimesine atıf olarak yine aynı kalıptaki *مُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ* cümlesinin vârid olması uyumlu olmuştur.²³⁸ Ayrıca bu meseleye dair Zemahşerî’nin açıklamaları da benzer şekildedir.²³⁹

4.1.4. Mâide 5/2, Feth 48/29, Haşr 59/8

Allah Teâlâ, Mâide sûresinde: *يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ وَرِضْوَانًا* “Rab’lerinin lütuf ve rızasını dileyerek”,²⁴⁰ Feth ve Haşr sûrelerinde ise: *يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا* “Allah’ın lütuf ve rızasını dileyerek”²⁴¹ buyurmuştur. Mâide sûresindeki âyetin diğer âyetlerden farklı olarak “Rab” ismi izafe edilerek vârid olmasının sebebinin İbnü‘z-Zübeyr şöyle yorumlamaktadır:

Mâide sûresindeki âyetle *يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ* ifadesinin yer alarak Allah’a yakınlaşma ve ünsiyet bilincinin kazandırılması amaçlanmıştır. Zira ilgili âyetin *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا* ifadesiyle başladıktan sonra devam eden kısmında daha çok nehiy/yasaklama amaçlı buyruklar

²³⁴ Âl-i İmrân 3/27.

²³⁵ Yûnus 10/31.

²³⁶ el-En‘âm 6/95.

²³⁷ el-En‘âm 6/96.

²³⁸ İbnü‘z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 1/295.

²³⁹ Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâiki ğavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vücuhi’t-te’vîl*, thk. Mustafâ Hüseyin Ahmed (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1407/1987), 2/47-48.

²⁴⁰ el-Mâide 5/2.

²⁴¹ el-Feth 48/29; el-Haşr 59/8.

getirilmiştir. Ardından Mescid-i Harâm'ın odak noktası olarak belirtilmesi vesilesiyle de Allah'ın rızasına erişilmesi ve nimetlerin talep edilmesi meselesi mü'minlerin desteklenme ihtiyacını ortaya koymuştur. Bu sebeple onların yardım ve sığınma kaynağı olarak izafe edebilmesi açısından مِنْ رَبِّهِمْ isminin kullanılması uygun olmuştur. Diğer taraftan Feth ve Haşr sûrelerinin bulunduğu bağlamda herhangi bir yakınlaşma veya ünsiyet anlamı bulunmadığı gibi Haşr sûresindeki âyette övgü ve yüceltme anlamının elde edildiği görülmektedir. Neticede ilgili âyetlerde belirtilmek istenen anlam benzer olsa da âyetlerin sahip oldukları bağlam açısından mevcut durumda gerçekleşen isim farklılığı vesilesiyle uyum sağlanmıştır.²⁴²

4.1.5. Tevbe 9/42, Tevbe 9/107, Haşr 59/11, Münâfikûn 63/1

İbnü'z-Zübeyr, Tevbe sûresinde: وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ “Allah biliyor ki onlar kesinlikle yalancılardır.”,²⁴³ Tevbe, Haşr ve Münâfikûn sûrelerinde ise: وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ “Allah şahittir ki onlar kesinlikle yalancılardır.”²⁴⁴ buyurmuştur. Bahse konu olan buradaki dört âyette de kastedilen mana aynı olduğu halde ilk âyette يَعْلَمُ; diğer âyetlerde ise يَشْهَدُ fiili yer almıştır. Müellif bu farklılığın sebebini şöyle izah etmektedir:

Bir fiilin gerçekleştirilmesi için güç yetirebilmek anlamına gelen istitâat, varlığı veya yokluğunun bilinebilmesi için bir delile ihtiyaç duyan bir melekedir.²⁴⁵ Bu kabiliyetin var olup olmadığını dışarıdan birisi değil ancak kişinin kendisinin bilebilmesi mümkündür. Bu bilgiler ışığında düşünüldüğünde münafıkların istitâat gibi bir mesele hakkında doğru söyleyip söylemedikleri bilinemeyecektir. Bu sebeple ancak Allah'ın onların hallerini bilebileceği ve savaşmak istemediklerini gizlediklerinden, ilk âyette onların لَوْ اسْتَطَعْنَا لَخَرَجْنَا مَعَكُمْ “Eğer gücümüz yetseydi, elbette sizinle beraber çıkardık.”²⁴⁶ şeklindeki sözlerinin arka planının ortaya çıkarılması için söz konusu âyette لَوْ كَانَ عَرَضًا قَرِيبًا وَسَفَرًا قَاصِدًا لَا تَبْغُوكَ “Kolay elde edilecek bir kazanç ve kısa bir yolculuk olsaydı mutlaka peşinden gelirlerdi; fakat o meşakkatli yol onlara uzun geldi.”²⁴⁷ buyurulmuştur. Fakat onların asıl niyetlerini ve içlerinde gizlediklerini bildiği gibi Yüce Allah'ın bu meselede

²⁴² İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/368-370.

²⁴³ et-Tevbe 9/42.

²⁴⁴ et-Tevbe 9/107; el-Haşr 59/11; el-Münâfikûn 63/1.

²⁴⁵ İstîtâat kelimesinin anlam çerçevesi ve ayrıntılı bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, “İstîtâat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/399-400.

²⁴⁶ et-Tevbe 9/42.

²⁴⁷ et-Tevbe 9/42.

onların yalanlarını bildiği ve başkalarına da bildirdiği bir gerçektir. Bu açıdan söz konusu âyetin devamında *وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ* ifadesinin kullanılması bahsedilen hususiyetler çerçevesinde daha uygun olmuştur.

İkinci âyette ise mesele Mescid-i Dırâr²⁴⁸ ehli münafıklar hakkındadır. Zira onlar durumlarını gizlemeye çalışsalar da kendileri dışındaki bazılarına bu mesele gizli kalmamıştır. Öyleyse onların bu durumları istitaât halindeki gizlilik durumu gibi değildir. Zira bu meselenin iç yüzü Hz. Peygamber'e bildirildiği için gizliliği kalmamıştır. Bu sebeple söz konusu âyetin devamında *وَاللَّهُ يَشْهَدُ* ifadesinin gelmesi daha uygun olmuştur. Ayrıca Haşr sûresinde ilgili âyette onların durumlarına binaen *أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ نَافَقُوا يَقُولُونَ* “*Şu münafıklık edenleri görüyor musun? Kitap ehlinde inkârcı yandaşlarına, ‘Şayet siz çıkarılacak olursanız, bilin ki biz de sizinle beraber çıkarız’ diyorlar.*”²⁴⁹ buyurulmuş, bütün bunlara gözler ve kulaklarla şahitlik edilebileceği bildirilmiştir. Diğer taraftan ilgili âyetin benzer şekilde vârid olduğu yerlerden Münâfikûn sûresinin ilk âyetinde önce münafıkların *لَرَسُولُ اللَّهِ* “*Senin kesinlikle Allah'ın peygamberi olduğuna tanıklık ederiz.*”²⁵⁰ dedikleri bildirildiği için bu açıdan da *وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ* şeklinde sona eren âyetle uyumluluk gerçekleşmiştir. Netice itibariyle söz konusu âyetlerde yer alan, farklılık vesilesi olan ifadelerin her biri gerektiği yere uygun olarak gelmiştir.²⁵¹

4.1.6. Hûd 11/40, Mü'minûn 23/27

Yüce Allah, Hûd sûresinde: *قُلْنَا اَحْمِلْ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ وَأَهْلَكَ إِلَّا مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ* “*(Nûh'a) dedik ki: ‘Her türden canlıdan (erkekli dişili) birer çift, bir de kendileri hakkında daha önce hüküm verilmiş olanlar dışındaki aileni ona yükle.’*”²⁵² Mü'minûn sûresinde ise: *قُلْنَا اَحْمِلْ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ* “*(Nûh'a) dedik ki: ‘Her cins canlıdan (erkekli dişili) birer çift, gemiye al.’*”²⁵³ buyurmuştur. İki sûrede de aynı olay anlatılmasına rağmen Hûd sûresinde *قُلْنَا اَحْمِلْ*; Mü'minûn sûresinde ise *قُلْنَا اَحْمِلْ* kelimesinin kullanılmasının sebebinin İbnü'z-Zübeyr şöyle açıklamaktadır:

²⁴⁸ Münafıkların gizli amaçlarını gerçekleştirebilmek için Kubâ'da inşâ ettikleri sözde mescidin adıdır. Daha sonra yıkılan bu yapı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hüseyin Algül, “Mescid-i Dırâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/272-273.

²⁴⁹ el-Haşr 59/11.

²⁵⁰ el-Münâfikûn 63/1.

²⁵¹ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/590-591.

²⁵² Hûd 11/40.

²⁵³ el-Mü'minûn 23/27.

Öncelikle اَحْمَلُ lafzı ifade edilen anlam itibariyle daha geniş bir çerçeveye sahiptir. Bir şeyi birisine yüklemek, omuzlarına yüklenmek, ilim yüklenmek, emaneti yüklenmek, öfkeyi yüklenmek gibi benzer kelimelerle birçok anlam aynı lafızdan elde edilmektedir. Buna karşılık سَلَكَ fiili için aynı şeyler söylenemez. Ancak bu kelimeyle birbirinden farklı anlamlar elde edilebilir. Örneğin, bir şeyi bir şeyle bağlamak veya bir şeyi bir şeyin içine sokmak anlamına gelebilir ki اسْلُكْ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ “*Elini koyununa sok.*”²⁵⁴ ve مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرٍ “*Sizi şu yakıcı ateşe (cehenneme) sokan nedir?*”²⁵⁵ âyetleri bunun örneklerindendir. Bunlar dışında سَلَكَ fiilinin hakikat ve mecâz anlamındaki girmek manasının dışına çıktığı az görülmüştür. Ancak حَمَلَ lafzı سَلَكَ fiilinde bulunmayacak kadar anlamda genişlik imkânı vermektedir.

Hûd sûresindeki âyetin özel anlatımına binaen anlam ve lafzen yakınlık açısından قُلْنَا lafzının bu sûrede yer alması, bu lafzın daha uzun, ayrıntılı ve geniş bir anlatıma imkân sağlaması ile birlikte bu hususiyetlere elverişli olarak اَحْمَلُ lafzının bu sûredeki anlatımda yer alması daha uygun olmuştur.

Mü'minûn sûresinde ise daha kısa ve genel bir anlatım üslûbu kullanıldığı için قُلْنَا lafzının kullanılarak daha uzun ve ayrıntılı bir anlatım şeklinin kullanımı gerekli olmamıştır. Bu sebeple bu sûrede اسْلُكْ lafzının vârid olması daha kısa bir anlam ifade etmesi açısından uygun olmuştur. Ayrıca kastedilen anlamın desteklenmesi için Hûd sûresinde حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ; Mü'minûn sûresinde ise فَأِذَا جَاءَ أَمْرُنَا ifadesinin vârid olması da başka bir farklılık vesilesi olmuştur. Zira burada حَتَّىٰ kelimesinin dört harften; ف harfinin ise bir harften oluştuğu düşünülecek olursa uzun anlatım olan yerde daha uzun, kısa anlatımın olduğu yerde ise daha kısa lafızların yer alması da bir uyumluluk gereğidir. Öyleyse bahsedilen hususiyetler gereğince söz konusu fiil farklılıklarının bulunduğu yere göre uygun ve anlatım üslûbu açısından uyumlu olduğu anlaşılmaktadır.²⁵⁶

4.1.7. Yûsuf 12/2, Zuhruf 43/3

Kur'an'dan bahsedilirken, Yûsuf sûresinde: اِنَّا اَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ “*Biz onu, akıl erdiresiniz diye Arapça bir Kur'an olarak indirdik.*”²⁵⁷ Zuhruf sûresinde ise: اِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا

²⁵⁴ el-Kasas 28/32.

²⁵⁵ el-Müddessir 74/42.

²⁵⁶ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü'l-te'vîl*, 2/654-656.

²⁵⁷ Yûsuf 12/2.

عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ “Andolsun ki, iyice anlayasınız diye biz, onu Arapça bir Kur’an yaptık.”²⁵⁸ buyurulmuştur. Bu âyette جَعَلْنَاهُ kelimesi geçmesine rağmen ilk âyette أَنْزَلْنَاهُ kelimesi yer almaktadır. Her iki âyette lafız ve anlamda birliktelik olmasına rağmen bu farklılığı gerekli kılan sebebi Müellif şöyle izah etmektedir:

Yûsuf sûresindeki âyet, kıssanın zikredilmesi için bir giriş mahiyetindedir. Sûrenin devamında bu kıssa ile ilgili geçmişten ve gaybî konulardan haberler verilmesi Kureyş Arapları ve Ehl-i kitap açısından önemlidir. Zira Araplar Kur’an’ın ve haliyle bu kıssanın varlığını hiçbir şekilde kabul etmiyorlar; Ehl-i kitap ise kıssalar gibi gaybî konularda yalnızca kendilerinin bilgi sahibi olduğuna inanıyorlardı. Bu sebeple Araplara ve Ehl-i kitaba, Kur’an’ın ve dolayısıyla bu kıssanın Allah katından indirildiğinin bildirilmesi için söz konusu âyette أَنْزَلْنَاهُ lafzının kullanılması daha uygun olmuştur.

Zuhurf sûresindeki âyette ise herhangi bir haber verme veya bildirme amacı güdülmemiş, bu âyetlerin sunulmasıyla bir hatırlatma ve uyarı söz konusu olmuştur. Zira ne kadar inkâr etseler de bu sûredeki başka bir âyette²⁵⁹ de belirtildiği gibi ilgili âyetler aracılığıyla onlara daha önce yaşanmış kıssa ve olayların hatırlatılması ve bu vesileyle uyarılmaları devam etmiştir. Öyleyse onlar için bir bildiri mahiyetinde olan bu âyette جَعَلْنَاهُ lafzının vârid olması uygun olmuştur.²⁶⁰

4.1.8. Ra’d 13/37, Tâhâ 20/113

Allah Teâlâ, Ra’d sûresinde: وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَاهُ حُكْمًا عَرَبِيًّا “Böylece biz onu (Kur’an’ı) Arapça bir hüküm olarak indirdik.”²⁶¹ Tâhâ sûresinde ise: وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا “Böylece biz onu Arapça bir Kur’an olarak indirdik”²⁶² buyurmuştur. Her iki yerde de indirme hadisesiyle kastedilen şey aynıdır ki o da Kur’an’dır. Ancak âyetler arasında isimlendirme noktasında farklılık olmuş; ilk âyette حُكْمًا; ikinci âyette ise قُرْآنًا lafzı vârid olmuştur. Bu durumun sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle yorumlamaktadır:

Ra’d sûresinde herhangi bir kıssa ya da olaydan bahseden ayrıntılı haberler niteliğindeki âyetler geçmemiş, mükelleflerin karşılaştıkları durumlara göre ortaya çıkan farklı hükümlerden bahsedilmiştir. Örneğin اَفَمَنْ يَعْلَمُ اَنْزَلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ الْحَقُّ كَمْ هُوَ اَعْمٰی

²⁵⁸ ez-Zuhurf 43/3.

²⁵⁹ bk. ez-Zuhurf 43/5.

²⁶⁰ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 2/674-675.

²⁶¹ er-Ra’d 13/37.

²⁶² Tâhâ 20/113.

“Rabbinden sana indirilenin gerçek olduğunu bilen kimse, (onu bilemeyen) kör gibi olur mu?”²⁶³ âyeti vârid olmuş, burada yer alan iki grubun vasıfları haber verildikten sonra bunların yaptıkları amellerle ulaşacakları sonuç ve elde edilecek hüküm, sonrasında gelen âyetlerde جَنَّاتٍ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا “Adn cennetlerine girerler.”²⁶⁴ ve فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ “Dünya yurduunun sonucu (olan cennet) ne güzeldir!”²⁶⁵ şeklinde bildirilmiştir. Bu âyetlerin devamında da benzer olarak vasıfları anlatılanlar ve onlara verilecek hükmün belirtildiği âyetler yer almış; iman edip de sâlih amel işleyenler için طُوبَى لَهُمْ وَحَسَنُ مَا أَجْرُهُمْ “Ne mutlu onlara, varacakları yer de ne güzeldir!”²⁶⁶ buyurulmuştur. Bütün bu âyet bölümlerinin peşinden söz konusu كُفْرًا وَكَذَلِكَ أَنزَلْنَاهُ حُكْمًا عَرَبِيًّا cümlesi vârid olmuştur. Ayrıca Zemahşerî, كُفْرًا tabirini “Arapça’ya çevrilmiş hükümler” olarak tefsir etmiştir.²⁶⁷

Tâhâ sûresinde ise Hz. Mûsa kıssasından bahsedilmiş; Sâmirî’nin yaptıklarından sonra kavmiyle imtihanı, Hz. Hârûn’a olan sözleri ve kavmini uyarması anlatılmıştır. Daha sonra İsrâiloğullarının bu uyarıya karşılık sözleri²⁶⁸ aktarıldıktan sonra كَذَلِكَ نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ مَا قَدْ سَبَقَ وَقَدْ آتَيْنَاكَ مِنْ لَدُنَّا ذِكْرًا “İşte böylece geçmiştekilerin haberlerinden bir kısmını sana anlatıyoruz. Kuşkusuz sana katımızdan bir zikir verdik.”²⁶⁹ âyetiyle kıssa tamamlanmış ve buradaki ذِكْرًا kelimesiyle Kur’an kastedilmiştir. Bütün bunların sonrasında ise bahsedilen durumlara uygun olarak gelen كُفْرًا وَكَذَلِكَ أَنزَلْنَاهُ حُكْمًا عَرَبِيًّا ifadesiyle “Arapça olarak okunan kıssalar” tabiri kastedilmiştir. Sonuç olarak her iki sûrede bulunan farklı ifadelerin vârid olmasıyla bunların bulunduğu yer açısından gerekli olan uyum tamamlanmıştır.²⁷⁰

4.1.9. Nahl 16/79, Mülk 67/19

İbnü’z-Zübeyr, Nahl sûresinde: أَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ مُسَخَّرَاتٍ فِي جَوْ السَّمَاءِ مَا يُمَسِّكُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ “Gökyüzünün boşluğunda emre boyun eğdirilmiş olarak uçan kuşları görmüyorlar mı? Onları (gökte) ancak Allah tutar.”²⁷¹ Mülk sûresinde ise: أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ فَوْقَهُمْ صَفَائِفَ “Üstlerinde kanat çırparak uçan kuşlara bakmazlar mı? Onları

²⁶³ er-Ra’d 13/19.

²⁶⁴ er-Ra’d 13/23.

²⁶⁵ er-Ra’d 13/24.

²⁶⁶ er-Ra’d 13/29.

²⁶⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/533.

²⁶⁸ bk. Tâhâ 20/91.

²⁶⁹ Tâhâ 20/99.

²⁷⁰ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 2/707-709.

²⁷¹ en-Nahl 16/79.

(havada) ancak Rahmân tutuyor.”²⁷² buyurulduğunu belirtmiştir. Esasen her iki âyette de kastedilen mesele aynıdır. Bu mesele, Allah Teâlâ’nın kudretinin büyüklüğü ve hikmetinin gereği olarak kuşların onun emrine boyun eğerek gökyüzünde uçuşması; havanın da onun emri gereğince bu olayı hazırlaması; böylece onun izzet ve hikmetinin vurgulanmasıdır. Ancak bu husus zikredilirken farklılık noktası olarak ilk âyette *إِلَّا اللَّهُ مَا يُمَسِّكُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ*; ikinci âyette ise *إِلَّا الرَّحْمَنُ مَا يُمَسِّكُهُنَّ إِلَّا الرَّحْمَنُ* ifadesi yer almaktadır. Bu durumu Müellif şöyle izah etmektedir:

Öncelikle Mülk sûresindeki âyette kuşların uçuşması iki aşamada belirtilmiştir. Bunlardan birincisi kanatlarını çırpmaları ve bu şekilde hareketlenerek havada ilerlemeleri; ikincisi ise kanatları sayesinde hareket etmeden gökyüzünde durabilmeleridir. Buradaki ayrıntıların belirtilmesi bu meselenin bir nimet olduğunun vurgulanması içindir. Dolayısıyla Yüce Allah’ın nimet vermesine uygunluğu açısından الرَّحْمَن isminin kullanılması daha uygun olmuştur. Nahl sûresindeki âyette ise böyle bir durum bulunmadığı gibi kuşlar veya uçabilme hadisesi ile ilgili bir ayrıntı veya nimet boyutu zikredilmemiştir. Bu sebeple iki âyette de farklı isimlerin kullanılması uygun olmuştur.²⁷³

4.1.10. Tûr 52/24, Vâkı‘a 56/17-18

Yüce Allah, Tûr: *وَيَطُوفُ عَلَيْهِمْ غِلْمَانٌ لَهُمْ كَأَنَّهُمْ لُؤْلُؤٌ مَّكْنُونٌ* “Sedeflerinde saklı inci gibi gençler etraflarında dönüp dururlar.”²⁷⁴ ve Vâkı‘a sûresinde: *يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وَلَدَانٌ مَّخْلُودَانِ بِأَكْوَابٍ وَأَبَارِيقَ* “Çevrelerinde ibrikler ve kadehlerle sonsuza dek hizmet sunacak gençler dolaşır.”²⁷⁵ buyurmuştur. Buradaki iki âyette de hizmetçiler anlamı kastedilmesine rağmen bu anlamın ifade edilmesi için Tûr sûresindeki âyette *غِلْمَانٌ*; Vâkı‘a sûresindeki âyette ise *وَلَدَانٌ* kelimesi yer almaktadır. Aynı anlama gelen farklı isimlendirmeler sebebiyle her âyete mahsus olarak farklı isimlerin yer almasının sebebinin İbnü’z-Zübeyr şöyle açıklamaktadır:

Cennetlikler için etraflarında içecekleri dolaştıran hizmetçiye verilen bir isim olan *غِلْمَانٌ* kelimesi, “genç erkek çocuk” anlamına gelen *غُلَامٌ* isminin çoğuludur. Çocuk anlamına gelen mübalağa kalıbındaki *وَلِيدٌ* isminin çoğulu olan *وَلَدَانٌ* kelimesi ise “yaşlanmaktan korunan gençler” anlamına gelmektedir.²⁷⁶ Kelime anlamı açısından iki ismin eş anlamlı olmadığı görülse de âyetlerde verilmek istenen anlam yönüyle aynı mefhum ifade

²⁷² el-Mülk 67/19.

²⁷³ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 2/755.

²⁷⁴ et-Tûr 52/24.

²⁷⁵ el-Vâkı‘a 56/17-18.

²⁷⁶ İki ismin anlamıyla ilgili yorum ve rivayetler için bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Gılman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996).

edilmektedir. Ancak bu isimlerin vârid oldukları yerdeki bağlam açısından farklı durumları sebebiyle ayrıştığı görülmektedir. Zira غُلْمَانُ isminin, bulunduğu Tûr sûresindeki âyette anlamın genişlemesine sebebiyet verdiği için tercih edildiği söylenebilmektedir. Çünkü cennette hizmet edilenlerin hem babalar hem de oğulları olduğu, söz konusu âyetin öncesindeki başka bir âyetten²⁷⁷ de anlaşılmaktadır. Bu âyette bildirildiğine göre imanlı babaların amellerine karşılık onlarla birlikte iman eden ancak henüz mükellef olmadığı için sâlih amel işlemeyen nesilleri de cennette olacaklardır. İşte bu durum âyette anlamın genişliğine imkân verdiği için bununla uyumlu olarak söz konusu âyette غُلْمَانُ isminin yer alması daha uygun olmuştur.

Vâkı‘a sûresindeki âyette ise herhangi bir tâbî olma veya birliktelik anlamı bulunmadığı; böylece sadece cennetliklerin kendileri kastedildiği için, وَلَدَانِ isminin vârid olması uygun olmuştur. Sonuç olarak bağlamın genişliğe imkân sağlaması, buna uygun olarak geniş anlam ihtiva eden bir ismin; bağlamın sınırlı olması ise daha sınırlı bir anlam içeren ismin kullanılmasına vesile olmuş, böylece uyumluluk gerçekleşmiştir.²⁷⁸

4.2. Sıfat Kullanımı Yönüyle Lafzî Müteşâbih Âyetler

4.2.1. Bakara 2/2, Âl-i İmrân 3/3-4

İbnü’z-Zübeyr, Yüce Allah’ın Bakara sûresinde: *“Bu, kendisinde şüphe olmayan kitaptır. Allah’a karşı gelmekten sakınanlar için hidâyet rehberidir.”*²⁷⁹ buyurarak, Kur’an’ı هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ vasfıyla nitelediğini; Âl-i İmrân sûresinde: *“O, daha önce Tevrat’ı ve İncil’i insanlar için hidâyet rehberi olarak indirmişti.”*²⁸⁰ âyetiyle ise Tevrat ve İncil’i هُدًى لِّلنَّاسِ ifadesiyle vasfettiğini ifade etmiştir. Müellif bu farklılığın sebebini şöyle izah etmektedir:

Her iki âyette kullanılan ifadeler ve bu ifadeler içindeki tercih edilen kelimeler nâzil olduğu şekliyle uygun olmuştur ki mevcut durumun tam tersi olsaydı anlam açısından uyum bozulacaktır. Çünkü ilk âyetteki الْكِتَابُ kelimesiyle bu ümmete has kılınan Kur’an’a işaret edilmektedir. Hz. Muhammed ümmetinin fazileti/üstünlüğü sebebiyledir ki لِّلْمُتَّقِينَ kelimesi ile sadece bu ümmete mahsus kılınan bir duruma dikkat çekilmiştir. Tevrat ve

²⁷⁷ bk. et-Tûr 52/21.

²⁷⁸ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 2/1041-1042.

²⁷⁹ el-Bakara 2/2.

²⁸⁰ Âl-i İmrân 3/3-4.

İncil'e tabi olan diğer ümmetler هُدًى لِلنَّاسِ ifadesi ile nitelendiğinde ise Ehl-i kitabın diğer insanlara üstünlüğünü hissettirmek için bu ifade yer almıştır.²⁸¹

Sonuç olarak her iki âyette de kastedilen anlam açısından farklı sıfatların tercih edilmesi uygun olmuştur. Bu sıfatların anlam yönüyle uyumluluğu düşünüldüğünde yer değiştirmeleri mümkün olmadığından bu âyetlerin mevcut durumlarının dışında bir halde bulunmaları, verilmek istenen mesaj açısından uygun olmayacaktır.

4.2.2. Bakara 2/9, Bakara 2/12, Bakara 2/13

Bakara sûresinde münafıkların vasıflarını bildirirken Allah Teâlâ, يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ “Bunlar Allah’ı ve mü’minleri aldatmaya kalkışıyorlar; oysa sadece kendilerini aldatmış oluyorlar da farkında değillerdir.”²⁸² لَا إِلَهَ إِلَّا هُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلَكِنْ لَا يَشْعُرُونَ “Bilin ki, onlar bozguncuların ta kendileridir. Fakat farkında değillerdir.”²⁸³ ve لَا يَلْمِزُونَ “Bilin ki, asıl akılsızlar kendileridir, fakat bilmezler.”²⁸⁴ buyurmuştur. Aynı sûrede bulunan üç âyette de konu birliği içinde münafıkların benzer vasıfları zikredilirken birinci ve ikinci âyet hissetme duyusunun yoksunluğuna dikkat çekilerek وَمَا يَشْعُرُونَ ifadesi ile tamamlanmış; üçüncü âyet ise bilmek vasfının olmamasına atıfla لَا يَلْمِزُونَ ifadesi ile sona ermiştir. Bu âyetlerle münafıklarda olmadığı vurgulanan sıfatlardaki farklılığın sebeplerini İbnü’z-Zübeyr şöyle açıklamaktadır:

Öncelikle الشُّعُورُ kelimesi bir şeyi duyu yoluyla bilme/hissetme anlamına gelmektedir ki bu his, herhangi bir fikir veya düşünceye ihtiyaç olmaksızın canlı olan her varlıkta gerçekleşmektedir. Bu hisse sahip olmak akıllı canlılar yani insanlar için geçerli olduğu gibi akılsız canlılar yani hayvanlar için de mümkün olabilirken, الْعِلْمُ kavramı ise bir şeyin fikir veya derin düşünce neticesinde bilinmesi anlamını ifade eder. Bu durum sadece düşünce erbabı ve akıl melekesine sahip varlıklara mahsustur. İman kavramı ise ancak ilimle elde edilebilecek kazanımlara sahip olunması ve bunun tasdik edilmesi anlamına gelir. Dolayısıyla iman edebilmek ilim sahibi olmakla ilintili olduğundan iman kavramı da ilim vasfının doğal sonucu olarak tezahür etmektedir. İman etmeyip nifak sahibi olan münafıklarda ise bu durumun tersi ortaya çıkmakta; ilim, derin düşünce ve tefekkür sahibi olamadıkları için iman etmedikleri gibi iman edenlerin durumunu da anlayamamaktadırlar.

²⁸¹ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/177-178.

²⁸² el-Bakara 2/9.

²⁸³ el-Bakara 2/12.

²⁸⁴ el-Bakara 2/13.

Bu sebeple kendilerinin daha iyi bildiklerini zannederek iman edenleri sefih/akılsız olarak niteledikleri için üçüncü âyette yer alan: *أَتُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ* “Akılsızlar gibi biz de iman mı edelim?”²⁸⁵ cümlesini kullanmışlardır. Aynı âyette Yüce Allah, münafıkların bu anlayışlarını reddetmek için *أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ* karşılığını vermiştir. Fakat birinci ve ikinci âyette onların iman dışındaki fesat ve bozgunculuk hallerinin farkında olmamaları/hissedememeleri, akletme vasfıyla birlikte duyularını, idrak ve kavrama kabiliyetlerini de yitirdikleri gerçeğini vurgulamak için *أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلَكِنْ لَا يَشْعُرُونَ* ifadesi yer almıştır. Zira münafıkların işledikleri kötülükler ve fesatlarının sonucunda yine kendilerinin zarar gördüğü gerçeği hissedilmekte adeta gözle görülüp elle tutulan bir durum gibi karşılarına çıkmaktadır. Onlar ise bu gerçeğin farkında olmadıkları için ilgili âyetler münafıklara cevap mahiyetindedir. Sonuç olarak münafıkların vasıflarını ortaya koyan âyetlerdeki farklılıklar onların içinde bulundukları duruma uygun olmuştur.²⁸⁶

4.2.3. Bakara 2/18, Bakara 2/171

Allah Teâlâ, Bakara sûresinde münafıkların durumlarından bahsederken: *صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ* “Onlar sağırlardır, dilsizlerdir, körlerdir. Artık (hakka) dönemezler.”²⁸⁷ kâfirlerin durumlarını anlatırken ise: *صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ* “Onlar sağırlardır, dilsizlerdir, körlerdir. Bundan dolayı düşünmezler.”²⁸⁸ buyurmuştur. Aynı sûrede yer alan, kendilerine nispet edilen durum ve illetlerin aynı olup muhatapların farklı olduğu bu âyetlerden münafıkları konu edinen ilk âyet *يَرْجِعُونَ*; kâfirleri konu alan ikinci âyet ise *لَا يَعْقِلُونَ* kelimesi ile sona ermiştir. Dolayısıyla iki âyetin muhatabının farklılaşmasıyla sonuç olarak onlara izafe edilen sıfatlar da farklılaşmıştır. Bu farklılığın sebebini, ilgili âyetlerde anlatılan örnekler bağlamında İbnü’z-Zübeyr şöyle yorumlamaktadır:

İlk olarak münafıklardan bahsedilen âyette²⁸⁹ onların durumuna, “aydınlanmak için ateş yakıp bunun ışığı çevreyi aydınlattığı esnada Allah’ın ışıklarını yok edip söndürdüğü için karanlıklar içinde kalarak dönecek bir yer bulamayan kimse”; ikinci âyette²⁹⁰ ise kâfirlerin durumuna, “çoban tarafından kendisine seslenilen ancak sesteki başka bir şey duymayan ve o seslerin anlamını düşünemeyip kastedilen şeyi anlayamayan bir koyun” örneği

²⁸⁵ el-Bakara 2/13.

²⁸⁶ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 1/178-179.

²⁸⁷ el-Bakara 2/18.

²⁸⁸ el-Bakara 2/171.

²⁸⁹ bk. el-Bakara 2/18.

²⁹⁰ bk. el-Bakara 2/171.

verilmiştir. Bu yüzden kâfirler, Hz. Peygamber'in çağrısına cevap verememişler ve onun hitabından kastedilen şeyi anlayamamışlardır. Öyleyse her iki âyetin sonundaki sıfatların farklılığı, âyetlerin bulunduğu bağlam açısından uygun olmuştur.²⁹¹

4.2.4. Bakara 2/23, Hûd 11/13

Yüce Allah, Kur'an'ın kendi kelâmı olduğunu inkâr eden müşriklere hitaben Bakara: *وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّنْ مِّثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِّنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ* “Kulumuza (Muhammed’e) indirdiğimiz kitap hakkında şüphe içinde iseniz, haydi onun benzeri bir sûre getirin; eğer doğru söyleyenler iseniz, Allah’tan başka şahitlerinizi de çağırın.”²⁹² ve Hûd sûresinde: *أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوَرٍ مِّثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ وَادْعُوا مَنِ اسْتَلَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ* “Yoksa onu (Kur'an'ı) kendisi uydurdu mu diyorlar? De ki: Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi Allah’tan başka gücünüzün yettiklerini de (yardıma) çağırıp, siz de onun gibi uydurulmuş on sûre getirin.”²⁹³ buyurmuştur. Her iki âyetten de anlaşılan anlam ve verilmek istenen mesaj aynı olmakla beraber ilgili âyetlerde kullanılan sıfatlar açısından farklılıklar mevcuttur. Zira Bakara sûresindeki *فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّنْ مِّثْلِهِ* ifadesine Hûd sûresindeki âyette *بِعَشْرِ سُوَرٍ* vasfının ilave edilmesi ve bir de *مُفْتَرِيَاتٍ* sıfatıyla nitelenmesi farklılık noktasıdır. İbnü’z-Zübeyr, bu durumun sebebini şöyle izah etmektedir:

Hûd sûresindeki âyette *بِعَشْرِ سُوَرٍ* ilavesinin yer alması, bu ilaveye ek olarak *مُفْتَرِيَاتٍ* vasfının da belirtilerek istenilen sayının zikredilmesi bir genişlik olması açısından daha uygundur. Zira *مُفْتَرِيَاتٍ* sıfatı genişliğe ihtimal vereceğinden bunu yerine getirmek daha kolaydır. Fakat bu husus, diğer âyette bulunmadığı için mutlak olarak benzer bir sûrenin getirilmesinin istenilmesi daha zordur. Dolayısıyla buradaki zorlanma veya imkânsızlık açısından bir sûrenin getirilmesine karşılık on sûrenin getirilmesi ve bir de uydurulmuş olması istenildiğinde bunun mümkün olmadığı daha açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Böylece onlar her yönden acziyetlerini kabul edecekler ve Hz. Peygamber'in benzeri bir kişi ve ondan işittiklerinin benzeri olarak Kur'an sûrelerine benzer bir sûre dahi getirmeye güç yetiremeyeceklerdir. Ayrıca *مُفْتَرِيَاتٍ* vasfı zikredilmeksizin benzer bir sûre getirilmesinin istenilmesi yanında, inatları dışında bahaneleri kalmayacağından bir de uydurulmuş olması

²⁹¹ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/180-181.

²⁹² el-Bakara 2/23.

²⁹³ Hûd 11/13.

istenilmiştir. Netice olarak iki âyet arasındaki söz konusu sıfat farklılığı ifade edilmek istenen anlamın farklı olması sebebiyle uygun olmuştur.²⁹⁴

4.2.5. Yûnus 10/1, Lokmân 31/1-2, Yûsuf 13/1

İbnü’z-Zübeyr, Yûnus: الرُّ تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ “*Elif, Lâ, Râ. Bunlar hikmet dolu Kitâb’ın âyetleridir.*”,²⁹⁵ Lokmân: الرُّ تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ “*Elif Lâ Mîm. Bunlar, hikmetli Kitâb’ın âyetleridir.*”²⁹⁶ ve Yûsuf sûresinde: الرُّ تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ “*Elif Lâ Râ. Bunlar, apaçık Kitâb’ın âyetleridir.*”²⁹⁷ buyurulduğunu belirtmiştir. Bu üç sûrenin ilk âyetlerinde hurûf-u mukatta‘a ile birlikte الرُّ تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ cümlesi vârid olmuş, Kur’an’a ve onu oluşturan âyetlere işaret edilmiştir. Ancak burada işaret edilen âyetler, iki sûrede الْحَكِيم; Yûsuf sûresinde ise الْمُبِين sıfatı ile nitelenmiştir. Bu durumun sebebini Müellif şöyle yorumlamaktadır:

Yûnus ve Lokmân sûreleri Allah Teâlâ’nın yüceliği ve hikmetinin farklı yönlerine dair örneklerin bulunduğu sûrelerdendir. Zira Yûnus sûresinde göklerin ve yerin,²⁹⁸ güneş ve ayın,²⁹⁹ gece ve gündüzün³⁰⁰ yaratılmasından bahseden âyetlerde, Allah’ın hikmetine vurgu yapılmıştır. Lokmân sûresindeki âyetlerde³⁰¹ ise benzer olarak Allah’ın hikmeti kapsamına giren hususlar belirtilmiştir. Ancak Yûsuf sûresinde diğer sûrelerdeki gibi bir durum bulunmamakta; sûrede Hz. Yûsuf’un hayatı; ailesi, Mısır’da yaşadıkları gibi hayatının farklı bölümleri ince ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Bu sebeple ilgili sûrenin haiz olduğu ayrıntılı ve açıklayıcı anlatım tarzına uygun olarak bu sûrenin ilk âyetinde, Allah’ın Kitâb’ı الْمُبِين sıfatı ile nitelenmiştir.³⁰²

4.2.6. Hicr 15/53, Zâriyât 51/28, Sâffât 37/101

Allah Teâlâ, Hicr sûresinde: إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ عَلِيمٍ “*Biz sana bilgin bir oğul müjdeliyoruz.*”,³⁰³ Zâriyât sûresinde: وَبَشِّرُوهُ بِغُلَامٍ عَلِيمٍ “*Onu bilgin bir oğul ile müjdelediler.*”³⁰⁴ Sâffât sûresinde ise: فَبَشِّرْنَاهُ بِغُلَامٍ حَلِيمٍ “*Biz de ona uysal bir oğul müjdeledik.*”³⁰⁵ buyurmuştur. Bu

²⁹⁴ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/184-185.

²⁹⁵ Yûnus 10/1.

²⁹⁶ Lokmân 31/1-2.

²⁹⁷ Yûsuf 13/1.

²⁹⁸ bk. Yûnus 10/3.

²⁹⁹ bk. Yûnus 10/5.

³⁰⁰ bk. Yûnus 10/6.

³⁰¹ bk. Lokmân 31/10, 20-34.

³⁰² İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/606-609.

³⁰³ el-Hicr 15/53.

³⁰⁴ ez-Zâriyât 51/28.

³⁰⁵ es-Sâffât 37/101.

âyetlerde Hz. İbrâhim'e müjdelenen oğul nitelenirken ilk iki âyetle عَلِيم; son âyetle ise خَلِيم sıfatının yer alması farklılığını İbnü'z-Zübeyr şöyle açıklamaktadır:

Sâffât sûresindeki söz konusu âyet, sonrasında gelen فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ قَالَ يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ “Çocuk kendisiyle birlikte koşup yürüyecek yaşa gelince İbrâhim ona, ‘Yavrum, ben rüyamda seni boğazladığımı gördüm. Düşün bakalım, ne dersin?’ dedi.”³⁰⁶ âyetine giriş mahiyetindedir. Zira bu âyetin sonunda bahsi geçen çocuk olan peygamber, sabretmeyle vasıflanmıştır ki İbn ‘Atıyye, خَلِيم sıfatını “büyük bir akıl sahibi olarak sabretmek” şeklinde açıklamıştır.³⁰⁷ O halde çocuğun sabırlı olması ve babasını rahatlatıcı bir cevap vermesi, خَلِيم vasfı ile bağlantılıdır. Dolayısıyla bu âyetle müjdelenen ve aynı zamanda boğazlanacak çocuğun, خَلِيم sıfatı ile nitelenmesi uygun olmuştur. Müjdelenen oğula dair boğazlanma emrinin vârid olmadığı diğer iki âyetle ise peygamberlerin sıfatlarından da olan عَلِيم sıfatının yer alması daha uygun olmuştur.³⁰⁸

4.2.7. Meryem 19/52-53, Furkân 25/35

Yüce Allah, Meryem sûresinde: وَنَادَيْنَاهُ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ الْأَيْمَنِ وَقَرَّبْنَاهُ نَجِيًّا وَوَهَبْنَا لَهُ مِنْ رَحْمَتِنَا أَخَاهُ “Ona, Tûr dağının sağ tarafından seslendik ve kendisi ile gizlice konuşmak için kendimize yaklaştırdık. Rahmetimiz sonucu kardeşi Hârûn’u bir nebî olarak kendisine bahsettik.”³⁰⁹ Furkân sûresinde ise: وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَجَعَلْنَا مَعَهُ أَخَاهُ هَارُونَ وَزِيرًا “Andolsun, Biz, Mûsâ’ya Kitâb’ı (Tevrat’ı) verdik ve kardeşi Hârûn’u da ona yardımcı kıldık.”³¹⁰ buyurmuştur. Her iki âyetle de Hz. Mûsâ’nın, kardeşi Hz. Hârûn ile desteklenmesinden bahsedilmektedir. Ancak kastedilen mana aynı olmasına rağmen âyetlerde zikredilen Hz. Hârûn’un peygamberlik ve yardımcılık sıfatı farklılaşmıştır. Bu durumun sebebini İbnü’z-Zübeyr, şöyle izah etmektedir:

Peygamberlerin, onların gönderildiği ümmetlerce tekzib edilmeleri ve yaşadıkları olaylarla ilgili bilgilerin zikredildiği A’râf, Hûd, Şuarâ ve Mü’minûn sûrelerinde olduğu gibi, Meryem sûresinde de bu bağlamda âyetler bulunmaktadır. Dolayısıyla önceki âyetlerde genellikle peygamberlik müessesesine vurgu yapılan Meryem sûresinde, Hz. Mûsâ ve kardeşi Hz. Hârûn’dan bahsedilirken aynı şekilde peygamberlik vurgusunun yapılması

³⁰⁶ es-Sâffât 37/102.

³⁰⁷ Ebû Muhammed ‘Abdülhak b. Gâlib İbn ‘Atıyye, *el-Muharrerü'l-veciz fi tefsiri'l-kitâbi'l-'aziz*, thk. ‘Abdüsselâm ‘Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001), 3/92.

³⁰⁸ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/726.

³⁰⁹ Meryem 19/52-53.

³¹⁰ el-Furkân 25/35.

normaldir. Bu sebeple Meryem sûresindeki âyette Hz. Hârûn'un هَارُونَ نَبِيًّا şeklinde peygamberlik vasfıyla nitelenmesi bu gerçeklerle uyumlu olmuştur.

Ancak Furkân sûresinde وَجَعَلْنَا مَعَهُ أَخَاهُ هَارُونَ وَزِيرًا âyetindeki Hz. Hârûn'a atfedilen yardımcılık vasfının, Tâhâ sûresindeki âyette³¹¹ de belirtildiği üzere Hz. Mûsâ'nın talebi üzerine gerçekleşmiş olması muhtemeldir. Zira Mushaf tertibine göre ilgili âyetlerin sıralaması bu sonucu gerekli kılmaktadır. Netice itibariyle Meryem ve önceki/sonraki sûrelerdeki bağlamın peygamberlik vasfına; Furkân sûresindeki bağlamın ise bilhassa Tâhâ sûresindeki ilgili âyetle ilişkili olarak yardımcılık vasfına vurgu yapması sebebiyle, söz konusu vasıfların ilgili sûrelerdeki mevcut halleriyle yer alması uygun olmuştur.³¹²

4.3. Yakın Anlamlı İsim Kullanımı Yönüyle Lafzî Müteşâbih Âyetler

4.3.1. Bakara 2/125, Hac 22/26

İbnü'z-Zübeyr, Yüce Allah'ın Bakara: الرَّكَّعِ وَالطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ *"Tavaf edenler, kendini ibadete verenler, rükû ve secde edenler için evimi (Kâbe'yi) tertemiz tutun."*³¹³ ve Hac sûresinde: وَطَهِّرْ بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ *"Evimi, tavaf edenler, namaz kılanlar, rükû ve secde edenler için temizle."*³¹⁴ buyurduğunu belirtmektedir. Her iki âyette de Kâbe'nin temiz tutulması emrinden bahsedilirken, Bakara sûresinde وَالْعَاكِفِينَ; Hac sûresinde ise الْقَائِمِينَ kelimesi yer almaktadır. Müellif bu durumun sebebinin şöyle izah etmektedir:

Bu farklılığın sebebi, ikinci âyette yer alan الْقَائِمِينَ kelimesinden bir yerde ikamet eden ve buna özel sıfatlara sahip olanların kastedilmesidir. Her ne kadar عُكُوف kelimesinin özel bir anlamı bulunsun da bu âyetteki الْقَائِمِينَ ve diğer âyette yer alan الْعَاكِفِينَ kelimelerinden birisinin diğerinin yerine geçmesi mümkündür. Zira الْقَائِمِينَ kelimesinden önceki âyette³¹⁵ de الْعَاكِفِينَ kelimesinin benzeri الْعَاكِفُ lafzıyla vârid olduğu için bununla yetinilmiş ve aynı kelimenin tekrarından vazgeçilmiştir. Ancak Bakara sûresindeki âyetin öncesinde veya sonrasında عُكُوف kelimesi bulunmadığı için Hac sûresindeki gibi bir uygulamaya gerek olmamıştır. Zira Hac sûresindeki âyetin öncesindeki diğer kelimenin getirilmesi ile Hac sûresindeki âyette الْقَائِمِينَ مُعْتَكِفِينَ buyurulmuş gibidir. Böylece önceki gelen kelime, sonraki

³¹¹ bk. Tâhâ 20/29.

³¹² İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/801-803.

³¹³ el-Bakara 2/125.

³¹⁴ el-Hac 22/26.

³¹⁵ bk. el-Hac 22/25.

gelen kelimeyi açıklayıcı olmuştur. Diğer taraftan Bakara sûresinde الْعَاكِفِينَ kelimesi bulunduğu için الْقَائِمِينَ kelimesini tekrar zikretmeye ihtiyaç olmamıştır. Çünkü غُفُوف kelimesinin kullanılmasıyla قِيَام kelimesi kastedilir. İkinci bir konu olarak iki âyette de yer alan الرُّكْعَ السُّجُود ifadesinden “namaz kılanlar” kastedilmektedir. Hac sûresindeki âyette bulunan الْقَائِمِينَ kelimesinden de namaz kılanlar anlaşıldığı düşünülürse Bakara sûresindeki âyette geçen الْعَاكِفِينَ kelimesinden de doğal olarak bu anlam elde edilecektir. Buna göre her iki âyetten de kastedilen anlam, farklı kelimelerin kullanılmasıyla uyumlu olmuştur.³¹⁶

4.3.2. Nisâ 4/87, Nisa 4/122

Yüce Allah, Nisâ sûresinde: وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا “Kimdir sözü Allah’inkinden daha doğru olan?”³¹⁷ daha sonra: وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ قِيلًا “Kimdir sözü Allah’inkinden daha doğru olan?”³¹⁸ buyurmuştur. Her iki âyetin son kısımlarında anlamda birliktelik olmasına rağmen, ilk âyetin حَدِيثًا; ikinci âyetin ise قِيلًا şeklinde yakın anlama gelen farklı lafızlarla tamamlandığı görülmektedir. Bu farklılığın sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle açıklamaktadır:

Aynı sûrede bulunan ve uhrevî durumlardan bahseden iki âyetin bulunduğu bağlama bakıldığında, ilk âyetteki ifadenin öncesinde لَيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ “Andolsun, sizi kıyamet gününde mutlaka bir araya toplayacaktır. Bunda hiçbir kuşku yoktur”,³¹⁹ ikinci âyetin öncesinde ise وَعَدَ اللَّهُ حَقًّا “Allah, gerçek bir vaadde bulunmuştur.”³²⁰ buyurulmuştur. İkinci âyetteki وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ قِيلًا cümlesinin, öncesinde bulunan وَعَدَ اللَّهُ حَقًّا ifadesi ile bağlantılı olması gereklidir. Bu bağlantı ile düşünüldüğünde “Allah’tan daha doğru ve iyi bir şekilde büyük nimetleri kim vadetmiş olabilir” denilmiş gibidir. Lafzî açıdan حَقًّا kelimesinin ardından aynı masdar kalıbındaki قِيلًا kelimesinin gelmesi, lafızların yapısal yönüyle uyumluluğun sağlanması açısından gerekli olmuştur.

İlk âyette لَيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ cümlesiyle ölümden sonra yeniden diriltiilenin gerçekleşeceği, yapılanların hesabının verileceği bildirilmiştir. Dolayısıyla bu âyetle kıyamet günü olacak olaylardan haber verildiği için bir vaad veya doğrulama anlamı kastedilmemiştir. Bu sebeple de ilgili âyetin sonunun حَدِيثًا kelimesi ile tamamlanması daha

³¹⁶ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/232-233.

³¹⁷ en-Nisâ 4/87.

³¹⁸ en-Nisa 4/122.

³¹⁹ en-Nisâ 4/87.

³²⁰ en-Nisa 4/122.

uygun olmuştur. Neticede zikredilen hususiyetler çerçevesinde iki âyetin de sonlarındaki farklılık gerekli ve bağlam açısından uygun olmuştur.³²¹

4.3.3. Nisa 4/137, Nisa 4/168

Allah Teâlâ, Nisâ sûresinde: *إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ أَرَادُوا كُفْرًا أَلَمْ يَكُنِ اللَّهُ لِيَغْفِرْ لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ سَبِيلًا* “İman edip sonra inkâr edenleri, sonra yine iman edip tekrar inkâr edenleri, sonra da inkârlarını arttıranları Allah ne bağışlayacak ne de onları doğru yola iletecektir.”³²² ve *إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَظَلَمُوا أَلَمْ يَكُنِ اللَّهُ لِيَغْفِرْ لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ طَرِيقًا* “Şüphesiz inkâr edenleri ve zulmedenleri, Allah onları asla bağışlayacak ve doğru yola iletecek değildir.”³²³ buyurmuştur. Her iki âyette de iman ettikten sonra tekrar inkâr edenlerin küfürlerinin artmasıyla tekrar hidâyete eremeyecekleri zikredilmiştir. Ancak bu kimselerin ulaşamayacakları yolun, ilk âyette سَبِيلًا; ikinci âyette ise طَرِيقًا şeklinde isimlendirilmesiyle farklılık ortaya çıkmaktadır. Bu farklılığın sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle yorumlamaktadır:

Esasen söz konusu âyetler arasında farklılık konusu olan iki kelime de aynı anlama gelmektedir. Ancak “ulaşılacak yol” mefhumunu beyan etmek için çoğunlukla سَبِيل kelimesi kullanılmaktadır. Zira daha geniş bir anlamı ifade eden bu lafız Bakara’da on dört; Âl-i İmrân’da altı; Nisâ’da yirmi altı; Mâide ve En’âm sûrelerinde ise dokuz yerde vârid olmuştur. Diğer taraftan طَرِيق kelimesinin ise Kur’an’da on bir yerde vaki olduğu görülmüştür. Ayrıca سَبِيل lafzının bizzat kendisiyle daha çok hayırlı ve doğru olan yolun kastedilmesine rağmen, طَرِيق lafzının hayırlı ve doğru yol anlamı belirtebilmesi için ancak bir sıfat ya da izafet durumu içinde olması gerekmektedir. Zira *يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ وَإِلَى طَرِيقٍ مُسْتَقِيمٍ* “Gerçeğe ve doğru yola ileten”³²⁴ âyetinde de bu durumun örneği görülmektedir.

İlk âyetteki *إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ أَرَادُوا كُفْرًا* ifadesinde zikredilen durum çok kötü bir hal olarak nitelenmekte, hatta işlenebilecek en alçak günah olarak belirtilerek başka bir âyette,³²⁵ onların Allah’ın gazabı ve acıklı azabı ile karşılaşacakları bildirilmiştir. Dolayısıyla küfrün en kötü ve abartılı hali olarak belirtilen bu vasıflara sahip olanların (belki de dönüşü olmayan bir yola girdikleri için) durumlarının tarif edilebilmesi için سَبِيلًا kelimesinin kullanılması uygun olmuştur.

³²¹ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 1/352.

³²² en-Nisa 4/137.

³²³ en-Nisa 4/168.

³²⁴ el-Ahkâf 46/30.

³²⁵ bk. en-Nahl 16/106.

İkinci âyette bahsedilenler ise sadece küfür ve zulüm vasfıyla nitelenmişler, ilk âyette zikredilenler kadar aşırı derecede sapkınlık ve azgınlık içerisinde bulunmamışlardır. Çünkü onlar ilk âyetdeki gibi iman ettikten sonra küfür, sonra yine iman ederek yine küfre girecek kadar ileri gitmemişler, sadece küfür ve zulüm üzere sabit kalmışlardır. Bu açıdan onların vasıfları ilk âyette bahsedilenlerden daha hafif kalmıştır. Dolayısıyla onların bu durumlarıyla uyumlu olarak طَرِيفًا kelimesinin vârid olması daha uygun olmuştur. Sonuç olarak her iki âyette bahsi geçen toplulukların farklı durumlarına göre, onları niteleyecek lafızların da farklılaşması uygun olmuştur.³²⁶

4.3.4. Hicr 15/11, Zuhruf 43/7

İbnü’z-Zübeyr, Hicr sûresinde: وَمَا يَأْتِيهِمْ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ “Onlar kendilerine gelen her peygamberle alay ediyorlardı.”³²⁷ Zuhruf sûresinde ise: وَمَا يَأْتِيهِمْ مِنْ نَبِيٍّ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ “Onlar kendilerine gelen her peygamberle mutlaka alay ediyorlardı.”³²⁸ buyurulduğunu belirtmiştir. Her iki âyetten anlaşılan anlamın benzer olmasının yanında farklılık durumu olarak aynı manaya gelen farklı isimlerin kullanılması, Hicr sûresindeki âyette مِنْ رَسُولٍ; Zuhruf sûresindeki âyette ise مِنْ نَبِيٍّ kelimesinin yer almasının sebebinin Müellif şöyle izah etmektedir:

Zuhruf sûresindeki âyette çokluk ifade etmek için haberî lafızlar kullanılmış, bu durum ise kendisine vahyin geldiği resul olan peygamberler ile resul olmayan peygamberlerin³²⁹ tamamının genelleştirilerek نَبِيٍّ kelimesiyle zikredilmesi meselesiyle³³⁰ uyumlu olmuştur. Ancak Hicr sûresindeki âyette veya öncesinde çokluk ifadesini gerekli kılan bir husus yer almamış ve buna uygun bir lafız kullanılmamıştır. Ayrıca aynı sûrede daha önce yer alan إِنَّكَ لَمَجْنُونٌ “Sen mutlaka delisin!”³³¹ sözleriyle müşrikler onunla alay etmişler; bunun üzerine Hz. Peygamber’i teselli edebilmek gibi önemli bir amaca binaen Hicr sûresinde

³²⁶ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/359-361.

³²⁷ el-Hicr 15/11.

³²⁸ ez-Zuhruf 43/7.

³²⁹ Peygamberler arasında yapılan bu ayrıma dair ayrıntılı bilgi için bk. Recep Önal, “Kur’an’daki Nebî-Resul Kavramlarına Teolojik Yaklaşım”, *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 11/1 (Ocak 2013), 329-350.

³³⁰ Kur’an açısından kitap gönderme bağlamında nebî-resul ayrımı yapmanın uygun olmadığı anlaşılmaktadır. Zira pek çok âyette peygamberler herhangi bir ayırım yapmaksızın bazen nebî, bazen resul olarak anılmakta, hatta kimi zaman aynı âyette resul ve nebî kelimeleri peş peşe bulunmaktadır. Bu duruma örnek olarak Meryem 40/41,51,54,56 âyetleri sayılabilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Altuntaş, “Kur’an’da Peygamberlere Gönderilen ‘Suhuflar/Kitaplar’ Üzerine Bir Değerlendirme”, *Turkish Studies* 11/12 (2016), 1-24.

³³¹ el-Hicr 15/6.

özellikle رَسُولٍ kelimesi yer almıştır. Öyleyse iki farklı âyette benzer anlama gelen farklı kelimelerin vârid olması, bu âyetler bağlamında zikredilen hususlarla uyumlu olmuştur.³³²

4.3.5. Müzzemmil 73/1-2, Müddessir 74/1-2

Yüce Allah, Müzzemmil sûresinin başında: يَا أَيُّهَا الْمَرْمَلُ فَمُ اللَّيْلِ إِلَّا قَلِيلًا “*Ey örtünüp bürünen (Peygamber)! Kalk, birazı hariç olmak üzere geceyi ibadetle geçir.*”,³³³ Müddessir sûresinin başında ise: يَا أَيُّهَا الْمُدَّتِرُ فَمُ فَأَنْذِرْ “*Ey örtünüp bürünen (Peygamber!) Kalk ve uyar.*”³³⁴ buyurmuştur. Her iki sûrede de Hz. Peygamber’e aynı anlama gelen farklı isimlendirmelerle hitap edilmesi, yani ilk önce الْمَرْمَلُ; daha sonra ise الْمُدَّتِرُ kelimesinin vârid olmasının sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle açıklamaktadır:

Öncelikle iki sûrede yer alan farklı isimlerden sonra gelen âyetlerle verilmek istenen mesaj ve duruma göre Hz. Peygamber’e hitap için kullanılan isim farklılaşmıştır. Zira ilk âyetteki الْمَرْمَلُ hitabından sonra büyük ve önemli emirler verilmiş; kulluk vazifesinin ve Allah’ın emirlerinin yerine getirilmesi; gece ibadetinin yapılması, Kur’an’ın okunması, Kur’an’da bildirilen emir ve yasakların yerine getirilmesi istenilmiştir. Bu sebeple sûrenin devamında, إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا “*Doğrusu biz sana (sorumluluğu) ağır bir söz vahyedeceğiz.*”³³⁵ buyurulmuştur. Dolayısıyla vahiy mahiyetindeki yaklaşık sekiz emir cümlesinden oluşan âyetlerin yapısına göre söz konusu hitap kelimesi zikredilmiştir.

İkinci âyette ise الْمُدَّتِرُ hitabının devamındaki âyetlerle yaratılmışların uyarılması ve Allah’a davet edilmesinin emredilmesi gibi önemli emirler, Hz. Peygamber muhatap alınarak diğer insanlara iletilmiş ve kâfirlerden, aciz olduklarını kabulle inatlarından vazgeçerek teslimiyet içinde olmaları istenmiştir. Zira bu sûredeki diğer âyetlerden³³⁶ de bu husus açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca yaşanan bu meseleler üzerine, başka bir âyette³³⁷ belirtildiği gibi Hz. Peygamber’den sadece uyarıcı olması beklenmiştir. Netice itibarıyla iki sûrenin anlam çerçevesine göre farklı emirlerden müteşekkil olması, buna bağlı olarak farklı isimlendirme ile mahsus kılınmalarını gerekli kılmış, böylece uyumluluk sağlanmıştır.³³⁸

³³² İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 2/722-723.

³³³ el-Müzzemmil 73/1-2.

³³⁴ el-Müddessir 74/1-2.

³³⁵ el-Müzzemmil 73/5.

³³⁶ bk. el-Müddessir 74/11-17.

³³⁷ bk. el-Ğâşiye 88/21-22.

³³⁸ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 2/1114-1115.

4.4. Yakın Anlamlı Fiil Kullanımı Yönüyle Lafzî Müteşâbih Âyetler

4.4.1. Bakara 2/60, A'râf 7/160

Allah Teâlâ, Bakara sûresinde: فَأَنْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا “Böylece kayadan on iki pınar fışkırmıştı.”³³⁹ A'râf sûresinde ise: فَأَنْبَجَسَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا “Taştan on iki pınar fışkırdı.”³⁴⁰ buyurmuştur. Hz. Mûsâ kıssasının anlatıldığı bu âyetlerden birincisinde yer alan الانفجار fiili ile ikinci âyette bulunan الإنبجاس fiilinin aynı manayı ifade etmesine rağmen iki âyette farklı fiillerin kullanılmasının sebebini İbnü'z-Zübeyr şöyle yorumlamaktadır:

Öncelikle yakın anlamlı olan bu iki fiil, aynı anlamda birleşiyor gibi olsa da sonuç olarak aynı değildir. Çünkü الإنبجاس kelimesinin fışkırtma eyleminin başlangıcını; الانفجار kelimesinin ise bu eylemin son noktasını ifade ettiği söylenebilir. Zira bu görüşü zikreden müfessirlerden Kurtubî, الإنبجاس fiilinin الانفجار fiilinden kaynaklandığını, bu sebeple ilk önce الإنبجاس; sonra الانفجار eyleminin gerçekleştiğini belirtmiştir.³⁴¹ İbn 'Atıyye ise الإنبجاس fiilinin الانفجار fiiline göre daha az ve hafif bir şekilde fışkırtma halini ifade ettiğini bildirmiştir.³⁴² Esasen A'râf sûresindeki إِذِ اسْتَسْقَاهُ قَوْمُهُ “Kavmi Mûsâ'dan su istediğinde biz ona vahyettik.”³⁴³ cümlesiyle Yahudilerin Hz. Mûsâ'dan; Bakara sûresindeki: وَإِذِ اسْتَسْقَىٰ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ “Hani, Mûsâ kavmi için su dilemişti.”³⁴⁴ cümlesiyle ise Hz. Mûsâ'nın Rabb'inden su istediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kavminin Hz. Mûsâ'dan su istemesi bu olayın başlangıcı olduğundan, başlangıç anlamı ifade eden الإنبجاس; Hz. Mûsâ'nın Rabb'inden su istemesi ise bu olayın sonucu olduğundan sonuç manası ihtiva eden الانفجار fiilinin kullanılması daha uygun olmuştur. Netice itibarıyla aynı anlama gelen iki kelimedeki farklılık sadece kelime anlamı açısından değil âyetlerdeki anlam yapısıyla da uyumlu olmuştur.³⁴⁵

³³⁹ el-Bakara 2/60.

³⁴⁰ el- A'râf 7/160.

³⁴¹ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. 'Abdullâh b. 'Abdulmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006), 2/138.

³⁴² İbn 'Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/152.

³⁴³ el- A'râf 7/160.

³⁴⁴ el-Bakara 2/60.

³⁴⁵ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/212-213.

4.4.2. Âl-i İmrân 3/133, Hadîd 57/21

Yüce Allah, Âl-i İmrân sûresinde: وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ *“Rabbinizin mağfiretine, genişliği göklerle yer arası kadar olan cennete koşun.”*,³⁴⁶ Hadîd sûresinde ise: سَابِقُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ *“Rabbinizin bağışlamasına, genişliği gökle yerin arası kadar olan cennete yarışın.”*³⁴⁷ buyurmuştur. Her iki âyette de bağışlanmak ve cenneti kazaabilmek için yarışmak teşvik edilmiştir. Ancak bu anlamın belirtilmesi için kullanılan, yakın anlam ifade eden سَارِعُوا ve سَابِقُوا fiillerinde farklılık olduğu görülmektedir. Bu farklılığın sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle izah etmektedir:

Bir şeye koşmak, onun için yarışmaktan önce gerçekleşir. Bu sebeple سَارِعُوا fiilinin takdim; سَابِقُوا fiilinin ise tehir edilmesi, سَارِعُوا (koşmak) eyleminin سَابِقُوا (yarışmak) eyleminin öncülü olduğunu göstermektedir. Yani bir şeyi elde etmek için سَارِعُوا koşmak fiili kullanılırsa, o şeye sahip olunabilir veya olunmayabilir. Her iki ihtimal de bulunduğu için kazanma ihtimali düşüktür. Fakat genellikle bir şeyi elde etmek için سَابِقُوا eylemi kullanılırsa elde edilmesi istenilen şey çoğunlukla kazanılır. Ayrıca سَابِقُوا fiili daha ulvî bir mertebeye sahiptir. Zira aynı kelimenin vârid olduğu başka âyetlerde³⁴⁸ de bu duruma işaret edilmektedir. Bahsedilen bu hususiyetler sebebiyle söz konusu âyetlerin bulunduğu sûrelerin tertibi gözetilerek سَارِعُوا fiilinin takdim; سَابِقُوا fiilinin ise tehir edilmesi, anlam açısından da farklılığa sebebiyet vermektedir. Netice itibariyle mana açısından yakın olsalar da birtakım gerekçelerle bu fiillerin bulunduğu yere mahsus kılındıkları anlaşılmaktadır.³⁴⁹

4.4.3. Nisâ 4/1, A‘râf 7/189, Zümer 39/6

Kur’an’da insanın yaratılışından bahsedilirken Nisâ sûresinde: يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ *“Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan Rabbinize itaatsizlikten sakının.”*,³⁵⁰ A‘râf sûresinde: هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ *“O, sizi bir tek nefisten yaratan ve kendisi ile huzur bulsun diye eşini de*

³⁴⁶ Âl-i İmrân 3/133.

³⁴⁷ el-Hadîd 57/21.

³⁴⁸ bk. el-Mü’minûn 23/61; en-Nâziât 79/4.

³⁴⁹ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/316-317.

³⁵⁰ en-Nisâ 4/1.

ondan var edendir.”³⁵¹, Zümer sûresinde ise: *خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا* “O, sizi bir tek nefisten yarattı. Sonra ondan eşini var etti.”³⁵² buyurulmuştur. Bu âyetler arasındaki açıklanması gereken hususlardan birincisi *خَلَقَ* ve *جَعَلَ* kelimeleri/fiilleri arasındaki fark hakkındadır. Diğer mesele ise son iki âyette *خَلَقَ* ile birlikte *جَعَلَ* fiili kullanılırken; ilk âyette iki defa olmak üzere sadece *خَلَقَ* fiilinin yer almasıdır. İbnü’z-Zübeyr bu konuları şöyle açıklamaktadır:

İlk meselede *خَلَقَ* ve *جَعَلَ* fiillerinden kastedilen anlamdaki farklılığa dikkat edilmelidir. Zira *خَلَقَ* fiilinden anlaşılan yaratma hadisesi, daha önce madde olarak var olmamış veya özel bir sebebi olmayan bir şeyin var olması, yaratılmasıdır. Fakat *جَعَلَ* fiili ise daha önce madde olarak kâim olan veya bir sebebe binaen mevcut bulunan bir şeyin var edilmesi anlamı içermektedir. Dolayısıyla her iki fiilden anlaşılan mana benzer olsa da bahsedilen farklılığın ifade edilmesi için *خَلَقَ* fiiline yaratma; *جَعَلَ* fiiline ise var etme anlamının verilmesi daha uygun olacaktır.

İkinci konu, yani A‘râf ve Zümer sûrelerindeki âyetlerde *خَلَقَ* ve *جَعَلَ* fiilinin birlikte vârid olması, Nisâ sûresindeki âyette ise sadece *خَلَقَ* fiilinin iki defa yer alması hususu söz konusu âyetlerin siyâkıyla açıklanabilir. Çünkü Nisâ sûresindeki âyetin öncesinde yaratma fiili veya bununla bağlantılı bir âyet bulunmamakta iken A‘râf ve Zümer sûrelerindeki âyetlerin daha öncesindeki âyetler hatta sûrelerde yaratma veya var etme eylemini bildiren âyetler vârid olmuştur. Bu sebeple Nisâ sûresindeki âyette *خَلَقَ* (yaratma) fiilinin; diğer iki sûrede ise var etme eyleminin vurgulanması gerekli olmuştur. Ayrıca A‘râf sûresindeki âyette bulunan *وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا* ifadesinden yaratmak veya var etmek değil, yerleşmek ve sonrasında yayılıp çoğalmak anlamı kastedilmiştir. Neticede üç farklı yerdeki yakın anlamda kullanılan *خَلَقَ* ve *جَعَلَ* fiilleri, söz konusu âyetlerin bulunduğu bağlam ve siyâkıdaki âyetlerin ifade ettiği anlam çerçevesine göre farklılaşmış, böylece söz konusu farklılık, bahsedilen hususiyetler çerçevesinde fiillerin bulunduğu yerdeki mevcut durumuyla uyumlu olmuştur.³⁵³

³⁵¹ el-A‘râf 7/189.

³⁵² ez-Zümer 39/6.

³⁵³ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/329-331.

4.4.4. Nahl 16/34, Zümer 39/51

İbnü’z-Zübeyr, Nahl: فَاصَابَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا عَمِلُوا وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ “Sonunda yaptıklarının kötülüğü yine kendilerine dokundu ve alay ettikleri şey onları kuşattı.”³⁵⁴ ve Zümer sûresinde: فَاصَابَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا “Nihayet kazandıkları şeylerin kötülükleri onlara isabet etmişti.”³⁵⁵ buyurulduğunu belirtmiştir. Her iki âyette ifade edilmek istenen anlamda birliktelik mevcuttur. Ancak âyetlerde manası birbirine yakın iki fiilde farklılık olması, yani Nahl sûresinde عَمِلُوا; Zümer sûresinde ise كَسَبُوا fiilinin vârid olmasının sebebi açıklanmalıdır. Müellif bu farklılığın sebebini şöyle yorumlamaktadır:

Bu durum ilk önce her iki âyetin de bulunduğu yerdeki uyumluluğun sağlanmasıyla açıklanabilir. Zira Nahl sûresindeki âyetin öncesinde müşriklerden bahseden الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمْ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي الْأَنْفُسِ فَأَلْقُوا السَّلَامَ مَا كُنَّا نَعْمَلُ مِنْ سُوءٍ بَلَى إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ “Melekler kendilerine yazık etmiş kimselerin canlarını alırken: ‘Biz hiçbir kötülük yapmıyorduk’ diyerek teslim olurlar. Hayır! Allah yaptıklarınızı çok iyi bilmektedir”,³⁵⁶ âyetinden ادْخُلُوا الْجَنَّةَ بِمَا كُنْتُمْ “Yaptıklarınıza karşılık girin cennete.”³⁵⁷ âyetine kadar devam eden âyetlerde ve sonrasında gelen الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ “O inkârcılar, ille de kendilerine meleklerin gelmesini yahut rabbinin emrinin gerçekleşmesini mi bekliyorlar! Onlardan öncekiler de böyle yapmıştı.”³⁵⁸ âyetinde bahsedilen müşriklerin durumları مَا كُنَّا نَعْمَلُ مِنْ سُوءٍ “Biz hiçbir kötülük yapmadık”³⁵⁹ diyenler gibidir. Bu sözler ise Nahl sûresindeki âyetin فَاصَابَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا عَمِلُوا ifadesi ile açık bir uyum içindedir.

Zümer sûresindeki âyetin öncesinde ise وَلَوْ أَنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا وَيَدَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مَا لَمْ يَكُونُوا “Eğer zalimler yeryüzündeki her şeye sahip olsalardı.” ifadesiyle başlayan ve يَحْتَسِبُونَ وَبَدَا لَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ “Daha önce hiç hesap etmedikleri şeyler Allah tarafından onların karşısına çıkarılacaktır. Kazandıkları şeylerin kötülükleri karşılıklarına çıkmış, alay etmekte oldukları şey onları kuşatmıştır.”³⁶⁰ şeklinde devam eden âyetler, ardından الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَمَا أَغْنَى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ “Bunu kendilerinden öncekiler de söylemişti ama kazandıkları şeyler onlara hiçbir yarar sağlamamıştı.”³⁶¹ ve sonrasında

³⁵⁴ en-Nahl 16/34.

³⁵⁵ ez-Zümer 39/51.

³⁵⁶ en-Nahl 16/28.

³⁵⁷ en-Nahl 16/32.

³⁵⁸ en-Nahl 16/33.

³⁵⁹ en-Nahl 16/28.

³⁶⁰ ez-Zümer 39/47-48.

³⁶¹ ez-Zümer 39/50.

فَأَصَابَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا وَالَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْ هَؤُلَاءِ سَيُصِيبُهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا “Nihayet kazandıkları şeylerin kötülükleri onlara isabet etmişti. Onlardan zulmedenler (yani kâfir Araplar) var ya, kazandıkları şeylerin kötülükleri onlara isabet edecektir.”³⁶² âyeti gelmiştir. Bütün bunlar söz konusu âyetteki فَأَصَابَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا ifadesiyle uyumlu olmuştur. Böylece her iki âyetin, bulunduğu sûredeki diğer âyetlerle uyumluluğu açıklanırken bu durumun tersinin mümkün olamayacağı anlaşılmıştır.³⁶³

4.4.5. Tâhâ 20/53, Zuhruf 43/10

Yüce Allah, Tâhâ sûresinde: الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْدًا وَسَلَّكَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا “Yeryüzünü sizin için bir beşik yapan, onda size yollar açandır.”³⁶⁴ Zuhruf sûresinde ise: الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْدًا وَجَعَلَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا “Yeryüzünü size beşik yapan ve sizin için orada yollar var edendir.”³⁶⁵ buyurmuştur. Her iki âyet birbirine benzer olduğu halde ilk âyette سَلَكَ; ikinci âyette ise جَعَلَ kelimesi arasındaki farklılığın ve bu kelimelerin bulundukları sûrelere tahsis edilmesinin sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle açıklamaktadır:

Tâhâ sûresindeki âyette vârid olan سَلَكَ kelimesiyle kastedilen, başka bir âyette³⁶⁶ de işaret edildiği gibi Allah’ın yeryüzünü yaratması ve boyun eğdirmesi, insanların kullanması, yaşaması ve faydalanması için hazırlanması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu açıdan farklılık sebebi olarak görülen iki kelime benzer anlamlar için kullanılmaktadır. Bu kelimelerin bulundukları yere mahsus olarak tercih edilmeleri, bulundukları sûrelerdeki bağlam açısından uyumlu olmalarıyla açıklanabilmektedir. Zira Tâhâ sûresindeki âyetin bulunduğu bağlamda Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn peygamberlerin duaları karşılığında lütfedilen nimetlerden bahsedilmiş, buna uygun olarak rablerinin onlar için yollar açtığını belirtmesiyle açık bir şekilde uyumluluk gerçekleşmiştir.

Zuhruf sûresinde ise Araplardan küfre girenlere kınama ve onları azarlama söz konusudur. Zira inkârcı ümmetlerin kendilerine gelen peygamberlerle alay ettikleri³⁶⁷ ve böylece helâk edildiklerini³⁶⁸ bildiren âyetlerle inkârcı ümmetlerden bahsedilmiş; onların durumları örnek verilerek Hz. Peygamber’in çevresindeki kâfirlere Allah’ın nimetlerini hatırlatması

³⁶² ez-Zümer 39/51.

³⁶³ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 2/739-740.

³⁶⁴ Tâhâ 20/53.

³⁶⁵ ez-Zuhruf 43/10.

³⁶⁶ bk. el-Mülk 67/15.

³⁶⁷ bk. ez-Zuhruf 43/7.

³⁶⁸ bk. ez-Zuhruf 43/8.

istenmiştir. Bu sebeple Zümer sûresinde ilk olarak *إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا* “Biz, onu Arapça bir Kur’an yaptık.”³⁶⁹ âyetiyle meseleye girizgâh yapılmış, bu nimetler karşısında düşünceleri gerekli kılınmış ve imana erişmeleri beklenmiştir. Bu sebeple sûredeki ilgili âyetlerin sonları *لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ* “Anlayıp düşünesiniz diye”³⁷⁰ ve *لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ* “Doğruyu bulasınız diye”³⁷¹ gibi ifadelerle tamamlanmıştır. Böylece söz konusu âyetle en iyi şekilde îcad etmek, yoktan var etmek gibi manalara gelen *جَعَلَ* fiilinin, *وَجَعَلَ لَكُمْ مِنَ الْفُلْكِ وَالْأَنْعَامِ مَا تَرْكَبُونَ* “Bineceğiniz gemileri ve hayvanları sizin için yaratandır.”³⁷² gibi Zuhuf sûresinin başka âyetlerinde de yer alması nedeniyle, söz konusu âyetle *جَعَلَ* kelimesinin kullanılması daha uygun olmuştur. Öyleyse bu sûrede *جَعَلَ* yerine *سَلَّكَ* kelimesinin kullanılması bahsi geçen hususlar açısından uygun olmayacaktır. Netice olarak her iki fiil de bulundukları sûrelere mahsus olan bağlamla uyumluluk gerekçesiyle olması gerektiği gibi konumlanmıştır.³⁷³

4.5. Müzekker-Müennes Lafız Farklılığı Açısından Lafzî Müteşâbih Âyetler

4.5.1. Âl-i İmrân 3/184, Fâtır 35/4

Allah Teâlâ, Âl-i İmrân sûresinde: *فَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَ رَسُولٌ مِنْ قَبْلِكَ جَاءُوا بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَالْكِتَابِ الْمُنِيرِ* “Eğer seni yalanladılarsa, senden önce açık delilleri, hikmetli sayfaları ve aydınlatıcı kitabı getiren peygamberler de yalanlanmıştı.”³⁷⁴ Fâtır sûresinde ise: *وَإِنْ يَكْذِبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَتْ* “Eğer seni yalanlıyorsa bil ki, senden önce de nice peygamberler yalanlanmıştı. Bütün işler ancak Allah’a döndürülür.”³⁷⁵ buyurmuştur. Buradaki iki âyetle ortak olan husus mef’ûl konumunda olan, cem’-i teksîr kalıbındaki *رَسُولٌ* kelimesinin vârid olmasıdır. Esasen cem’-i teksîr kalıbındaki çoğul isimlere tealluk eden fiil, müzekker veya müennes yapıyla gelebilir. Zira söz konusu âyetlerdeki mevcut fiillere bakıldığında, *رَسُولٌ* kelimesine tealluk eden fiil, Âl-i İmrân sûresindeki âyetle müzekker yapıdaki *كَذَّبَ*; Fâtır sûresindeki âyetle ise müennes yapıdaki *كَذَّبَتْ* şeklinde yer almıştır. İbnü’z-Zübeyr bu âyetler arasındaki farklılık durumunu şöyle izah etmektedir:

Her iki âyetle fiillerin atıf yoluyla tâbî oldukları merfû olan vasfa göre ilgili fiilin müzekker veya müennes kalıbında vârid olduğu görülmektedir. Buna göre ilk âyetteki *جَاءُوا*

³⁶⁹ ez-Zuhuf 43/3.

³⁷⁰ ez-Zuhuf 43/3.

³⁷¹ ez-Zuhuf 43/10.

³⁷² ez-Zuhuf 43/12.

³⁷³ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 2/823-825.

³⁷⁴ Âl-i İmrân 3/184.

³⁷⁵ Fâtır 35/4.

بِالنِّيَّاتِ ifadesinde cem'-i müzekker kalıbındaki isme râcî olan müzekker-merfû جَاءُوا fiiline uygun olarak كَذَّبَ fiili kullanılmıştır. İkinci âyette ise اِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ cümlesinde müennes تُرْجَعُ fiiliyle uyumlu olarak, öncesinde bulunan كَذَّبَتْ fiili yer almıştır. Böylece âyetlerdeki söz konusu fiillerin müzekkerlik-müenneslik farkıyla vârid olması, bulunduğu âyet içerisinde atıf yoluyla bağlandığı diğer fiillerin müzekker ya da müennes olmasıyla açıklanmaktadır. Netice itibariyle söz konusu fiiller, mevcut durumdaki halleriyle bulundukları yer açısından uyumlu olmuşlardır.³⁷⁶

4.5.2. Nisâ 4/25, Mâide 5/5

İbnü'z-Zübeyr, Nisâ: مُخَصَّنَاتٍ غَيْرَ مُسَافِحَاتٍ وَلَا مُتَّخِذَاتٍ أَخْدَانٍ *“İffetli yaşamaları, zina etmemeleri ve gizli dost tutmamaları hâlinde”*³⁷⁷ ve Mâide sûresinde: مُخَصَّنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ وَلَا مُتَّخِذِي أَخْدَانٍ *“İffetli olanlarla, zina etmemek ve gizli dost tutmamak üzere”*³⁷⁸ buyurulduğunu belirtmiştir. Müellif benzer şekilde vârid olan ilgili âyetlerdeki kelimelerin müzekkerlik-müenneslik yönünden farklı olmasının sebebini kısaca şöyle açıklamaktadır:

Her iki âyette benzer yapıdaki kelimelerin müzekker ya da müennes olmasında bir çelişki bulunmamaktadır. Çünkü ilk âyette koşul olarak bildirilen vasıflar cariyelerden evlendirilenler; ikinci âyette ise erkeklerden evlendirilenler için sarfedilmiştir. Bu sebeple söz konusu lafızların müzekkerlik-müenneslik açısından değişim göstermesi uygundur.³⁷⁹

4.5.3. En'âm 6/90, Tekvîr 81/27

Yüce Allah, En'âm sûresinde: إِنَّ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِّلْعَالَمِينَ *“O (Kur'an), bütün âlemler için ancak bir öğüttür.”*³⁸⁰ Tekvîr sûresinde ise: إِنَّ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِّلْعَالَمِينَ *“O, âlemler için ancak bir öğüttür.”*³⁸¹ buyurmuştur. Her iki âyette ifade edilen anlamın aynı olduğu anlaşılmakla birlikte açık bir farklılık durumu bulunmaktadır. Bu durum, iki âyette de mübtedânın müzekker kalıbında olmasına rağmen, haber konumunda olan ذِكْرٌ kelimesinin ilk âyette müennes; ikinci âyette ise haber durumunda olan ذِكْرٌ kelimesinin müzekker kalıbında yer almasıdır. Bu hususu İbnü'z-Zübeyr şöyle açıklamaktadır:

³⁷⁶ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/326.

³⁷⁷ en-Nisâ 4/25.

³⁷⁸ el-Mâide 5/5.

³⁷⁹ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/341.

³⁸⁰ el-En'âm 6/90.

³⁸¹ et-Tekvîr 81/27.

Tekvîr sûresindeki âyetin öncesinde بِالْخُسْ فَلَا أَفْسُمْ “Andolsun, bir görünüp bir sinenlere.”³⁸² cümlesiyle başlayan, Kur’an’a yemin edilen âyetler bulunmakta ve bu âyetlerin devamında zamir kullanılarak Kur’an’dan bahseden رَسُولٍ كَرِيمٍ “O Kur’an gerçekten değerli bir elçinin sözüdür.”³⁸³ âyetinden sonra yine Kur’an kastedilerek söz konusu âyette ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ İn buyurulmaktadır. Öyleyse Tekvîr sûresinde Kur’an’a raci olarak kullanılan bütün zamirlerin müzekker olması sebebiyle Kur’an için kullanılan ذِكْرٌ kelimesi bu duruma uygun olarak müzekker kalıbında yer almıştır.

En‘âm sûresindeki âyetin hemen öncesinde bulunan أُولَئِكَ الَّذِينَ أَنْتَنَاهُمْ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّوَّةَ فَإِنْ يَكْفُرْ بِهَا هَؤُلَاءِ فَقَدْ وَكَلْنَا بِهَا قَوْمًا لَّيْسُوا بِهَا بِكَافِرِينَ “Onlar, kendilerine kitap, hikmet ve peygamberlik verdiğimiz kimselerdir. Eğer şimdi onlar bu söylenenleri inkâr ederlerse muhakkak ki yerlerine, bunları inkâr etmeyecek bir topluluk getiririz.”³⁸⁴ âyetine söz konusu ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ âyeti nispet edilmiştir. Yani ذِكْرٌ kelimesi daha öncesindeki kitap, hikmet, peygamberlik gibi zikredilen hususlara uygun olarak müennes halde gelmiştir. Çünkü daha öncesinde bu kelimenin müzekker kalıbında gelmesini gerekli kılacak herhangi bir delil veya işaret bulunmamaktadır. O halde müzekker ya da müennes kalıbındaki kullanımlarıyla her iki kelime, bulundukları yer ile uyumlu durumdadır.³⁸⁵

4.6. Fiil Kalıplarındaki Farklılık Açısından Lafzî Müteşâbih Âyetler

4.6.1. Bakara 2/38, Tâhâ 20/123

Allah Teâlâ, Bakara sûresinde: فَمَنْ تَبِعْ هُدَايَ “Kim benim yol göstericime uyarsa”,³⁸⁶ Tâhâ sûresinde ise: فَمَنْ اتَّبَعَ هُدَايَ “Kim benim yol göstericime uyarsa”³⁸⁷ buyurmuştur. İbnü’z-Zübeyr’e göre bu âyetler arasındaki farklılık durumuna dair açıklanması gereken iki konu bulunmaktadır.

Birinci konu iki âyette de aynı anlama gelen fiillerdeki farklılığın ifade ettiği anlamdır. Zira Bakara sûresindeki âyette yer alan تَبِعْ ve Tâhâ sûresindeki âyette bulunan اتَّبَعَ fiilleri benzer şekilde bağılılık anlamı ifade etmektedir. Ancak اتَّبَعَ kelimesi asıldır; تَبِعْ ise ondan türemiştir. İşte bu türemişlik neticesinde اتَّبَعَ kelimesindeki şeddeli kullanım, anlam

³⁸² et-Tekvîr 81/15.

³⁸³ et-Tekvîr 81/19.

³⁸⁴ el-En‘âm 6/89.

³⁸⁵ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 1/458-460.

³⁸⁶ el-Bakara 2/38.

³⁸⁷ Tâhâ 20/123.

itibariyle de fazlalık içermektedir. Belki de bu farklılık sebebiyle تَبَعَ kelimesinden kastedilen bağlılık, çalışma ve zorlama olmaksızın elde edebilmeyi ifade ederken; اتَّبَعَ kelimesiyle ise kişisel çalışma, görev yüklenme veya bir sıkıntı neticesinde elde edilebilen bağlılık anlamı kastedilmektedir. Dolayısıyla çalışma ya da zorlanma anlamı içermediği için, ilk âyette asıl fiil olan تَبَعَ önce; ikinci âyette ise bundan türemiş olan اتَّبَعَ fiili sonra zikredilmiştir. Bu yüzden iki fiilden her biri aynı anlamı vermemektedir. Netice itibariyle farklı şekillerde vârid olan iki fiil de hidâyet ve rahmettir ve her biri bulunduğu yerde uygun durumdadır.

İkinci konu ise bu fiillerin mevcut halleriyle bulundukları yere tahsis edilmesinin sebebidir. Esasen her iki fiilden de kastedilen anlam, sadece amel ile birine bağlanıldığında ortaya çıkar. Neticede تَبَعَ ve اتَّبَعَ fiilleri sözün gereğine göre kullanılmaktadır. Nitekim Hz. İbrâhim'in sözünü bildiren: *فَمَنْ تَبِعْنِي فَإِنَّهُ مِنِّي* “Artık kim bana uyarsa, o bendendir.”³⁸⁸ âyetinde söz konusu fiil mutlak bir uymayı ifade etmektedir. Bu âyetteki *فَأِنَّهُ مِنِّي* ifadesi de buna işaret etmektedir. Zira Hz. İbrâhim, daha önce kendisine uyanları özel olarak kendi yoluna nispet etmiş ve *تَبِعْنِي* diyerek kendisine bağlılığa işaret etmiştir. Dolayısıyla bu âyette yer alan *تَبِعْنِي* ifadesi anlam açısından uygun olmuştur. Zira burada hidâyetin önceden gerçekleşmiş olması sebebiyle geçmiş bir başarı veya uzun bir amel olmadan hakkı seçmek ve fitratın gereğine uymak söz konusudur. Benzer olarak başka bir âyette: *وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ اتَّبَعَ* “Kim Allah’tan bir yol gösterici olmaksızın kendi nefsinin arzusuna uyandan daha sapıktır”³⁸⁹ buyrulmaktadır. Bu âyet ve benzerlerinden, delilleri görememek, ibretleri terk etmek ve düşünce ile idrak edilemeyecek bir şeyi nefse yüklemek manası anlaşılmaktadır. Bundan dolayı اتَّبَعَ ifadesinin gelmesi uygun olmuştur.

Diğer taraftan *فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ* ifadesinin vârid olduğu Bakara sûresindeki âyete kadar sadece bir âyette³⁹⁰ şeytanın saptırmasından bahsedilmiş, bu sebeple söz konusu âyette تَبَعَ fiilinin yer alması uygun olmuştur. Fakat Tâhâ sûresinde şeytanın kışkırtmasından ayrıntılarıyla bahsedilmiş ve *هَلْ أَتَى عَلَى شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَمُلْكٍ لَا يَبُلَى* “Sana ebedilik ağacını ve yok olmayan bir saltanatı göstereyim mi?”³⁹¹ âyetiyle buna işaret edilmiştir. Sonuç olarak her iki âyetin

³⁸⁸ İbrâhim 14/36.

³⁸⁹ el-Kasas 28/50.

³⁹⁰ bk. el-Bakara 2/36.

³⁹¹ Tâhâ 20/120.

bulunduğu anlam çerçevesindeki bu açıklamalar düşünülünce söz konusu farklılık vesilesiyle gerekli olan uyum sağlanmıştır.³⁹²

4.6.2. Âl-i İmrân 3/3, Âl-i İmrân 3/3

İbnü’z-Zübeyr, Allah Teâlâ’nın Âl-i İmrân sûresinde: نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ “O, sana Kitâb’ı hak ve kendisinden öncekileri doğrulayıcı olarak indirdi.”,³⁹³ aynı âyetin devamında ise وَأَنْزَلَ التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ “Tevrat’ı ve İncil’i indirdi.”³⁹⁴ buyurduğunu belirtmiştir. Bu âyetlerde Kitâb’ın yani Kur’an’ın indirilmesinden bahsedilirken نَزَّلَ; Tevrat ve İncil’in indirilmesi söz konusu olduğunda ise أَنْزَلَ kelimesinin kullanılmasının sebebinin Müellif şöyle izah etmektedir:

İlk olarak نَزَّلَ kelimesi şeddeli olarak geldiğinde tekrarlanma anlamını ifade eder. Bu sebeple نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ cümlesiyle indirilen şeyin yani Kur’an’ın bir seferde değil ayrıntılı ve parça parça indirildiğine işaret edilmiştir. Ancak أَنْزَلَ kelimesi نَزَّلَ kelimesinin sahip olduğu anlamı vermemektedir. Bu meselenin örneği diğer kitapların durumlarında da görülmektedir ki konuyla ilgili başka bir âyette³⁹⁵ Tevrat’ın Hz. Mûsâ’ya bütün olarak bir seferde gönderildiği belirtilmiştir. Fakat Kur’an, vahyin başlangıcından Hz. Peygamber’in hayatının sonuna kadar bölümler halinde gönderilmiştir. Zira bu durum kâfirlerin konuya dair sözlerinden³⁹⁶ açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Ayrıca نَزَّلَ ve أَنْزَلَ kelimelerinin farklılığının tespit edildiği esas âyetin³⁹⁷ ilk kısmındaki kitâb kelimesiyle Kur’an; aynı âyetin devamındaki kitâb’dan kastedilen ise Tevrat’tır.

Diğer taraftan istisnâî olarak Tevrat’ın indirilmesiyle ilgili başka bir âyette³⁹⁸ şeddeli olarak نَزَّلَ kelimesinin yer almasının sebebi, daha önce Tevrat’ta indirildiği bildirilen ancak Yahudiler tarafından inkâr edilen hükümlerin sübûtu ve zihinlere yerleştirilmesidir. Bu âyet dışında Tevrat’la ilgili olarak نَزَّلَ kelimesinin kullanıldığı görülmemektedir. Dolayısıyla bu istisnâî durumun çelişki olmadığı; genel olarak aynı anlama gelen farklı yapıdaki fiillerle farklı kitapların kastedildiği anlaşılmıştır.³⁹⁹

³⁹² İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 1/190-194.

³⁹³ Âl-i İmrân 3/3.

³⁹⁴ Âl-i İmrân 3/3.

³⁹⁵ bk. el-A’râf 7/145.

³⁹⁶ bk. el-Furkân 25/32.

³⁹⁷ bk. en-Nisâ 4/136.

³⁹⁸ bk. Âl-i İmrân 3/93.

³⁹⁹ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 1/286-290.

4.6.3. İbrâhîm 14/52, Sâd 38/29

Yüce Allah, İbrâhîm sûresinin sonunda: هَذَا بَلَاغٌ لِلنَّاسِ وَلِيُنذَرُوا بِهِ وَلِيَعْلَمُوا أَنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ وَلِيَذَّكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ “Bu Kur’an; kendisiyle uyarılınsınlar, Allah’ın ancak tek ilâh olduğunu bilsinler ve akıl sahipleri düşünüp öğüt alsınlar diye insanlara bir bildiridir.”⁴⁰⁰ Sâd sûresinde ise: كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَذَّبَرُوا آيَاتِهِ وَلِيَذَّكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ “Bu Kur’an, âyetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır.”⁴⁰¹ buyurmuştur. Bu âyetler arasında farklılık noktası olarak İbrâhîm sûresindeki âyetle لِيَذَّكَّرَ; Sâd sûresindeki âyetle ise لِيَذَّبَرُوا kelimesinin yer almasının sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle açıklamaktadır:

Öncelikle iki âyet arasındaki farklılığa konu olan kelimelerin, bulunduğu âyetle yer alan diğer kelimelerle bir uyum içinde olduğu görülmektedir. Zira Sâd sûresindeki âyetle vârid olan لِيَذَّبَرُوا kelimesinin şeddeli yapısıyla, bu kelimeye atıfla bağlanan وَلِيَذَّكَّرَ kelimesinin benzer şeddeli yapıda olmasının açık bir uyum oluşturduğu görülmektedir. Diğer taraftan İbrâhîm sûresindeki âyetle ise وَلِيُنذَرُوا بِهِ وَلِيَعْلَمُوا kelimesi şeddeli değildir. Buna uygun olarak bir harfi şeddeli olan لِيَذَّكَّرَ kelimesinin⁴⁰² vârid olması uygun olmuştur. Esasen her iki kelime de aynı anlama gelmektedir. Ancak Mushaf tertibi açısından İbrâhîm sûresindeki âyetle yer alan bir şeddeli (hafif) kelimenin önce; iki şeddeli (ağır) kelimenin ise daha sonra zikredilmesi de uyum göstergesi olan bir husustur. Zira aynı durumun başka bir örneği, benzer şekilde fiil farklılığının bulunduğu yerlerden Bakara sûresindeki فَمَنْ تَبِعَ ifadesindeki şeddesiz fiilin takdim; Tâhâ sûresindeki فَمَنْ اتَّبَعَ هُدَايَ ifadesindeki şeddeli fiilin tehir edilmesinde görülmektedir. Netice itibarıyla söz konusu farklılık hem lafız hem de Mushaf tertibi açısından uygun olmuştur.⁴⁰³

4.6.4. Hicr 15/12, Şuarâ 26/200

Allah Teâlâ, Hicr sûresinde: كَذَلِكَ نَسْلُكُهُ فِي قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ “Aynı şekilde biz onu (Kur’an’ı) suçluların kalbine sokarız.”⁴⁰⁴ Şuarâ sûresinde ise: كَذَلِكَ سَلَكْنَاهُ فِي قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ “İşte böylece biz onu (Kur’an’ı) suçluların kalbine soktuk.”⁴⁰⁵ buyurmuştur. Buradaki âyetler arasındaki farklılık noktası, benzer anlam ifade eden fiillerin farklı kalıplarda vârid olmasıyla Hicr

⁴⁰⁰ İbrâhîm 14/52.

⁴⁰¹ Sâd 38/29.

⁴⁰² Bu kelimedeki iki harf şeddeli okunmasına rağmen Müellif kelimedeki bir harfin şeddeli olduğunu belirtmiştir. Kıraat farklılığı ya da fiil kalıbı sebebiyle kelimenin farklı okunduğu söylenebilir.

⁴⁰³ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 2/720-721.

⁴⁰⁴ el-Hicr 15/12.

⁴⁰⁵ eş-Şuarâ 26/200.

sûresinde سَلَكْنَاهُ, Şuarâ sûresinde ise سَلَكْنَاهُ kelimesinin yer almasıdır. Bu durumun sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle yorumlamaktadır:

Hicr sûresindeki âyetin öncesinde yer alan يَا أَيُّهَا الَّذِي نُزِّلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ إِنَّكَ لَمَجْنُونٌ “Ey kendisine Zikir (Kur’an) indirilen kimse! Sen mutlaka delisin!”⁴⁰⁶ âyetinde Kureyş kâfirlerinin Hz. Peygamber’i kötüleyici sözlerine karşılık bir cezalandırma ve tehdit ifadesi olarak vârid olan ذَرُّهُمْ يَأْكُلُوا وَيَتَمَتَّعُوا وَيُلْهَهُمُ الْأَمَلُ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ “Bırak onları; yesinler, yararlanırlar, boş ümit oyalasın onları; yakında bilecekler!”⁴⁰⁷ âyeti nâzil olmuştur. Bu sûrede anlatılan kimseler dışında, peygamberleri yalanlayan ümmetler veya halkı helâk olan beldeler gibi örnekler geçmemektedir. Zira bu âyetteki نَسَلْنَاهُ fiilindeki müzekker zamirin Kur’an için kullanılması ve söz konusu âyetle kimlerin kalplerine Kur’an’ın sokulduğu anlaşılmış olmaktadır. Bu sebeple ilgili fiilin müphem bir lafız yapısıyla vârid olmasıyla Kureyş kâfirlerinin Kur’an’ın nüzûlü esnasında devam ettikleri inkârcılıklarının kastedildiği anlaşılmaktadır. Zira inkârcıların bu vasıflarının tescil edilmesi ve ümitsiz hallerinin bir şekilde belirtilmesi sebebiyle, sonraki âyetin başında vârid olan لَا يُؤْمِنُونَ ifadesiyle (inanmazlar/inanmayacaklar manası verilebilmesi için) gelecek zamanı nefyeden olumsuzluk edatı kullanılmıştır. Bu sebeple نَسَلْنَاهُ fiilinin bu meseleye uygun olarak muzâri kalıbıyla kullanılması uygun olmuştur.

Şuarâ sûresindeki âyette ise Nûh, Hûd, Sâlih, Lût, Şuayb ümmetleri gibi inkârcı ümmetlerden bahsedilmiştir. Bu sebeple onların kalplerine sokulmanın Kur’an’dan ziyade daha önceki kutsal kitaplar olduğu mefhumuna da ulaşılabilir. Öyleyse bu âyette سَلَكْنَاهُ kelimesi mâzi fiil kalıbıyla kullanıldığında bu anlam gerçekleşmiş ve vâkıa ile uyumlu olmuştur. Sonuç olarak her iki fiilin farklı kalıplarda vârid olmasıyla bu fiillerin bulunduğu yer arasında uyumluluk sağlanmış, mevcut durumun tersinin uygun olmadığı anlaşılmıştır.⁴⁰⁸

4.6.5. Muhammed 47/9, Muhammed 47/26

Muhammed sûresinde Yüce Allah: فَأَحْبَبْتُ أَعْمَالَهُمْ “Bu, Allah’ın indirdiğini beğenmemeleri, bu sebeple de Allah’ın onların amellerini boşa çıkarmasındandır.”⁴⁰⁹ ve نَزَّلَ اللَّهُ سَاطِعُكُمُ فِي بَعْضِ الْأَمْرِ “Bu, ذَلِكْ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لِلَّذِينَ كَرَهُوا مَا نُزِّلَ اللَّهُ سَاطِعُكُمُ فِي بَعْضِ الْأَمْرِ

⁴⁰⁶ el-Hicr 15/6.

⁴⁰⁷ el-Hicr 15/3.

⁴⁰⁸ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 2/723-725.

⁴⁰⁹ Muhammed 47/9.

münafıkların, Allah'ın indirdiğini beğenmeyen kimselere, 'Bazı hususlarda size itaat edeceğiz' demelerindendir."⁴¹⁰ buyurmuştur. Aynı sûredeki iki âyette de yer alan, benzer anlam ifade eden ancak farklı kalıplarda vârid olan fiillerden, ilk âyette *أَنْزَلَ*; ikincisinde ise *نَزَّلَ* kelimesinin yer almasının sebebini İbnü'z-Zübeyr şöyle izah etmektedir:

Öncelikle ilk âyette ve daha sonrasındaki bir âyette⁴¹¹ bahsi geçen kimseler, müşrik Araplar dışındaki kâfirlerdir. Kuşkusuz bu kâfirlerin küfrü, sadece Kur'an'ı değil daha önce indirilmiş Tevrat'ı ve diğer kitapları yalanlamalarından kaynaklanmaktadır. Öyleyse söz konusu ilk âyette kastedilen Kur'an olmadığı için burada parça parça indirilmek anlamındaki *نَزَّلَ* fiilinin yer alması uygun olmayacaktır. Zira onlar yalnız Kur'an'ı değil Allah Teâlâ'nın indirdiği bütün kitapları inkâr ederek beğenmedikleri için bu âyette *كَرَهُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ* cümlesi ile onlara işaret edilmiştir.

İkinci âyette ise kastedilen kimseler, nifak sahipleri ve sırtlarını dönüp gidenlerdir. Onların bu durumları söz konusu ikinci âyetin öncesinde geçen *رَأَيْتَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ يُنْظَرُونَ إِلَيْكَ* *"Kalplerinde hastalık olanların sana, ölüm korkusundan baygınlık geçirmiş kimseler gibi baktığını görürsün."*⁴¹² cümlesiyle açıklanmıştır. İşte burada bahsi geçenler bizzat münafıkların kendileridir. Zira sonraki başka bir âyette⁴¹³ işaret edilenler Müslüman olduktan sonra tekrar kâfir olanlardır. Bu kimseler, nifakları gereğince kendileri dışındakilere kâfirliklerini gizledikleri için, ilgili âyetin *بَعْضُ الْأَمْرِ* cümlesiyle bazı şeylerde itaat edeceklerini belirtmişlerdir. Dolayısıyla onlar indirilen Kur'an'dan zaten haberdar oldukları için içlerindeki nifakları onları bilhassa Kur'an'la alay ederek onu beğenmemeye sevketmektedir. Bundan dolayı ilgili âyette *كَرَهُوا مَا نَزَّلَ اللَّهُ* ifadesinde vârid olan *نَزَّلَ* fiiliyle Kur'an'a işaret edilmiş; aynı zamanda fiilin şeddeli olmasıyla onun parça parça indirilmiş olduğuna gönderme yapılmıştır. Netice olarak her iki yerde de farklı kalıplarla gelen fiiller, bulunduğu yer açısından uyumlu olmuşlardır.⁴¹⁴

⁴¹⁰ Muhammed 47/26.

⁴¹¹ bk. Muhammed 47/11.

⁴¹² Muhammed 47/20.

⁴¹³ bk. Muhammed 47/25.

⁴¹⁴ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü'l-te'vîl*, 2/1022-1023.

4.7. Tekil-Çoğul Kalıplardaki Farklılık Açısından Lafzî Müteşâbih Âyetler

4.7.1. Bakara 2/261, Yûsuf 12/43

İbnü’z-Zübeyr, Bakara: *كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِنْهُ حَبَّةٌ* “Yedi başak bitiren ve her başakta yüz tane bulunan bir tohum örneğindeki gibidir.”⁴¹⁵ ve Yûsuf sûresinde: *إِنِّي أَرَى سَبْعَ بَقَرَاتٍ سِمَانٍ يَأْكُلُهُنَّ سَبْعٌ عِجَافٌ وَسَبْعٌ سُنبُلَاتٍ خُضْرٍ* “Ben (rüyada) yedi semiz ineği, yedi zayıf ineğin yediğini; ayrıca yedi yeşil başak görüyorum.”⁴¹⁶ buyurulduğunu belirtmiştir. Her iki âyette sayılan şeyin ve sayının aynı olmasına rağmen ilk âyette cem’-i teksîr kalıplarından *فَعَائِلٌ* vezninde çokluk bildiren *سَنَابِلٍ*; ikinci âyette ise az sayıdaki çokluğu ifade eden cem’-i müennes kalıbındaki *سُنْبُلَاتٍ* kelimesinin yer alması farklılık durumudur. Bunun sebebini Müellif şöyle yorumlamaktadır:

Bakara sûresindeki âyette Allah yolunda infâk edenlere, ecirlerinin katlanacağı ve yedi yüze kadar artırılacağı müjdesi verilmiştir. Zira bu âyetin devamındaki *وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ* “Allah dilediğine katlayarak verir.”⁴¹⁷ cümlesinden, bu sayının daha da fazla olabileceği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla âyette ifade edilen çokluk anlamı gereğince *فَعَائِلٌ* veznindeki cem’-i teksîr kalıbıyla bu çokluğun ifade edilmesi ve *سَنَابِلٍ* kelimesinin yer alması daha uygun olmuştur. Buna karşılık Yûsuf sûresindeki âyette ise hükümdarın rüyasındaki yedi başağın birebir anlatılması amaçlanmıştır. Yani bir çokluk veya azlık değil sadece rüyada görülen bir durumun ifade edilmesi söz konusudur. Öyleyse görülen bir şeyin çokluğunun belirtilmesi için cem’-i killet (azlık ifade eden çoğul) kalıbının kullanılması uygun olduğu için ilgili âyette *سُنْبُلَاتٍ* kelimesinin yer alması, bu hususla uyumlu olmuştur. Netice olarak Bakara sûresindeki âyette “katlanarak artan bir çokluk” anlamının bulunması, Yûsuf sûresindeki âyette ise böyle bir durumun olmaması sebebiyle iki âyetin amacı birbirinden farklılaşmıştır. Buna göre farklı açılardan çokluk ifade eden iki kelimenin bulunduğu âyetlerdeki mevcut halleriyle vârid olmaları uygun olmuştur.⁴¹⁸

4.7.2. Yûnus 10/31, Sebe’ 34/24

Allah Teâlâ, Yûnus sûresinde: *قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ* “De ki: ‘Size gökten ve yerden kim rızık veriyor?’”⁴¹⁹ Sebe’ sûresinde ise: *قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ* “De ki:

⁴¹⁵ el-Bakara 2/261.

⁴¹⁶ Yûsuf 12/43.

⁴¹⁷ el-Bakara 2/261.

⁴¹⁸ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/275-276.

⁴¹⁹ Yûnus 10/31.

‘göklerden ve yerden size rızık veren kimdir?’⁴²⁰ buyurmuştur. Her iki âyetin anlam olarak benzer olduğu görülse de farklılık noktası, ilk âyette السَّمَاء kelimesinin müfred/tekil; ikinci âyette ise aynı kelimenin السَّمَاوَاتِ şeklinde cemî‘/çoğul kalıpta kullanılmasıdır. Bu durumun sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle açıklamaktadır:

Yûnus sûresindeki âyette السَّمَاء kelimesinin müfred kalıbında gelmesi îcâz ile birlikte anlamın elde edilebilmesi içindir. Bu sebeple böyle bir kullanım gerekli olmuştur. Fakat Sebe’ sûresinde السَّمَاوَاتِ kelimesinin cemî‘ kalıbında yer almasında, bu kelimenin bulunduğu âyetin öncesindeki durumların gözetilmesi etkili olmuştur. Zira söz konusu âyetin öncesindeki قُلْ ادْعُوا الَّذِينَ رَعَيْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَا يَمْلِكُونَ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ وَمَا لَهُمْ فِي هُنَّ مِنْ شَرِّهِمْ قِاسٍ “De ki: “Allah’tan başka ilâh olduklarını iddia ettiklerinizi çağırın. Onlar göklerde ve yerde zerre miktarı bir şeye sahip olmadıkları gibi buralarda hiçbir ortaklıkları da yoktur. Allah’ın onlardan bir yardımcıya ihtiyacı da yoktur.”⁴²¹ âyetiyle, Yüce Allah’ın hiçbir yerde ortağının olamayacağı bildirilmek istenmiştir. Daha sonra ilgili âyette, bu âyetle bağlantılı olarak قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ifadesi kullanıldığından, âyetler arasındaki uyumluluğun bozulmaması için السَّمَاوَاتِ kelimesinin cemî‘ kalıbında vârid olması daha uygun olmuştur.⁴²² Öyleyse bu örnek üzerinden de anlaşılmaktadır ki öncesi ve sonrasıyla aynı meseleden bahseden âyetlerin lafızlarında da uyumluluk gözetilmektedir.

4.8. Atıf Harflerinin/Edatların Farklılığı Açısından Lafzî Müteşâbih Âyetler

4.8.1. Tâhâ 20/112, Enbiyâ 21/94

Yüce Allah, Tâhâ sûresinde: وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا يَخَافُ ظُلْمًا وَلَا هَضْمًا “Kim de inanmış olarak sâlih ameller işlerse, o, ne zulme uğramaktan korkar, ne de yoksun bırakılmaktan.”⁴²³ Enbiyâ sûresinde ise: فَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا كُفْرَانَ لِسَعْيِهِ “Şu hâlde, kim mü’min olarak bir sâlih amel işlerse, çalışması asla inkâr edilmez.”⁴²⁴ buyurmuştur. Her iki âyette kastedilen mesele aynı olmasına rağmen farklılık durumu olarak Tâhâ sûresindeki âyetin, daha öncesine و; Enbiyâ sûresindeki âyetin ise ف atıf harfiyle bağlanmasıdır. Bu farklılığın sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle yorumlamaktadır:

⁴²⁰ Sebe’ 34/24.

⁴²¹ Sebe’ 34/22.

⁴²² İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/614.

⁴²³ Tâhâ 20/112.

⁴²⁴ el-Enbiyâ 21/94.

Tâhâ sûresindeki âyette وَ مَنْ يَعْمَلْ kelimesi, hemen öncesindeki وَعَنْتِ وَ الْوُجُوهَ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ وَقَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا “Bütün yüzler, diri ve her şeye hâkim olan Allah’a boyun eğmiştir. Zulüm yüklenen, mutlaka hüsrana uğramıştır.”⁴²⁵ âyetinden elde edilen manaya karşılık olarak vârid olmuştur. Zira yüzlerin yani insanların boyun eğmesi kıyamette gerçekleşecektir. Bu sebeple zulüm sahibi olanlar hüsrana uğrayacak; hayır işleyip de sâlih amel sahibi olanlar ise ظُلْمًا (zulme uğramaktan) yani günahlarının artmasından; وَلَا هُمْ (sevaplarının azalmasından) korkmayacaktır. Bu cümleler ifade edilmek istenen sözün manasıdır ki bu durumda فَ harfinin değil, وَ harfinin atfa dahil olması gerekmektedir.

Enbiyâ sûresindeki âyette yer alan الصَّالِحَاتِ مَنْ يَعْمَلْ ifadesinde, iman edip sâlih amel işleyen iki grubun durumlarının açıklanmasıyla başlanmış, hemen öncesindeki وَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ وَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ “İnsanlar kendi aralarında işlerini paramparça ettiler.”⁴²⁶ ifadesiyle dinler ve mezheplerdeki ayrışma kastedilerek, bunun peşinden iyilik yapanlarla kötülük yapanların da ayrıştığını bildirmek ve onların durumlarını belirtmek için مَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ “Helâk ettiğimiz bir memleket halkının bize dönmeleri imkânsızdır.”⁴²⁷ âyeti vârid olmuştur. Sonrasında ise لَا يَرْجِعُونَ “Onları yaptıkları en güzel işlere göre ödüllendirecektir.”⁴³¹ buyurulduğunu belirtmiştir. Bu âyetler arasında Nahl sûresindeki iki âyette geçen مَا ism-i mevsûlû yerine, son âyette الَّذِي ism-i mevsûlû kullanılmıştır. Bu durumun sebebinin Müellif şöyle izah etmektedir:

4.8.2. Nahl 16/96, Nahl 16/97, Zümer 39/35

İbnü’z-Zübeyr, Nahl sûresinde: اَلَّذِينَ صَبَرُوا اَجْرَهُمْ بِاَحْسَنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ “Elbette sabredenlere, yapmakta olduklarının en güzeliyle mükâfatlarını vereceğiz.”⁴²⁹ ve وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ “Onların mükâfatlarını yapmakta olduklarının en güzeli ile vereceğiz.”⁴³⁰ Zümer sûresinde ise: وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ اَجْرَهُمْ بِاَحْسَنَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ “Onları yaptıkları en güzel işlere göre ödüllendirecektir.”⁴³¹ buyurulduğunu belirtmiştir. Bu âyetler arasında Nahl sûresindeki iki âyette geçen مَا ism-i mevsûlû yerine, son âyette الَّذِي ism-i mevsûlû kullanılmıştır. Bu durumun sebebinin Müellif şöyle izah etmektedir:

⁴²⁵ Tâhâ 20/111.

⁴²⁶ el-Enbiyâ 21/93.

⁴²⁷ el-Enbiyâ 21/95.

⁴²⁸ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 2/826-827.

⁴²⁹ en-Nahl 16/96.

⁴³⁰ en-Nahl 16/97.

⁴³¹ ez-Zümer 39/35.

Nahl sûresindeki ilk âyetin başlangıcında yer alan مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ “Sizin yanınızdaki tükenir.”⁴³² ifadesiyle mutlaklık ve umumiyet kastedilmiştir. Dolayısıyla ikisi de ism-i mevsûl olmasına rağmen burada الَّذِي yerine مَا ism-i mevsûlünün tercih edilmesi daha uygundur. Bu âyetin devamındaki وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ “Allah katında olan ise kalıcıdır.”⁴³³ cümlesinde de aynı durum geçerlidir. Zira burada da umumiyet manası belirtilmiştir. Esasen الَّذِي her zaman ism-i mevsûl olarak gelmekte ve مَا ism-i mevsûlüne göre daha çok marifelik ifade etmektedir. Ancak aynı durum مَا için geçerli değildir ki مَا ile daha çok nekrelik anlamı kastedilmektedir. Ayrıca مَا harfi bazen şart veya soru edatı olarak başka şekillerde de kullanılabilir.

Nahl sûresindeki ikinci âyetin başlangıcında bulunan مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْتَى “Erkek veya kadın, kim mü'min olarak iyi iş işlerse”⁴³⁴ ifadesinde de bir belirsizlik ve nekrelik anlamı söz konusudur. Bu duruma uyumlu olarak âyetin sonunda الَّذِي değil de مَا ism-i mevsûlünün vârid olması yerinde olmuştur. Dolayısıyla Nahl sûresindeki iki âyette de ifade edilenlerde, yapılmış olan ameller söz konusu olduğunda, umumiyet yahut mutlaklık kastedildiği için مَا ism-i mevsûlünün kullanılması daha uygun olmuştur.

Zümer sûresindeki الَّذِي ism-i mevsûlü ise her zaman belirli bir durum veya kişiler ile bağlantı için kullanılmıştır. Çünkü söz konusu âyetten önce vârid olan وَالَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ “Gerçeği getiren kişi ve onu tasdik edenlere gelince”⁴³⁵ ifadesinde de görüldüğü üzere burada hitap sadece belli bir grup içindir. Zira bu âyette belirtilen gerçeği getiren kişi Hz. Peygamber; onu tasdik edenler ise Hz. Ebû Bekr gibi ashâbın önde gelenleridir. Dolayısıyla الَّذِي ism-i mevsûlünün kullanıldığı bu âyetle belirtilen kimseler genel değil belirli kişilerdir. Ayrıca sonraki âyetlerde bulunan هُمْ الْمُتَّقُونَ ve لَّهُمْ مَا يَشَاءُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ ve هُمْ الْمُتَّقُونَ “Allah onların geçmişte yaptıkları en kötü şeyleri bile bağışlayıp silecektir.”⁴³⁶ cümlesinden kastedilenler belirli olduğu için burada umumiyet ifade eden مَا ism-i mevsûlünün değil; daha çok marifelik ifade eden الَّذِي ism-i mevsûlünün kullanılması daha uygundur. Netice itibariyle iki farklı ism-i mevsûlün

⁴³² en-Nahl 16/96.

⁴³³ en-Nahl 16/96.

⁴³⁴ en-Nahl 16/97.

⁴³⁵ ez-Zümer 39/33.

⁴³⁶ en-Nahl 16/97.

kullanıldığı yerlerde, kastedilen anlam çerçevesi de farklı olduğundan bahsi geçen ism-i mevsûl farklılığı uygun olmuştur.⁴³⁷

4.9. Kelime/İfade Farklılıkları Açısından Lafzî Müteşâbih Âyetler

4.9.1. Bakara 2/38, A‘râf 7/2, Tâhâ 20/123

Allah Teâlâ, Bakara sûresinde: *قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى* “Dedik ki: Hepiniz *inin oradan (cennetten)*. Eğer tarafımdan size bir yol gösterici (peygamber) gelir ise”,⁴³⁸ A‘râf sûresinde: *قَالَ اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ* “Allah, dedi ki: “Birbirinizin düşmanı olarak *inin (oradan)*.”,⁴³⁹ Tâhâ sûresinde ise: *قَالَ اهْبِطَا مِنْهَا جَمِيعًا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ* “Allah şöyle dedi: ‘Birbirinize düşman olarak hepiniz *oradan inin*.’”⁴⁴⁰ buyurmuştur. Hz. Âdem ve eşinin cennetten yeryüzüne inişini konu alan bu âyetlerden birincisinde, diğer âyetlerden farklı olarak *بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ* ifadesinin bulunmamasının sebebinin İbnü’z-Zübeyr şöyle izah etmektedir:

Bu ifadenin bulunmaması, konuyla ilgili daha önce vârid olan başka bir âyetle yetinildiği anlamına gelmektedir. Çünkü aynı sûrede daha önce *قُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ* “Bunun üzerine biz de ‘Birbirinize düşman olarak *inin*.’ dedik.”⁴⁴¹ buyurulduğu için sonraki gelen âyetle de bu kısım yeniden gelmiş olsaydı gereksiz bir tekrarlanma olur; Tâhâ ve A‘râf sûrelerinden elde edilenin aksine burada herhangi bir fayda elde edilmemiş olurdu. Netice olarak Bakara sûresindeki âyetin mevcut haliyle yer alması daha uygun olmuştur.⁴⁴²

4.9.2. Bakara 2/63, Bakara 2/93,

İbnü’z-Zübeyr, Allah Teâlâ’nın Bakara sûresinde: *خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ* “Size verdiğimiz *Kitâb*’ı sıkı tutun, onun içindekileri düşünün.”⁴⁴³ ve *خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاَسْمَعُوا* “Size verdiğimiz *Kitâb*’a sınıksız sarılın; ona kulak verin.”⁴⁴⁴ buyurduğunu ifade etmiştir. Buna göre aynı sûrede yer alan bu âyetlerde Yahudilerden bahsedilmekle birlikte her iki âyetle de yer alan *خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ* cümlesinden sonra, ilk âyet *وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ*; diğeri ise *وَاَسْمَعُوا* ifadesi ile devam etmektedir.

⁴³⁷ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 2/762-764.

⁴³⁸ el-Bakara 2/38.

⁴³⁹ el-A‘râf 7/2.

⁴⁴⁰ Tâhâ 20/123.

⁴⁴¹ el-Bakara 2/36.

⁴⁴² İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 1/190.

⁴⁴³ el-Bakara 2/63.

⁴⁴⁴ el-Bakara 2/93.

Müellif, bu farklılığın sebebini ve buna bağlı olarak ilk âyetin *وَاسْمَعُوا*; ikincisinin ise *وَاذْكُرُوا* ifadesi ile bitmesinin mümkün olup olmaması bağlamında açıklamaktadır. Ona göre, her iki âyetin de mevcut durumdaki ifadelerle farklı bir şekilde tamamlanması uygun olmuştur. Çünkü ilk âyetten önce *وَإِذْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ* “*Mûsâ’ya Kitâb’ı (Tevrat’ı) ve hak ile bâtili ayıran hükümleri vermiştik.*”⁴⁴⁵ ifadesi bulunmaktadır. Bu âyetteki kitap ile kastedilen Yahudilere gönderilen Tevrat’tır ki onlar zaten bu kitabı işitmişlerdir. O halde bu âyetle onlardan istenen bu kitaba sahip çıkmaları ve içindekileri düşünmeleridir. Fakat ikinci âyetten daha önce gelen *وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ* “*Kendilerine ellerindeki (Tevrat’ı) tasdik eden bir kitap (Kur’an) gelince*”⁴⁴⁶ cümlesinden de anlaşıldığı gibi bu âyetle kastedilen kitap Kur’an’dır. Zira buna başka bir delil olmak üzere: *وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا تَأْتِينَا وَنَكْفُرُ بِمَا وَرَاءَهُ وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ* “*Onlara, “Allah’ın indirdiğine (Kur’an’a) iman edin” denilince, “Biz sadece bize indirilene (Tevrat’a) inanırız” deyip, ondan sonra geleni (Kur’an’ı) inkâr ederler. Hâlbuki o, ellerinde bulunanı (Tevrat’ı) tasdik eden hak bir kitaptır.*”⁴⁴⁷ buyurulmuştur. İşte bu âyetlerde *مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ* ifadesiyle nitelenen Kur’an zikredilince, Hz. Peygamber dönemindeki Yahudiler buna muhalefet etmişler ve Kur’an’a iman etmekten imtina etmişlerdir. Böylece geçmişteki Yahudilerin bu durumları, sonraki Yahudilere uyarı mahiyetinde hatırlatılarak onlar için *وَاسْمَعُوا* ifadesi kullanılmıştır. Sonuç olarak her iki âyetin sonundaki ifadelerin bulunduğu bağlamda anlam açısından uyumlu olduğu ve bunun tersi olarak yer değiştirmelerinin mümkün olmayacağı ortaya çıkmaktadır.⁴⁴⁸

4.9.3. Âl-i İmrân 3/41, Meryem 19/10

Kur’an’da Hz. Zekeriyâ anlatılırken, onun *رَبِّ اجْعَلْ لِي آيَةً* “*Rabbim! (çocuk sahibi olacağıma dair) bana bir alâmet ver*”⁴⁴⁹ niyazına cevaben, Âl-i İmrân sûresinde *أَيُّكَ إِلَّا تَكَلِّمَ النَّاسَ ثَلَاثَ لَيَالٍ سَوِيًّا* “*Senin için alâmet, işaretleşme dışında insanlarla üç gün konuşamamandır.*”⁴⁵⁰ Meryem sûresinde ise: *أَيُّكَ إِلَّا تَكَلِّمَ النَّاسَ ثَلَاثَ لَيَالٍ سَوِيًّا* “*Senin işaretin, sapasağlam olduğun hâlde insanlarla (üç gün) üç gece konuşamamandır.*”⁴⁵¹ buyurulmuştur. Benzer şekilde başlayan her iki âyetle de aynı kıssadan bahsedilmesine

⁴⁴⁵ el-Bakara 2/53.

⁴⁴⁶ el-Bakara 2/89.

⁴⁴⁷ el-Bakara 2/91.

⁴⁴⁸ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/223-224.

⁴⁴⁹ Âl-i İmrân 3/41; Meryem 19/10.

⁴⁵⁰ Âl-i İmrân 3/41.

⁴⁵¹ Meryem 19/10.

rağmen ilk âyette *إِلَّا رَمْرًا*; ikinci âyette ise *ثَلَاثَ لَيَالٍ سَوِيًّا* ifadesinin yer alması şeklindeki farklılığın sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle yorumlamaktadır:

Âl-i İmrân sûresindeki âyette *أَيَّامٍ* kelimesinin zikredilmesi, aynı âyette bulunan *رَمْرًا* (işaretleşme) kelimesiyle uyumlu olması içindir. Zira işaretleşme, kastedilen şeyin konuşmaksızın el veya gözlerle anlatılmasıdır. Yani bu işaretleşme nasıl olursa olsun bir şekilde gözle görülür. Diğer taraftan Meryem sûresindeki âyette *رَمْرًا* kelimesinin zikredilmemesinin sebebi ise aynı âyette *لَيَالٍ* kelimesinin yer almasıdır. Ayrıca bu âyette işaretin tarifine bir de *سَوِيًّا* vasfı ilave edilmiştir. Bu sıfat, işaretin vakti gereğince *لَيَالٍ* kelimesinin sıfatı olarak anlaşılırsa “tam ya da eksiksiz 3 gece”; eğer konuşan kişinin durumu açısından sıfat olursa bu kişinin sağlıklı ve kusursuz olması anlamına gelir. Meryem sûresindeki âyette *سَوِيًّا* kelimesinin yer almasının başka bir sebebi ise bu sûredeki âyet sonları açısından uyumlu olmasıdır. Fakat Âl-i İmrân sûresindeki âyette bu şekilde âyet sonlarıyla ilgili bir uyum gerekli kılınmamıştır. Netice olarak her iki âyette yer alan ifadeler mevcut haliyle bulundukları âyetler çerçevesinde uyumlu olmuştur.⁴⁵²

4.9.4. Âl-i İmrân 3/86, Tevbe 9/74

Yüce Allah, Âl-i İmrân sûresinde: *كَيْفَ يَهْدِي اللَّهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ وَشَهِدُوا أَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ* *‘İman ettikten, Peygamber’in hak olduğuna şahitlik ettikten ve kendilerine açık deliller geldikten sonra inkâr eden bir toplumu Allah nasıl doğru yola erdirtir?’*,⁴⁵³ Tevbe sûresinde ise: *وَلَقَدْ* *‘Hâlbuki o küfür sözünü söylediler ve (sözde) Müslüman olduktan sonra inkâr ettiler.’*⁴⁵⁴ buyurmuştur. Her iki âyette de İslâm’ı kabul edip tabi olduktan sonra tekrar kâfir olanlardan bahsedilmektedir. Ancak Âl-i İmrân sûresindeki âyette bu hadisenin, *بَعْدَ إِيمَانِهِمْ* ifadesiyle iman ettikten sonra; Tevbe sûresindeki âyette ise *بَعْدَ إِسْلَامِهِمْ* ifadesiyle Müslüman olduktan sonra gerçekleştiği bildirilmektedir. İbnü’z-Zübeyr bu farklılığı âyetlerin nüzûl sebebi bağlamında şöyle yorumlamaktadır:

Buradaki farklılık durumu, âyetlerde bahsedilen kişilerin farklılığından kaynaklanmaktadır. Zira kaynaklarda, Âl-i İmrân sûresindeki âyetin Hâris b. Süveyd el-Ensârî hakkında nâzil olduğu zikredilmiştir. Hâris, Müslüman olduktan sonra irtidâd edip kâfirler arasına katılmış, ancak daha sonra pişman olmuş, tevbesinin kabul edilip edilmeyeceğini Hz.

⁴⁵² İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/299-300.

⁴⁵³ Âl-i İmrân 3/86.

⁴⁵⁴ et-Tevbe 9/74.

Peygamber’e sormaları için aracı olacak birisini göndermiştir. Bunun üzerine bu âyet nâzil olunca tekrar Müslüman olmuş, sonrasında iyi bir şekilde dinini yaşamaya devam etmiştir. Müslüman olmadan önce kalbinde nifak olduğu bilinen Hâris, daha önce İslâm’ı kabul ederek bunu ızhâr ettiği için onun durumu iman vasfına daha uygundur ki iman, kalp ile tasdik demektir. Bu sebeple bu âyette بَعْدَ إِيْمَانِهِمْ ifadesinin yer alması uygun olmuştur.

Tevbe sûresindeki âyet ise Cülâs b. Süveyd⁴⁵⁵ hakkında nâzil olmuştur. Zira Cülâs, Tebük Gazvesi esnasında, “Eğer Muhammed’in söyledikleri doğru ise biz eşeklerden de beter olalım” demiş; bu sözleri Hz. Peygamber’e aktarılınca yemin ederek bu sözleri kendisinin söylemediğini iddia etmiştir. Cülâs, münafıklığı ile meşhur olan, ancak bunu içinde gizleyerek Müslüman olarak görünen birisidir. Onun bu durumu, aynı âyetin öncesinde يَخْلِفُونَ بِاللَّهِ مَا قَالُوا وَلَقَدْ قَالُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ وَكَفَرُوا بَعْدَ إِسْلَامِهِمْ “Bir şey söylemediklerine dair Allah’a yemin ediyorlar. Hâlbuki o küfür sözünü söylediler ve (sözde) Müslüman olduktan sonra inkâr ettiler.”⁴⁵⁶ cümleleri ile beyan edilmiş; buna uygun olarak بَعْدَ إِسْلَامِهِمْ ifadesiyle nitelenmiştir. Zira İslâm genellikle zahiren boyun eğmek anlamına gelir ki bu hususun kalp ile tasdik etmek (iman etmek) olarak nitelenmesi mümkün olmaz. Nitekim başka bir âyette⁴⁵⁷ bu gerçeğe işaret edilmiştir. Rivayet edildiğine göre Cülâs bu olaydan sonra İslâm’ı kabul etmiş ve iyi bir Müslüman olarak hayatına devam etmiştir. Netice itibariyle her iki âyette farklı ifadelerin vârid olması, bu ifadelerle nitelenen kişilerin farklılığı ile açıklanmış, bu farklılık ise müfessirlerin ve siyer âlimlerinin anlatımlarıyla şekillenmiştir.⁴⁵⁸

4.9.5. Âl-i İmrân 3/164, Cum’a 62/2

İbnü’z-Zübeyr, Âl-i İmrân: لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ “Andolsun ki, kendi içlerinden bir peygamber göndermekle Allah, mü’minlere büyük bir lütufta bulunmuştur.”⁴⁵⁹ ve Cum’a sûresinde: هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ “Ümmîlere içlerinden bir peygamber gönderen O’dur.”⁴⁶⁰ buyurulduğunu belirtmiştir. Her iki âyette de kendi içlerinden peygamber gönderilerek Araplara nimet verildiğinden bahsedilmiş fakat söz

⁴⁵⁵ Cülâs b. Süveyd ve kardeşi Hâris hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mücteba Uğur, “Cülâs b. Süveyd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/107.

⁴⁵⁶ et-Tevbe 9/74.

⁴⁵⁷ bk. el-Hucurât 49/14.

⁴⁵⁸ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/311-312.

⁴⁵⁹ Âl-i İmrân 3/164.

⁴⁶⁰ el-Cum’a 62/2.

konusu âyetlerde bu husus beyan edilirken ilk âyette مِنْ أَنْفُسِهِمْ; ikinci âyette ise مِنْهُمْ ifadesi kullanılarak anlatım farklılaşmıştır. Müellif, bu durumun sebebini şöyle izah etmektedir:

Bir kişinin bir topluluğa aidiyetini belirtmek için, فَلَانٌ مِنْهُمْ “falan kişi onlardandır” denilirse o kişinin şeref veya konumunu belirtmek için bir delil getirilmesi gerekli olur. Buna karşılık فَلَانٌ مِنْ أَنْفُسِهِمْ “falanca onların kendi içindendir” denilirse bu durumun desteklenmesi için bir delil gerekli olmaz. Esasen مِنْهُمْ ifadesi genel; مِنْ أَنْفُسِهِمْ ifadesi ise daha özel bir anlam içermektedir. Bu yönüyle iki ifadenin vârid olduğu başka âyetler de mevcuttur. Zira, لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ “Andolsun, size kendi içinizden bir peygamber gelmiştir”⁴⁶¹ âyetiyle, Hz. Peygamber’in ümmetine düşkünlüğü ve şefkatinin büyük bir nimet olarak belirtildiği; وَلَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْهُمْ فَكَذَّبُوهُ “Andolsun, onlara içlerinden bir peygamber geldi de onu yalanladılar.”⁴⁶² âyetiyle ise herhangi bir nimetlendirme veya kurtuluş kastedilmediği anlaşılmaktadır.

Netice itibariyle Âl-i İmrân sûresindeki âyette مِنْ أَنْفُسِهِمْ ifadesiyle mü'minler kastedilerek özel; Cum'a sûresindeki âyette bulunan مِنْهُمْ ifadesiyle ise ümmî Araplar kastedilerek daha genel bir anlam elde edilmiştir. Dolayısıyla bu açıklamalar ve örneklerden iki ifadenin birbirinden farklı olduğu anlaşıldığından, bulundukları yerdeki bağlam açısından mevcut halleriyle vârid olmaları uygun olmuştur.⁴⁶³

4.9.6. Âl-i İmrân 3/167, Feth 48/11

Allah Teâlâ, Âl-i İmrân sûresinde: يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ “Ağızlarıyla, kalplerinde olmayanı söylüyorlardı.”⁴⁶⁴ Feth sûresinde ise: يَقُولُونَ بِاللِّسَانِ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ “Onlar kalplerinde olmayanı dilleriyle söylerler.”⁴⁶⁵ buyurmuştur. Buradaki âyetlerde kastedilen anlamda birliktelik vardır ki her iki yerde de zikredilen kişilerin, içlerindeki düşüncelerinin tersine şeyler söyledikleri bildirilmektedir. Fakat bu meseledeki farklılık noktası, ilk âyette بِأَفْوَاهِهِمْ; ikinci âyette ise بِاللِّسَانِ ifadesinin kullanılmasıdır. İbnü'z-Zübeyr bu farklılığın sebebini şöyle açıklamaktadır:

Âl-i İmrân sûresindeki âyette بِأَفْوَاهِهِمْ ifadesi mübâlağa anlamı içermektedir. Yani abartılı bir ifadeyle ağız dolusu bir konuşma kastedileceğinde bu kelime kullanılabilir. Zira الْيَوْمَ

⁴⁶¹ et-Tevbe 9/128.

⁴⁶² en-Nahl 16/113.

⁴⁶³ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/321-323.

⁴⁶⁴ Âl-i İmrân 3/167.

⁴⁶⁵ el-Feth 48/11.

نَخْتِمُ عَلَى أَفْوَاهِهِمْ “O gün onların ağızlarını mühürleriz.”⁴⁶⁶ âyetinde de aynı kelimenin yine mübâlağa anlamı kastedilerek kullanıldığı görülmüştür. Çünkü burada kastedilen husus onların hiçbir şekilde konuşamamasıdır. Esasen söz konusu ilk âyette muhatap alınanlar Abdullah b. Übeyy ve arkadaşları gibi münafıkların ileri gelenleri, yani nifak duygusunun kalplerine tamamen hâkim olduğu, böylece ağızlarından bunun dışında bir şey çıkmayan kimselerdir. O halde bu kimseler için abartılı ve belirleyici ifadelerin kullanılmasının daha uygun olduğu anlaşılmaktadır.

Feth sûresindeki âyette ise bahsi geçenler başka bir âyetle⁴⁶⁷ de muhatap alınan bedevî Araplardır. Diğer azılı münafıklarda olduğu gibi nifak duygusu onlarda tamamen yerleşmemiş; ancak kâfir olmaktan vazgeçmiş olsalar da henüz iman kalplerine tamamen hâkim olmamıştır. Bu sebeple onlar için abartılı olmayan daha hafif bir ifadenin kullanılması yani بِالسِّنْتِهِمْ lazfinın vârid olması yeterli olmuştur. Böylece onların durumlarının Âl-i İmrân sûresindeki âyette muhatap alınan münafıklardan farklı olduğu belirtilmiştir. Buna göre iki farklı grubun, durumlarının da birbirlerinden farklı olması sebebiyle söz konusu âyetlerde bu meseleye uygun ifadeler kullanılmıştır.⁴⁶⁸

4.9.7. Mâide 5/2, Mâide 5/8

Yüce Allah, Mâide sûresinde: وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ اَنْ صَدُّوْكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ اَنْ تَعْتَدُوْا “Sizi Mescid-i Harâm’dan alıkoydular diye bir topluma karşı beslediğiniz kin, sakın ha sizi haddi aşmaya sürüklemesin.”⁴⁶⁹ ve وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلٰٓى اَلَّا تَعْدِلُوْا “Bir topluma olan kininiz, sakın ha sizi adaletsizliğe itmesin.”⁴⁷⁰ buyurmuştur. Aynı sûrede vârid olan iki âyet arasında farklılık durumu olarak ilk âyette اَنْ تَعْتَدُوْا; ikinci âyette ise اَلَّا تَعْدِلُوْا kelimesinin yer almasının ve bu kelimelerin bulundukları yerdeki uygunluklarının sebebinin İbnü’z-Zübeyr şöyle yorumlamaktadır:

İlk âyet, Hudeybiye barışı neticesinde mü’minlerin Mescid-i Harâm’a gidememeleri sebebiyle içlerindeki öfkenin, onları haksız yere intikam almaya sevk ettiğinin açıklanması amacıyla vârid olmuştur. Bu durumda mü’minlerin intikam alarak ve kötülüğe kötülükle karşılık vererek iyi bir davranış yapmadıkları ve bunun açık bir şekilde hadsizlik olduğu

⁴⁶⁶ Yâsîn 36/65.

⁴⁶⁷ bk. el-Hucurât 49/14.

⁴⁶⁸ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/324-325.

⁴⁶⁹ el-Mâide 5/2.

⁴⁷⁰ el-Mâide 5/8.

belirtilmek istenmiştir. Bu sebeple mü'minlerin yapmamaları için uyarıldıkları hususlardan vazgeçmeleri için en uygun anlam أَنْ تَعْتَدُوا fiili ile karşılanmıştır. İkinci âyet ise mü'minlerin herhangi bir kusur veya suçlarının belirtilmesi için değil onlara adaletli olmalarının emredilmesi amacına binaen vârid olmuştur. Zira söz konusu âyetin başındaki بِالْقِسْطِ “Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutun, adaletle şahitlik eden kimseler olun.”⁴⁷¹ cümlesiyle emredildikleri adalet vasfının mü'minlere yaraşır bir hususiyet olduğu belirtildikten sonra bu güzel hasletten vazgeçmemeleri gerektiği için أَلَّا تَعْدِلُوا kelimesi ile uyarılmışlardır. Netice itibariyle aralarında benzerlik olan ilgili âyetlerin devamında müminleri sakındırmak için gelen emir ifadelerindeki farklılık, bu âyetlerin bina edildikleri amacın farklı olması yönüyle gerekli olmuş, bu sebeple her iki âyetteki farklı ifadeler, bulundukları yer bakımından uyumlu olmuştur.⁴⁷²

4.9.8. Yûnus 10/47, Yûnus 10/54, Zümer 39/69, Zümer 39/75

İbnü’z-Zübeyr, Yûnus sûresinde: قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ “Aralarında adaletle hükmedilir ve onlara asla zulmedilmez.”⁴⁷³ ve قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ “Onlara zulmedilmeksizin aralarında adaletle hükmedilir.”⁴⁷⁴ Zümer sûresinde ise: قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ “haksızlığa uğratılmaksızın aralarında adaletle hüküm verilir.”⁴⁷⁵ ve قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ وَكَلَّمَ اللَّهُ رَجُلًا مِّنْ آلِهِمْ وَأَنبَايَ لَهُمْ “Artık kulların arasında adaletle hüküm verilmiş ve ‘Hamd âlemlerin Rabbi olan Allah’a mahsustur’ denilmiştir.”⁴⁷⁶ buyurulduğunu ifade etmiştir. Buradaki âyetlerden Yûnus sûresindeki iki âyette بِالْقِسْطِ; Zümer sûresindeki iki âyette ise بِالْحَقِّ kelimesi vârid olmuştur. Müellif bu farklılığın sebebini şöyle izah etmektedir:

Zümer sûresindeki iki âyette belirtilen hüküm, peygamberler, şahitler ve melekler hakkında indirilmiştir. Zira bu sûredeki söz konusu âyetlerden birincisindeki وَجِيءَ بِالنَّبِيِّينَ وَتَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ “Peygamberler ve şahitler getirilir”;⁴⁷⁷ diğeri de يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ كُفَاتًا “Melekleri de, Rablerini hamd ile tesbih edip yücelterek Arş’ın etrafını kuşatmış halde görürsün.”⁴⁷⁸ cümlelerinden bu husus anlaşılmaktadır. İlk âyette

⁴⁷¹ el-Mâide 5/8.

⁴⁷² İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 1/371.

⁴⁷³ Yûnus 10/47.

⁴⁷⁴ Yûnus 10/54.

⁴⁷⁵ ez-Zümer 39/69.

⁴⁷⁶ ez-Zümer 39/75.

⁴⁷⁷ ez-Zümer 39/69.

⁴⁷⁸ ez-Zümer 39/75.

peygamberler veya şahitler için de olsa karşılıklarının fazlasıyla verileceği anlatılmış ve bunlar için بِالْحَقِّ lafzı getirilerek vadedilen hükmün eksiksiz yerine getirileceği tasdik edilmiştir. Bu durumda بِالْقِسْطِ kelimesinin vârid olması uygun olmayacaktır. Şayet bu âyetlerde bütün yaratılmışlardan; mü'minlerden ve kâfirlerden bahsedilmiş ve bunlar için بِالْحَقِّ lafzı getirilmiş olsaydı bu iki gruptan mü'minlerin haklarının fazlasıyla verileceği, kâfirlere ise zulmedilmeyip adaletle hükmedileceği anlamına gelirdi. Öyleyse hangi durum olursa olsun Zümer sûresindeki âyetlerde وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ ifadesinin yer alması uygun olmayacaktı.

Yûnus sûresindeki iki âyetin durumuna bakıldığında ise buradaki ilk âyetin öncesinde, Hz. Peygamber'i teselli etme, Kureyş kâfirlerini tehdit etme gibi meseleler vaki olmuştur. Zira bu âyetle *“Onları tehdit ettiğimiz şeylerin bir kısmını sana göstersek de seni vefat ettirsek de sonunda onların dönüşü bizdir.”*⁴⁷⁹ buyurularak onların açıkça yalanlamalarının karşılığının verileceği, kurtulma imkânı bulamayacakları bildirilmiştir. Ardından وَلَكُلِّ أُمَّةٍ رَسُولٌ *“Her ümmetin bir peygamberi vardır”*⁴⁸⁰ ifadesiyle başlayan söz konusu âyetle, dünyada iken yalanladıkları şeylerin kıyamette karşılıklarına getirileceği, onlar ve peygamber arasında hükmedileceğinde doğru ve yalanın ortaya çıkacağı, doğruları tasdik edenin kurtulacağı, yalanlayanın ise helâk olacağı bildirilmiştir. Burada sadece tasdik edenlerin durumundan değil, her iki taraftan da yani hem tasdik eden hem tekzib eden güruhtan bahsedildiğinden bunlar arasındaki verilecek hükmün adaletli olması gerektiği için bu âyetle بِالْقِسْطِ lafzının gelmesi uygun olmuştur. Çünkü bu âyet yalanlayanların horlanması için vaki olduğundan adalet kavramının zikredilmesinden başka bir durum uygun olmayacaktır. Yûnus sûresindeki ikinci âyetle ise وَأَسْرُوا النَّدَامَةَ لَمَّا رَأَوُا الْعَذَابَ *“Azabı gördüklerinde, derin bir pişmanlık duyarlar.”*⁴⁸¹ cümlesiyle onlar azabı gördükten sonra yalanlayanlardan oldukları için pişmanlıklarını açığa vurdukları belirtilmiştir. Böylece bu âyetteki وَقُضِيَ بَيْنَهُم ifadesindeki zamirden bu kimselerin kastedildiği ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla böyle bir anlatımın olduğu yerde بِالْحَقِّ lafzının yer almasının uygun olmayacağı anlaşılmıştır. Sonuç olarak konuyla ilgili

⁴⁷⁹ Yûnus 10/46.

⁴⁸⁰ Yûnus 10/47.

⁴⁸¹ Yûnus 10/54.

hususiyetlerin anlatıldığı dört âyette de bahsi geçen lafız ya da ifade farklılıkları uygun gelmiştir.⁴⁸²

4.9.9. Yûnus 10/60, Mü'min 40/61

Allah Teâlâ, Yûnus: *إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَشْكُرُونَ* “Şüphesiz Allah insanlara karşı çok lütfkârdır, fakat onların çoğu şükretmez.”⁴⁸³ ve Mü'min sûresinde: *إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَشْكُرُونَ* “Şüphesiz Allah insanlara karşı lütfkârdır, ama insanların çoğu şükretmez.”⁴⁸⁴ buyurmuştur. Bu âyetlerdeki arasındaki farklılık noktası ilk âyette yer alan *أَكْثَرَهُمْ* kelimesindeki *هُمْ* zamiriyle gizlenen kısmın, ikinci âyette *أَكْثَرَ النَّاسِ* ifadesiyle açık olarak zikredilmesidir. Buradaki söz konusu ifade farklılığının sebebinin İbnü’z-Zübeyr şöyle açıklamaktadır:

Mü'min sûresindeki âyetin öncesinde *لَخَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ* “Elbette göklerin ve yerin yaratılması, insanların yaratılmasından daha büyük bir şeydir. Fakat insanların çoğu bilmez.”⁴⁸⁵ buyurulmuştur. Bu âyetle kastedilen, delilleri ve işaretleri hatırlatarak yaratılma hadisesini canlandırmaktır. Bu sebeple hem hatırlatmak hem de dikkat çekmek için *أَكْثَرَ النَّاسِ* lafzında zamir kullanılmadan zahir isim tekrarlanmıştır. Zira sonraki âyetin *إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ* şeklinde vârid olmasıyla da bu hususta uyumluluk gerçekleşmiştir ki önce veya sonra gelen her iki âyette de zahir ismin tekrarlanması gerekli olmuştur.

Yûnus sûresindeki âyetin öncesinde ise *قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا* “De ki: ‘Ancak Allah’ın lütuf ve rahmetiyle, yalnız bunlarla sevininler.’”⁴⁸⁶ âyetinin vârid olmasıyla bir hazırlık gerçekleşmiş; sonrasında anlatılanlar kâfirlerin azarlanması ve hüküm verilmesinden bahsedilerek *رَزَقَ اللَّهُ لَكُمْ مِنْ رِزْقِهِ* “De ki: ‘Allah’ın size indirdiği rızıklar hakkında ne dersiniz?’”⁴⁸⁷ buyurulmuştur. Ardından *وَمَا ظَنُّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ* “Allah’a karşı yalan uyduranların, kıyamet günü hakkındaki zanları nedir?”⁴⁸⁸ âyetinde de herhangi bir uyumluluk gerekçesiyle tekrarlanmaya gerek olmadığı için,

⁴⁸² İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 1/622-624.

⁴⁸³ Yûnus 10/60.

⁴⁸⁴ el-Mü’mîn 40/61.

⁴⁸⁵ el-Mü’mîn 40/57.

⁴⁸⁶ Yûnus 10/58.

⁴⁸⁷ Yûnus 10/59.

⁴⁸⁸ Yûnus 10/60.

âyetlerde anlatılanlar arasındaki bağlantının sağlanabilmesi için âyetin sonunda zahir ismin değil buna uygun olan zamirin getirilmesi daha uygun olmuştur.⁴⁸⁹

4.9.10. Nahl 16/78, Mü'minûn 23/78, Mülk 67/23

İbnü'z-Zübeyr, Nahl: *وَجَعَلَ لَكُم السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ* “Şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi.”⁴⁹⁰ Mü'minûn: *وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ لَكُم السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ* “O, sizin için kulakları, gözleri ve gönülleri yaratandır. Ne kadar az şükrediyorsunuz!”⁴⁹¹ ve Mülk sûresinde: *قُلْ هُوَ الَّذِي أَنْشَأَكُمْ وَجَعَلَ لَكُم السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ* “De ki: ‘O, sizi yaratan ve size kulaklar, gözler ve kalpler verendir. Ne kadar da az şükrediyorsunuz!’”⁴⁹² buyurulduğunu ifade etmiştir. Buradaki âyetlerin son ikisinde belirtilenlerden anlaşıldığı kadarıyla bu kimselerin şükretmedikleri veya şükürlerinin azlığı *قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ* tabiriyle ifade edilmiştir. Ancak diğer iki âyetle de genel olarak benzer anlamlara gelen Nahl sûresindeki âyette ise görme ve duyma gibi büyük nimetlerin verildiği hatırlatılmakta ve buna bağlı olarak şükretmeleri gerektiği *لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ* ifadesi ile bildirilmektedir. Müellif söz konusu ifade farklılığının sebebini şöyle izah etmektedir:

Nahl sûresindeki âyet *وَاللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا* “Allah, sizi annelerinizin karnından, hiçbir şey bilmez halde iken çıkardı.”⁴⁹³ cümlesiyle başlamaktadır. Bu vesileyle onlara verilen nimetlerin, öncesinde bilgileri dışında var edildiği belirtildiğinden şükretme veya yüz çevirme gibi bir ihtimalleri olmadığı gösterilmektedir. Dolayısıyla şükretmeleri bir teklif değil zorunluluk olarak onlara gerekli kılındığından bu duruma uygun olarak âyetteki *لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ* ifadesi ile şükretmelerinin beklenmesi bulundukları durum açısından uyumluluk oluşturmuştur.

Diğer iki âyette ise onlara durumları bildirildikten sonra dolaylı olarak zaten şükür içinde olmaları gerektiği anlamı vurgulanmış ve buna rağmen onlarda şükür haline dair bir emare bulanamadığı belirtilmiştir. Zira Mü'minûn sûresindeki ilgili âyetin öncesindeki *وَلَقَدْ أَخَذْنَاهُمْ بِالْعَذَابِ فَمَا اسْتَكَانُوا لِرَبِّهِمْ* “Andolsun, biz onları azap ile kısıkvrak yakaladık da yine Rablerine

⁴⁸⁹ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/625.

⁴⁹⁰ en-Nahl 16/78.

⁴⁹¹ el-Mü'minûn 23/78.

⁴⁹² el-Mülk 67/23.

⁴⁹³ en-Nahl 16/78.

boyun eğmediler.”⁴⁹⁴ cümlesi de bu hususla bağlantılıdır. Bu sebeple onların içinde bulundukları hale muvâfik olarak şükretmediklerinin bildirilmesi uyumlu olmuştur.

Mülk sûresinde ise muhatapların durumu ve içinde bulundukları nimetler onları azarlayarak ve kınayarak tasvir edilmiştir. Zira söz konusu âyetin öncesinde *أَمَّنْ هَذَا الَّذِي هُوَ* “Yahut Rahmân’dan başka size yardım edecek şu ordunuz kimlerdir?”⁴⁹⁵ buyurulduktan sonra söz konusu âyetteki *أَنْشَأَكُمُ* hitabı onlara yaratılışından itibaren devamlı iyilik ve sürekli nimetler içinde bulunduklarını hatırlatmayı amaçlamaktadır. Bu hususa binaen ilgili âyetle *مَا تَشْكُرُونَ* buyurularak bütün bunlara rağmen şükretmediklerinin bildirilmesi gerekli ve vâkıa ile uyumlu olmuştur. Neticede bu meseleye dair vârid olan âyetlerin her birisinde ilgili âyetin bağlamına uygun olarak, ifade farklılıklarının olması daha uygun olmuştur.⁴⁹⁶

4.9.11. Meryem 19/39, Mü’min 40/18

Yüce Allah, Meryem sûresinde: *وَأَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْحَسْرَةِ إِذْ فُضِيَ الْأَمْرُ* “Onları, işin bitirileceği o pişmanlık günüyle uyar.”⁴⁹⁷ Mü’min sûresinde ise: *وَأَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْأَزْفَةِ إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ* “Yaklaşmakta olan gün konusunda onları uyar. O gün yürekler gam ve tasa ile dolu, gırtlaklara dayanmıştır.”⁴⁹⁸ buyurmuştur. Her iki âyetten de kıyamet ve onun korkutuculuğunun hatırlatılması amaçlanmıştır. Ancak anlatımdaki kinayeli ifadelerde farklılık ortaya çıkmış, Meryem sûresinde vârid olan *يَوْمَ الْحَسْرَةِ* ifadesine karşılık Mü’min sûresinde *يَوْمَ الْأَزْفَةِ* ifadesi yer almıştır. Bu durumun sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle yorumlamaktadır:

Genel olarak metindeki farklılık âyetlerle kastedilen anlamın ve âyetlerin bulunduğu yerlerin farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Zira Meryem sûresindeki âyetle bulunan *يَوْمَ الْحَسْرَةِ* tabiri cehennem ehlinin orada sürekli bir azap içinde kalacaklarına dair kesin bilgiyle elde edilen bir vakitten ibarettir. Dolayısıyla bu hitabın muhatapları kendileri için hatırlatılan, uyarılan ve korkutulan günden zaten bir şekilde haberdar olmuşlardı. Çünkü bu âyet ve öncesindeki âyetlerde Hristiyanların Hz. İsa’nın mahiyetine dair Allah’ın oğlu ya da ilâh olduğu, uhrevî diriliş ve kıyamet günü gibi konularda ayrılığa düştükleri

⁴⁹⁴ el-Mü’minûn 23/76.

⁴⁹⁵ el-Mülk 67/20.

⁴⁹⁶ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 2/753-754.

⁴⁹⁷ Meryem 19/39.

⁴⁹⁸ el-Mü’min 40/18.

bildirilmiştir. Bu bağlamın sonucunda da الْحَسْرَةُ يَوْمَ ifadesinin kullanılması onların içinde bulundukları durumla uyumlu olmuştur.

Mü'min sûresindeki âyetin öncesinde ise mü'minlere hitap edilerek الدِّينَ لَهُ الدِّينَ فَادْعُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ “O hâlde, siz dini Allah’a has kılarak O’na ibadet edin”⁴⁹⁹ buyurulduğu için sonrasında onlar için ilgili âyette وَأَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْأَرْفَةِ buyurulmuş ve muhataplar kıyamet vaktinin hızlandırılması ve bir an önce gerçekleşmesi tehdidiyle korkutulmuşlardır. Zira أَرَفَ fiili kullanıldığında bir şeyin hızlandırılması, yakınlaşması anlamı kazandırılır ki başka bir âyette⁵⁰⁰ bu durumun örneği görülmektedir. Öyleyse bütün bağlantılarla birlikte düşünüldüğünde söz konusu الْأَرْفَةِ يَوْمَ âyetinin vârid olmasıyla uyumun tamamlandığı görülmektedir.⁵⁰¹

4.9.12. Mü'min 40/7, Şûrâ 42/5

İbnü’z-Zübeyr, Allah Teâlâ’nın Mü’mîn sûresinde: الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا “Arş’ı taşıyanlar ve onun çevresinde bulunanlar (melekler) Rablerini hamd ederek tespih ederler, O’na inanırlar ve inananlar için bağışlanma dilerler.”⁵⁰² Şûrâ sûresinde ise: وَالْمَلَائِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ “Melekler ise, Rablerini hamd ile tespih ederler ve yeryüzündekiler için bağışlanma dilerler.”⁵⁰³ buyurduğunu belirtmiştir. İki âyet arasında farklılık noktası olarak bağışlanma dilenmesinin ilk âyette sadece mü'minlere mahsus kılınması; ikinci âyette ise genelleştirilmesinin sebebini Müellif şöyle izah etmektedir:

Buradaki farklılık durumunun, âyetlerin bulunduğu bağlam ile uyumluluğu sebebiyle gerçekleştiği söylenebilir. Zira Mü'min sûresindeki âyetin, öncesindeki Zümer sûresinin son âyetlerinde takva sahibi kişiler zikredilirken وَسِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا “Rablerine karşı gelmekten sakınanlar da gruplar halinde cennete sevk edilirler.”⁵⁰⁴ buyurulduğu; sonrasında meleklerin cennete girenlere فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ “Size selâm olsun! Tertemiz oldunuz. Haydi ebedî kalmak üzere buraya girin.”⁵⁰⁵ dedikleri; cennete girenlerin

⁴⁹⁹ el-Mü'min 40/14.

⁵⁰⁰ bk. Necm 53/57.

⁵⁰¹ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/798-800.

⁵⁰² el-Mü'min 40/7.

⁵⁰³ eş-Şûrâ 42/5.

⁵⁰⁴ ez-Zümer 39/73.

⁵⁰⁵ ez-Zümer 39/73.

ise ⁵⁰⁶ “Bize verdiği sözü yerine getiren Allah’a hamdolsun!” *الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقْنَا وَعَدَهُ* dedikleri bildirilmektedir. Bundan sonra gelen Mü’min sûresinin başlangıcında ise Yüce Allah’ın *غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ شَدِيدِ الْعِقَابِ ذِي الطَّوْلِ* “Günahı bağışlayan, tevbeyle kabul eden, cezalandırması şiddetli, lütfu bol olan Allah’ın katındandır.”⁵⁰⁷ buyurduğu âyetle bahsedilen mü’minler ile meleklerin bağışlanmalarını istedikleri mü’minlerin vasıfları arasında uygunluk bulunmaktadır. Bu sebeple söz konusu ilk âyetin sadece mü’minlere mahsus kılınması bu âyetin bulunduğu bağlam ile uyumluluğu ile izah edilmektedir.

Şûrâ sûresindeki âyetin ise öncesinde yer alan Fussilet sûresinin sonlarında *قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ ثُمَّ كَفَرْتُمْ بِهِ مَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ هُوَ فِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ* “De ki: ‘Ne dersiniz? Eğer o (Kur’an) Allah katından olup da siz de onu inkâr etmişseniz, o zaman derin bir ayrılık içinde bulunan kimseden daha sapık kim olabilir?’”⁵⁰⁸, *أَلَا إِنَّهُمْ فِي مَرِئَةٍ مِنْ لِقَاءِ رَبِّهِمْ* “İyi bilin ki, onlar Rablerine kavuşma konusunda şüphe içindedirler.”⁵⁰⁹ ve Şûrâ sûresinin başlangıcında *تَكَاذَبَتِ السَّمَوَاتُ يَتَّقَطَّرْنَ مِنْ فَوْقِهِنَّ وَالْمَلَائِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ* “Gökler neredeyse üstlerinden çatlayacak. Melekler Rablerini hamd ile tesbih ederler.”⁵¹⁰ âyetleri ile uyumlu olduğu görülmektedir. Bütün bu âyetler bağışlanmanın yeryüzündeki bütün canlılara mahsus kılınmasını gerekli kılmıştır. Sonuç olarak farklı sûrelerde vârid olan âyetlerin bulundukları yere göre bağlam farklılığı üzerine bina edildiği ve böylece uyumluluğun sağlandığı anlaşılmaktadır.⁵¹¹

4.9.13. Zâriyât 51/5-6, Tûr 52/7-8, Mürselât 77/7

Yüce Allah, Zâriyât sûresinde: *إِنَّمَا تُوعَدُونَ لَصَادِقٍ وَإِنَّ الدِّينَ لَوَاقِعٌ* “Size vaad olunan şey elbette doğrudur. Hesap ve ceza mutlaka gerçekleşecektir.”⁵¹² Tûr sûresinde: *إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌ مَا لَهُ مِنْ دَافِعٍ* “Andolsun ki Rabbinin azabı mutlaka gerçekleşecektir. Ona engel olacak hiçbir şey yoktur.”⁵¹³ Mürselât sûresinde ise: *إِنَّمَا تُوعَدُونَ لَوَاقِعٌ* “Andolsun ki size vaad olunan şey mutlaka gerçekleşecektir.”⁵¹⁴ buyurmuştur. Söz konusu âyetlerde üzerine yemin edilen ifadelerdeki farklılığın sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle açıklamaktadır:

⁵⁰⁶ ez-Zümer 39/74.

⁵⁰⁷ el-Mü’min 40/3.

⁵⁰⁸ Fussilet 41/52.

⁵⁰⁹ Fussilet 41/54.

⁵¹⁰ eş-Şûrâ 42/5.

⁵¹¹ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 2/998-1000.

⁵¹² ez-Zâriyât 51/5-6.

⁵¹³ et-Tûr 52/7-8.

⁵¹⁴ el-Mürselât 77/7.

Zâriyât sûresi uhrevî azaba karşılık gelen Allah Teâlâ'nın vaadlerinin bildirildiği Kâf sûresinde vârid olan *أَلَمْ يَنْظُرُوا إِلَى السَّمَاءِ فَوْقَهُمْ كَيْفَ بَنَيْنَاهَا وَزَيَّنَّاهَا وَمَا لَهَا مِنْ فُرُوجٍ* “Üstlerindeki göğe bakmazlar mı? Onu nasıl bina ettik, nasıl donattık! Onda hiçbir düzensizlik ve eksiklik yoktur.”⁵¹⁵ âyetinden *كَذَلِكَ الْخُرُوجُ* “İşte (kabirlerden) çıkış da böyledir.”⁵¹⁶ ifadesinin bulunduğu âyetlere kadar olan ilgili kısımdan sonra gelmiştir. Zira Kâf sûresindeki bu bölümün ardından inkârcı ümmetler ve onlara vaad edilen uhrevî azaptan bahsedilmiş, ardından öldükten sonra yeniden dirilmenin hatırlatılması yoluyla farz kılınan mükelleflerin amelleri belirlenmiş, Allah'ın onlara vesvese veren nefislerini iyi bildiği ve gafletleri neticesinde vadedilen hesap ve ceza gününü yalanladıkları bildirilmiştir. Daha sonra Hz. Peygamber'e sabır ve Yüce Allah'a teslimiyet emredilmiştir. Böylece bu sûre genel olarak yemin ifadeleri eşliğinde Allah'ın uhrevî vaadlerinin bildirilmesi özelinde şekillenmiştir. Kâf sûresinin peşinden gelen Zâriyât sûresi ise *وَالذَّارِيَّاتِ ذُرُوءًا* “Esip savuran rüzgarlara”⁵¹⁷ âyetiyle başlayarak söz konusu *وَإِنَّ الدِّينَ لَوَاقِعٌ* âyetine kadar aynı şekilde önce yemin, sonra vaad üslûbunu devam ettirmiş ve nazım itibarıyla iki sûre tam anlamıyla uyum içinde olmuştur. Böylece Zâriyât sûresindeki vaad ifadelerinin, bulunduğu bağlam açısından uygun olduğu anlaşılmıştır.

Tûr sûresindeki yemin ifadeleri ise Zâriyât sûresinin sonundaki *فَإِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُنُوبًا مِثْلَ ذُنُوبِ أَصْحَابِهِمْ فَلَا يَسْتَعْجِلُونَ فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ يَوْمِهِمُ الَّذِي يُوعَدُونَ* “Şüphesiz zulmedenler için arkadaşlarının azap payı gibi payları vardır. Artık azabımı acele istemesinler. Uyarıldıkları günlerinden dolayı vay o inkâr edenlerin hâline!”⁵¹⁸ âyetleriyle bağlantılıdır. Zira bu âyetlerin peşinden *وَالطُّورِ* âyetinden başlayarak söz konusu *وَإِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌ مَا لَهُ مِنْ دَافِعٍ* âyetine kadar yemin üslûbu uyumlu bir şekilde devam etmiştir.

Mürselât sûresindeki söz konusu *وَإِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌ* âyeti ise öncesindeki İnsân sûresi ile bağlantılı olmuş, bu sûrenin tamamı ve bitişindeki *يُدْخِلُ مَنْ يَشَاءُ فِي رَحْمَتِهِ وَالظَّالِمِينَ أَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا* “O, dilediği kimseyi rahmetine dahil eder. Zalimlere ise elem dolu bir azap hazırlamıştır.”⁵¹⁹ âyeti, sadece vaad ve va‘îd meselesine hasredilmiştir. Bundan dolayı *وَإِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌ* âyetindeki yemin ifadesinin cevabıyla da uyumluluk içinde olmuştur. Sonuç

⁵¹⁵ Kâf 50/6.

⁵¹⁶ Kâf 50/11.

⁵¹⁷ ez-Zâriyât 51/1.

⁵¹⁸ ez-Zâriyât 51/69-60.

⁵¹⁹ el-İnsân 76/31.

olarak üç farklı sûredeki âyetler, belirtilen hususiyetler çerçevesinde bulundukları bağlamdaki nazım sistemi açısından uyumlu olmuşlardır.⁵²⁰

4.9.14. Kalem 68/15-16, Mutaaffîn 83/13-14.

Allah Teâlâ, Kalem sûresinde: إِذَا تَنَلَّى عَلَيْهِ آيَاتُنَا قَالَ أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ سَنَسِمْهُ عَلَى الْخُرْطُومِ *“Âyetlerimiz kendisine okunduğu zaman, ‘Öncekilerin masalları!’ der. Yakında biz onun burnunu damgalayacağız.”*,⁵²¹ Mutaaffîn sûresinde ise: إِذَا تَنَلَّى عَلَيْهِ آيَاتُنَا قَالَ أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى *“Ona âyetlerimiz okununca, ‘Eskilerin masalları!’ der. Hayır, hayır! Doğrusu onların kazanmakta oldukları kalplerini paslandırmıştır.”*⁵²² buyurmuştur. Farklı sûrelerde vârid olan, ancak benzer şekilde başlayan âyetlerdeki farklılık noktası, bahsedilen kişilerin vasıfları ve onların âyetlere dair sözleri aynı olmasına rağmen, iki âyette de yer alan إِذَا تَنَلَّى عَلَيْهِ آيَاتُنَا قَالَ أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ cümlesinden sonra ilk âyetin سَنَسِمْهُ عَلَى الْخُرْطُومِ; ikinci âyetin ise عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ cümlesiyle devam etmesidir. Bu durumun sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle açıklamaktadır:

Kalem sûresindeki âyetler belirli bir kişi için indirilmiştir ki o kişinin Ahnes b. Şerîk veya Velîd b. Mugîre olduğu nakledilmiştir. Bu kişi “Ben de Allah’ın indirdiği âyetlerin benzerini indireceğim” diyerek Hz. Peygamber’e düşmanlığını açıkça ortaya koyan, Kureys’in en çok oğul ve mal sahibi kişisidir. Bu sebeple Kalem sûresindeki âyetlerde onun için أَن كَانَ ذَا مَالٍ وَبَنِينَ *“Mal ve oğulları vardır diye,”*⁵²³ ifadesi kullanılmıştır. Yine bu kişi, Hz. Peygamber’in oğlu İbrâhim öldüğü gün, “Muhammed’in soyu kesildi” diyen ve bunun üzerine Hz. Peygamber’i teskin etmek için nâzil olan âyette⁵²⁴ işaret edilen kişidir. Böylece her türlü kötülük ve düşmanlıkları yapan ve söz konusu âyetlerin öncesinde وَلَا تَطْعَمْ *“Yemin edip duran, aşağılık, daima kusur arayıp kınayan, durmadan söz taşıyan, iyiliği hep engelleyen, saldırgan, günaha dadanmış kimseye boyun eğme.”*⁵²⁵ cümleleriyle, kınanmış sıfatlarıyla belirli olan bu kimsenin durumuna karşılık Yüce Allah, سَنَسِمْهُ عَلَى الْخُرْطُومِ buyurarak verilecek cezayı haber vermiştir. Nitekim bu kişinin ilk cezası Bedir savaşında esir düşmek olmuş, âhiretteki azabının ise daha büyük olacağı bildirilmiştir.

⁵²⁰ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 2/1031-1033.

⁵²¹ el-Kalem 68/15-16.

⁵²² el-Mutaaffîn 83/13-14.

⁵²³ el-Kalem 68/14.

⁵²⁴ bk. el-Kevser 108/3.

⁵²⁵ el-Kalem 68/10-12.

Mutaffifin sûresindeki âyetlerde ise belirli bir kişi kastedilmemiştir. Zira bu âyetlerin öncesindeki *إِذَا تَنَالَى* ifadesiyle hesap ve ceza gününü inkâr eden kimseler kastedilmiş ve bu kişiler için *كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ* buyurulmuştur. Bunun üzerine *عَلَيْهِ آيَاتُنَا قَالِ أَصَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ* ifadesiyle bu kişinin vahyi anlamasına ve bilmesine engel olmak üzere, kalbinin pas ile kaplandığı bildirilmiştir. Kalem sûresindeki âyetlerin aksine bu âyetlerdeki *كُلُّ* kelimesiyle, benzer durumda olan herhangi birisi kastedilerek verilecek ceza genelleştirilmiştir. Fakat Kalem sûresindeki âyetlerin devamında gelen *سَنَسِيحُهُ* kelimesinde kullanılan müfred zamir ile cezaya muhatap olan kişinin belirli bir kimse olduğuna işaret edilmiştir. Sonuç olarak her iki sûrede benzer şekilde başlayan âyetlerin devamında gelen karşılık cümleleri, bu âyetlerdeki bağlam ve verilmek istenen anlam açısından uyumlu olmuş, söz konusu âyetlerdeki farklı ifadelerin mevcut halleriyle yer almaları uygun olmuştur.⁵²⁷

4.10. Harfin Zikri-Hazfi Bakımından Lafzî Müteşâbih Âyetler

4.10.1. Bakara 2/164, Ankebût 29/63, Câsiye 45/5

Allah Teâlâ, Bakara: *إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلُوكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا* *“Şüphesiz, göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesinde, insanlara yarar sağlayacak şeylerle denizde yüzen gemilerde, Allah’ın gökten yağdırıp kendisiyle ölmüş toprağı dirilttiği yağmurda”*,⁵²⁸ Ankebût: *وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ نَزَّلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِ مَوْتِهَا لَيَقُولُنَّ* *“Andolsun, eğer onlara, ‘Gökten yağmuru indirip de onunla yeryüzünü ölümünden sonra kim diriltti?’ diye soracak olsan, elbette, ‘Allah’ diyeceklerdir.”*⁵²⁹ ve Câsiye sûresinde: *وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ رِزْقٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا* *“Geceyle gündüzün birbiri ardınca gelişinde, Allah’ın gökten rızık (sebebi olarak yağmur) indirip, onunla yeryüzünü ölümünden sonra diriltmesinde”*⁵³⁰ buyurmuştur. Burada yer alan âyetlerden Ankebût sûresindeki âyetin *مَنْ* harfî ceri eklenerek diğer iki âyetten farklı olmasının sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle izah etmektedir:

⁵²⁶ el-Mutaffifin 83/12.

⁵²⁷ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 2/1094-1095.

⁵²⁸ el-Bakara 2/164.

⁵²⁹ el-Ankebût 29/63.

⁵³⁰ el-Câsiye 45/5.

Ankebût sûresindeki âyete مِنْ harf-i ceri eklenmesi, anlamın tekid edilmesi ve aynı âyette geçen مَنْ نَزَلَ kelimesine uygun olması içindir. Çünkü bu fiildeki mübâlağa ve çokluk anlamı, bu harf-i cerin de ilave edilmesiyle daha belirgin olmuştur. Zira diğer iki âyette bulunan أَنْزَلَ fiili mübâlağa veya çokluk anlamı içermediğinden her iki âyette de anlamın tekid edilmesi için مِنْ harf-i cerinin ilave edilmesini gerektirecek bir durum bulunmamaktadır. Çünkü bu durumun tersinin gerçekleşmesi; yani Bakara ve Câsiye sûrelerindeki âyetlerde مِنْ harf-i cerinin vârid olup Ankebût sûresindeki âyette bulunmaması halinde, âyetlerde verilmek istenen asıl mana gerçekleşmeyecektir. Netice olarak söz konusu harf-i cer farklılığı vesilesiyle, söz konusu âyetlerle bulundukları bağlam arasında uyumluluk sağlanmıştır.⁵³¹

4.10.2. En‘âm 6/32, A‘râf 7/169

İbnü‘z-Zübeyr, En‘âm: وَلَدَّارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ “Elbette ki âhiret yurdu Allah’a karşı gelmekten sakınanlar için daha hayırlıdır. Hâlâ akıllanmayacak mısınız?”⁵³² ve A‘râf sûresinde: وَالذَّارُ الْآخِرَةُ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ “Allah’a karşı gelmekten sakınanlar için âhiret yurdu daha hayırlıdır. Hiç düşünmüyor musunuz?”⁵³³ buyurulduğunu ifade etmiştir. Bu âyetler arasındaki farklılık noktası En‘âm sûresindeki âyette وَلَدَّارُ kelimesine kasem/yemin anlamı için gelen “lâm” harfinin bitişmesi; A‘râf sûresindeki âyette ise الذَّارُ kelimesinde “lâm” harfinin bulunmamasıdır. Müellif bu durumun sebebini şöyle yorumlamaktadır:

Allah Teâlâ, En‘âm sûresindeki ilgili âyetin başlangıcında dünya hayatını tarif ederek وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَعِبٌ وَلَهْوٌ “Dünya hayatı ancak bir oyun ve bir eğlencedir.”⁵³⁴ buyurmuştur. Bu cümleden hemen sonra yemin anlamı içeren وَلَدَّارُ الْآخِرَةِ ifadesinin gelmesiyle tekid yani pekiştirmek amacı gerçekleşmiştir. Yani ilgili ifadenin cümle içindeki konumundan bu anlam elde edilmektedir. Çünkü bağlam açısından belirtilmek istenen husus, dünya hayatından ziyade âhiret hayatının daha hayırlı ve önemli olduğudur.

A‘râf sûresindeki âyette ise benzer bir durum söz konusu olmamıştır. Zira ilgili âyetin başlangıcındaki فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ وَرِثُوا الْكِتَابَ يَأْخُذُونَ عَرَضَ هَذَا الْأَدْنَى “Onların ardından yerlerine Kitâb’a varis olan bir nesil geldi. Şu geçici dünyanın değersiz malını

⁵³¹ İbnü‘z-Zübeyr, *Milâkü’t-te‘vîl*, 1/245.

⁵³² el-En‘âm 6/32.

⁵³³ el-A‘râf 7/169.

⁵³⁴ el-En‘âm 6/32.

ahırlardı.”⁵³⁵ cümlesinin devamında وَالْأَخِرَةُ خَيْرٌ ifadesi geldiğinde, bağlam açısından yemin edilmesini gerektirecek bir durum bulunmadığı için bu ifadeye kasem lââm’ı ilave edilmemiştir. Sonuç olarak her iki âyette gerçekleşen farklılık durumu, söz konusu ifadelerin bulunduğu bağlamın farklılığı açısından uyumlu olmuştur.⁵³⁶

4.10.3. A‘râf 7/85, Hûd 11/84, Ankebût 29/36

Allah Teâlâ, A‘râf ve Hûd sûresinde: اٰلِیٰ مَدَیْنٍ اٰخَاهُمْ شُعَیْبًا قَالَ یَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللّٰهَ “Medyen halkına da kardeşleri Şuayb’ı peygamber gönderdik. O, şöyle dedi: ‘Ey kavmim! Allah’a kulluk edin.’”,⁵³⁷ Ankebût sûresinde ise: اٰلِیٰ مَدَیْنٍ اٰخَاهُمْ شُعَیْبًا فَقَالَ یَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللّٰهَ “Medyen’e de kardeşleri Şuayb’ı peygamber olarak gönderdik. Şuayb, ‘Ey kavmim! Allah’a kulluk edin.’”⁵³⁸ buyurmuştur. Buradaki farklılık durumu, Ankebût sûresindeki âyette bulunan فَقَالَ lafzına ف harfinin ilave edilmesi; diğer âyetlerde ise bu ilavenin bulunmamasıdır. Bu hususu İbnü’z-Zübeyr şöyle açıklamaktadır:

Ankebût sûresinde bahsedilen peygamberlerin gönderilişi anlatılırken kullanılan اَرْسَلْنَا fiili, sadece bir âyette اَرْسَلْنَا نُوْحًا اِلٰی قَوْمِهِ “Andolsun ki biz, Nûh’u kendi kavmine peygamber olarak gönderdik.”⁵³⁹ şeklinde vârid olmuş; âyetin devamında ف harf-i ilave edilerek فَلَبِثَ قَلْبًا “O da dokuz yüz elli yıl onların arasında kaldı.”⁵⁴⁰ cümlesi getirilmiştir. Ancak daha sonra gelen اٰلِیٰ مَدَیْنٍ اٰخَاهُمْ شُعَیْبًا âyetinde ise اَرْسَلْنَا lafzı zikredilmemiş ve اِلٰی harf-i ceri ile daha önceki اَرْسَلْنَا fiiline atıf yapılmıştır. Zira aynı durum, bu sûrede yer alan Hz. İbrâhim ve Hz. Lût’un gönderilmesinden bahseden âyetlerde⁵⁴¹ de gerçekleşmiştir. Dolayısıyla atıf olarak önceki âyete bağlanan söz konusu cümlelerin اٰلِیٰ مَدَیْنٍ اٰخَاهُمْ شُعَیْبًا şeklinde vârid olmasıyla uyumluluk sağlanmıştır.

A‘râf ve Hûd sûresindeki âyetlerde ise peygamberler ve gönderildiği kavimler her seferinde açıkça zikredilmiş; bu sebeple اٰلِیٰ مَدَیْنٍ اٰخَاهُمْ شُعَیْبًا cümlesinin başına daha önceki fiile atıf amacıyla getirilen ف harfinin ilave edilmesine ihtiyaç duyulmamıştır. Sonuç

⁵³⁵ el-A‘râf 7/169.

⁵³⁶ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 1/448-449.

⁵³⁷ el-A‘râf 7/85; Hûd 11/84.

⁵³⁸ el-Ankebût 29/36.

⁵³⁹ el-Ankebût 29/14.

⁵⁴⁰ el-Ankebût 29/14.

⁵⁴¹ bk. el-Ankebût 29/16,28.

olarak söz konusu âyetler, bulundukları bağlam açısından düşünüldüğünde bahsedilen hususiyetler sebebiyle uyumlu olmuşlardır.⁵⁴²

4.10.4. Hûd 11/10, Fussilet 41/50

Yüce Allah, Hûd sûresinde: وَلَئِنْ أَذَقْنَاهُ نَعْمَاءَ بَعْدَ ضَرَاءٍ مَسَّةٍ “Ama kendisine dokunan bir sıkıntıdan sonra, ona bir nimet tattırırsak”,⁵⁴³ Fussilet sûresinde ise: وَلَئِنْ أَذَقْنَاهُ رَحْمَةً مِنَّا مِنْ بَعْدِ “Başına gelen bir zarardan sonra kendisine tarafımızdan bir rahmet tattırırsak”⁵⁴⁴ buyurmuştur. Bu âyetler arasında farklılık noktası olarak Fussilet sûresinde مِنَّا ve مِنْ harflerinin zikredilmesinin; Hûd sûresinde ise her iki harfin bulunmamasının sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle izah etmektedir:

Hûd sûresindeki âyette söz konusu harflerin zikredilmesini gerektirecek bir durum bulunmamaktadır. Çünkü bu sûrede bahsedilen kimselerle ilgili anlatım, îcâz üslûbuyla (kısa bir şekilde) gerçekleştirilmiştir. Fussilet sûresinde ise söz konusu âyetten önce وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ أَيُّ شُرَكَائِي “Nerede bana ortak koştuklarınız?” diye seslendiği gün⁵⁴⁵ buyurulan âyet ve devamında bahsi geçen kişilerin işledikleri kötü fillere dikkat çekilmesi ve hakikatin ortaya çıkarılması için itnâb üslûbu (daha uzun anlatım şekli) kullanıldığı için مِنَّا ve مِنْ harflerinin ilave edilmesi bu hususa daha uygun olmuştur. Böylece her iki sûrenin anlatım üslûbunun farklılığı ile söz konusu farklılık durumu uyumlu olmuştur.⁵⁴⁶

4.10.5. Hûd 11/17, Secde 32/23

İbnü’z-Zübeyr, Hûd: فَلَا تَكُ فِي مَرِيَةٍ مِنْهُ إِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ “Ondan hiç şüphelen olmasın. Şüphesiz o, Rabbin tarafından (bildirilmiş) gerçektir.”⁵⁴⁷ ve Secde sûresinde: فَلَا تَكُنْ فِي مَرِيَةٍ مِنْ لِقَائِهِ “Kitâb’a (Kur’an’a) kavuşma konusunda sakın şüphe içinde olma.”⁵⁴⁸ buyurulduğunu belirtmiştir. Bu âyetler arasındaki farklılık durumu, Hûd sûresindeki âyette vârid olan فَلَا تَكُ lafzının Secde sûresindeki âyette “nûn” harfî ilave edilerek فَلَا تَكُنْ şeklinde yer almasıdır. Bu farklılığın sebebini Müellif şöyle yorumlamaktadır:

Hûd sûresindeki âyette, söz konusu cümlemin فِي مَرِيَةٍ مِنْهُ şeklinde vârid olması, buradaki anlatımın îcâz üslûbuyla uyumlu olabilmesi için kastedilen mananın إِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ

⁵⁴² İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 1/555-556.

⁵⁴³ Hûd 11/10.

⁵⁴⁴ Fussilet 41/50.

⁵⁴⁵ Fussilet 41/47.

⁵⁴⁶ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 2/647-648.

⁵⁴⁷ Hûd 11/17.

⁵⁴⁸ es-Secde 32/23.

Mü'min sûresindeki âyette ise Kureyş ve diğer kâfir Araplara hitap edilmiştir. Zira onların kıyamet hakkında sürekli tartışma içinde oldukları söz konusu ifadenin öncesinde yer alan diğer âyetlerde⁵⁵⁶ belirtilmiştir. Öyleyse muhatapların içinde bulundukları durumla uyumlu olarak, kıyametten haber veren âyetteki ilgili kelimeye tekid ve kesinlik anlamı ifade eden “lâm” harfinin ilave edilmesi ve إِنَّ السَّاعَةَ لَأْتِيَةٌ şeklinde vârid olması daha uygun olmuştur.⁵⁵⁷

4.10.7. Şuarâ 26/50, Zuhruf 43/13-14

Allah Teâlâ, Şuarâ sûresinde: رَّبَّنَا مُنْقَلِبُونَ “Dediler ki: ‘Zararı yok, mutlaka Rabbimize döneceğiz.’”,⁵⁵⁸ Zuhruf sûresinde ise: رَّبَّنَا لَمُنْقَلِبُونَ “Bunlara bizim gücümüz yetmezdi. Şüphesiz biz Rabbimize döneceğiz.”⁵⁵⁹ buyurmuştur. Bu âyetler arasındaki farklılık durumu, ilk âyette bulunmamasına rağmen ikinci âyette haberin “tekid lâmi” ile tahsis edilerek رَّبَّنَا لَمُنْقَلِبُونَ şeklinde vârid olmasıdır. Bu durumun sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle açıklamaktadır:

Şuarâ sûresindeki âyette yer alan sihirbazların sözleri, bu sûrenin daha önceki âyetinde vârid olan, Firavun’un لَأَقْطَعَنَّ أَيْدِيَكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ مِنْ خِلَافٍ وَلَأَصْلَبَنَّكُمْ أَجْمَعِينَ “Andolsun, ellerinizi ve ayaklarınızı çaprazlama keseceğim ve hepinizi asacağım”⁵⁶⁰ diyerek onları tehdit etmesine karşılık bir cevap olarak gelmiştir. Bu tehdide karşılık sihirbazların “zararı yok” demeleri, zaten böyle bir duruma hazırlıklı ve sabır içinde olduklarını göstermektedir. Dolayısıyla burada tekid veya kasem için “lâm” harfinin kullanılmasına gerek olmamış, sadece onların cevaplarını bildirmek için âyetin رَّبَّنَا مُنْقَلِبُونَ şeklinde getirilmesi uygundur.

Zuhruf sûresindeki âyet ise aynı sûrede Araplardan müşrik olanların durumundan bahseden وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ خَلَقَهُنَّ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ “Andolsun, onlara, ‘Gökleri ve yeri kim yarattı?’ diye sorsan, mutlaka, ‘Onları mutlak güç sahibi, hakkıyla bilen (Allah) yarattı’ diyeceklerdir.”⁵⁶¹ âyetine binaen vârid olmuş, onların yeniden dirilişi inkâr etmelerine karşılık müşriklerin kendi sözleri delil olarak getirilmiştir. Bu âyetin öncesinde mü'minlerin onlar için وَمَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ demeleri üzerine, bu sözde olumsuzluk edatı مَا

⁵⁵⁶ bk. el-Mü'min 40/56-58.

⁵⁵⁷ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/814-816.

⁵⁵⁸ eş-Şuarâ 26/50.

⁵⁵⁹ ez-Zuhruf 43/13-14.

⁵⁶⁰ eş-Şuarâ 26/49.

⁵⁶¹ ez-Zuhruf 43/9.

harfinin bulunmasına da uygun olarak tekid ve kasem anlamındaki “lâm” harfinin ilave edilerek وَإِنَّا إِلَى رَبِّنَا لَمُنْقَلِبُونَ şeklinde cevap verilmesi daha uygun olmuştur.⁵⁶²

4.10.8. Lokmân 31/17, Şûrâ 42/43

İbnü’z-Zübeyr, Lokmân: وَأَصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ “Başına gelen musibetlere karşı sabırlı ol. Çünkü bunlar kesin olarak emredilmiş işlerdendir.”⁵⁶³ ve Şûrâ sûresinde: وَلَمَنْ صَبَرَ وَغَفَرَ إِنَّ ذَلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ “Her kim de sabreder ve bağışlarsa, işte bu elbette azmedilecek işlerdendir.”⁵⁶⁴ buyurulduğunu ifade etmiştir. Bu âyetlerdeki farklılık durumu, ilk âyette bulunan عَزْمِ الْأُمُورِ cümlesinde tekid anlamındaki “lâm” harfi bulunmamasına rağmen, ikinci âyette bu harfin, cümlenin haberine bitişerek إِنَّ ذَلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ şeklinde vârid olduğu görülmektedir. Bu durumun sebebinin Müellif şöyle yorumlamaktadır:

Şûrâ sûresindeki âyette “lâm” harfi, yemin anlamı kastedilerek ilgili cümleye dahil edilmiştir. Zira bu durum aynı âyette yer alan وَلَمَنْ صَبَرَ وَغَفَرَ ifadesine uygun olarak getirilmiştir. Çünkü sabretmek gibi önemli bir hasletin neticesinde bağışlanmak büyük bir meseledir. Zira burada sabır hasletinin belirtilmesine kadar daha önceki âyetlerde⁵⁶⁵ sayılan hasletler de bu hususun önemini göstermektedir. Esasen bu cümleden yemin anlamının kastedildiği, âyetin zahirî manasından da anlaşılmaktadır.

Lokmân sûresindeki âyette ise sadece Hz. Lokmân’ın oğluna nasihat ettiği cümleler yer almaktadır. Bunun dışında ilgili âyette yemin etmeyi gerekli kılacak bir husus söz konusu olmamıştır. O halde bu âyetdeki cümlenin, haberine yemin anlamındaki “lâm” harfinin ilave edilmeden إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ şeklinde getirilmesi daha uygundur.⁵⁶⁶

4.11. Zamirin/Zarfın/Edatın Zikri-Hazfi Bakımından Lafzî Müteşâbih Âyetler

4.11.1. En‘âm 6/16, Câsiye 45/30

Yüce Allah, En‘âm sûresinde: وَذَلِكَ الْفَوْزُ الْمُبِينُ “İşte bu apaçık kurtuluştur.”⁵⁶⁷ Câsiye sûresinde ise: ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْمُبِينُ “İşte bu apaçık başarıdır.”⁵⁶⁸ buyurmuştur. Aynı anlamı

⁵⁶² İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 2/890-891.

⁵⁶³ Lokmân 31/17.

⁵⁶⁴ eş-Şûrâ 42/43.

⁵⁶⁵ bk. eş-Şûrâ 42/36-42.

⁵⁶⁶ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 2/942-943.

⁵⁶⁷ el-En‘âm 6/16.

⁵⁶⁸ el-Câsiye 45/30.

ifade eden bu cümlelerden En‘âm sûresindeki âyette bulunmamasına rağmen Câsiye sûresindeki âyette vârid olan هُوَ zamirinin zikredilmesinin sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle açıklamaktadır:

En‘âm sûresindeki âyetin öncesinde Allah Teâlâ عَظِيمِ يَوْمِ عَذَابٍ رَبِّي عَصَيْتُ *“De ki: ‘Ben Rabbime isyan edersem gerçekten büyük bir günün azabından korkarım.’”*,⁵⁶⁹ ve *“O gün kim azaptan kurtarılsa gerçekten Allah onu esirgemiştir.”*⁵⁷⁰ buyurmuştur. Bu cümleden kastedilen sonuç, devamındaki bölüme atıf yapılarak ذَلِكَ الْفَوْزُ الْمُبِينُ olarak belirtilmiştir. Yani bu âyet önce bir şart cümlesiyle başlamış, sonra فَقَدْ رَحِمَهُ ifadesi şartın cevabı olarak gelmiş ve ikinci kısma atıf yoluyla bağlantı yapılarak Allah’ın esirgemesi, kurtuluşun sebebi olarak belirtilmiştir. Bütün bu anlam örgüsü içinde belirtilmek istenen mana için ayrıca هُوَ zamirinin kullanılmasına ihtiyaç duyulmamıştır. Bu sebeple En‘âm sûresindeki âyette ذَلِكَ الْفَوْزُ الْمُبِينُ ifadesinin bu şekilde kullanılması uygun olmuştur.

Câsiye sûresindeki âyette ise söz konusu ifadede önce tekrar dirilişi inkâr edenlerin sözlerinin aktarıldığı إِلَّا الدَّهْرُ وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ *“Dünya hayatımızdan başka hayat yoktur. Yaşarız ve ölürüz. Bizi ancak zaman yok eder.”*⁵⁷¹ âyeti vârid olmuştur. Onların إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا sözüyle dünya hayatındaki yaşamları neticesinde elde ettiklerini bir nevi kurtuluş ve başarı aracı kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Bu âyetten sonra söz konusu ifadenin bulunduğu âyete kadar bu kimselerin vasıfları anlatılmış ve onlara verilecek karşılık zikredilmiştir. Sonrasında ise وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيَدْخُلُهُمْ رَبُّهُمْ فِي *“İnanıp sâlih ameller işleyenlere gelince, Rableri onları rahmetine sokacaktır”*⁵⁷² buyurulduktan sonra هُوَ الْفَوْزُ الْمُبِينُ cümlesi getirilmiştir. Bu cümlelerle dünya hayatının oyun ve eğlenceden ibaret olmadığı bildirilmiş ve sonuç cümlesiyle “Bu başarı, sizin bildiğiniz başarılardan değildir. Asıl başarı ve kurtuluş işte budur” denilmek istenmiştir. Dolayısıyla bu anlamın hissettirilmesi için cümlelerin asıl yapısında bulunmayan هُوَ zamirinin ilave edilerek getirilmesi daha uygun olmuştur. Sonuç olarak her iki yerde

⁵⁶⁹ el-En‘âm 6/15.

⁵⁷⁰ el-En‘âm 6/16.

⁵⁷¹ el-Câsiye 45/24.

⁵⁷² el-Câsiye 45/30.

gerçekleşen farklı kullanımlar, belirtilen hususiyetler bağlamında bulunduğu yer açısından uyumlu olmuştur.⁵⁷³

4.11.2. Hûd 11/77, Ankebût 29/33

Allah Teâlâ, Hûd sûresinde: *وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا لُوطًا سَيِّئًا بِهِمْ وَضَاقَ بِهِمْ* (Lût) onlar yüzünden üzüldü ve göğsü daraldı.⁵⁷⁴ Ankebût sûresinde ise: *وَلَمَّا أَنْ جَاءَتْ رُسُلُنَا* “Elçilerimiz Lût’a geldiklerinde, (Lût) onlar yüzünden tasalandı, onlar hakkında çaresizlik içine düştü.”⁵⁷⁵ buyurmuştur. Bu âyetler arasındaki farklılık durumu diğer âyette olmamasına rağmen Ankebût sûresindeki âyette *لَمَّا* edatından sonra *أَنْ* harfinin vârid olmasıdır. Bu durumun sebebinin İbnü’z-Zübeyr şöyle izah etmektedir:

Bir kural olarak *أَنْ* harfi genellikle herhangi bir edattan sonra fazlalık olarak gelebilir. Buna göre *وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا* ifadesinde bu kural uygulanmıştır. Ancak *وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا* ifadesindeki gibi kural dışı bir durumun bulunması da mümkündür. Esasen bu meselede asıl olan *أَنْ* harfinin getirilmemesidir ki bunun tersi gerçekleşmiş olsa bile her iki uygulama da Arap dili açısından uygundur. Dolayısıyla lafzî olarak iki durumun da mümkün olduğu bu uygulama, anlam açısından herhangi bir farklılığa sebep olmadığı için ilgili âyetlerdeki her iki durum da zikredilen hususiyetler açısından uyumlu olmuştur.⁵⁷⁶

4.11.3. Hûd 11/82, Hicr 15/74

İbnü’z-Zübeyr, Hûd sûresinde: *فَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا جَعَلْنَا عَالِيَهَا سَافِلَهَا وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهَا حِجَارَةً مِنْ سِجِّيلٍ* “(Azap) emrimiz gelince oranın altını üstüne getirdik. Üzerine de pişirilmiş balçıktan taşlar yağdırdık.”⁵⁷⁷ Hicr sûresinde ise: *فَجَعَلْنَا عَالِيَهَا سَافِلَهَا وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ حِجَارَةً مِنْ سِجِّيلٍ* “Hemen onların altını üstüne getirdik. Üzerlerine de balçıktan pişirilmiş taşlar yağdırdık.”⁵⁷⁸ buyurulduğunu belirtmektedir. Bu âyetlerden birincisinde *عَلَيْهَا* ifadesinde köy halkı kastedilerek *هَآ*; ikinci âyette ise *عَلَيْهِمْ* ifadesinde Hz. Lût kavmi için *هَمْ* zamiri gelmiştir. Bu durumda kastedilen anlam aynı olmasına rağmen iki âyette kullanılan zamirlerdeki farklılığın sebebinin Müellif şöyle yorumlamaktadır:

⁵⁷³ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 1/424-426.

⁵⁷⁴ Hûd 11/77.

⁵⁷⁵ el-Ankebût 29/33.

⁵⁷⁶ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 2/664-665.

⁵⁷⁷ Hûd 11/82.

⁵⁷⁸ el-Hicr 15/74.

Buradaki farklılığın bulunduğu her iki yerde de kullanılan zamirlerin söz konusu âyetlerden önce geçen diğer âyetlerle uyumluluğu sağlanmıştır. Zira Hicr sûresindeki âyetten önce vârid olan *إِنَّا أَرْسَلْنَا إِلَى قَوْمٍ مُّجْرِمِينَ* “Şüphesiz biz suçlu bir millete gönderildik.”⁵⁷⁹ âyetiyle, günahkârlıkla vasfedilen Lût kavminin helâk olmasına sebep olan bu durum gözetilerek *وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ* buyurulmuştur.

Hûd sûresindeki âyetin öncesinde ise benzer bir durum bulunmadığı için sadece köy kastedilerek *هَآ* zamirinin vârid olmasıyla söz konusu ifade *وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهَا* şeklinde zikredilmiştir. Esasen bu zamirin kullanılmasıyla, helâk olanlar meselenin dışında bırakılmıştır ki burada amaç azabın kastedildiğinin belirtilmesidir.⁵⁸⁰ Netice itibariyle her iki âyette bulunan söz konusu zamirlerdeki farklılık, bahsedilen bu hususlar açısından uygun olmuştur.

4.11.4. Feth 48/11, Feth 48/15

Yüce Allah, Feth sûresinde: *سَيَقُولُ لَكَ الْمُخَلَّفُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ شَغَلَتْنَا أَمْوَالُنَا وَأَهْلُونَا فَاسْتَغْفِرْ لَنَا* “Bedevîlerin (savaştan) geri bırakılanları sana, ‘Bizi mallarımız ve ailelerimiz alıkoydu; Allah’tan bizim için af dile’ diyecekler.”⁵⁸¹ ve *سَيَقُولُ الْمُخَلَّفُونَ إِذَا انْطَلَقْتُمْ إِلَى مَغَانِمَ لِتَأْخُذُوهَا ذَرُونَا* “Savaştan geri bırakılanlar, siz ganimetleri almaya giderken, ‘Bırakın biz de sizinle gelelim’ diyeceklerdir.”⁵⁸² buyurmuştur. İlk âyette Hz. Peygamber için geçen müfred kalıptaki *لَكَ* hitap zamirinin ikinci âyette bulunmamasının sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle izah etmektedir:

İlk âyette savaştan geri bırakılanlar Hz. Peygamber’den kendileri için bağışlanma dilemesini istemişlerdir. Zira onların bu isteklerinin sadece Hz. Peygamber tarafından karşılanma imkânı olduğu için, bu durumu hitap şeklinde vurgulamak amacıyla *لَكَ* zamirinin kullanılması yerinde olmuştur. Bunun üzerine Allah Teâlâ, Hz. Peygamber’e onların nifaklarını, mazeret belirterek içlerinden yalanlama halinde olduklarını bildirmek için aynı âyetin devamında *يَقُولُونَ بِأَلْسِنَتِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ* “Onlar kalplerinde olmayanı dilleriyle söylerler.”⁵⁸³ buyurmuştur.

⁵⁷⁹ el-Hicr 15/58.

⁵⁸⁰ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 2/667.

⁵⁸¹ el-Feth 48/11.

⁵⁸² el-Feth 48/15.

⁵⁸³ el-Feth 48/11.

İkinci âyette ise savaştan geri bırakılanların söyledikleri ذَرُونَا نَتَّبِعْكُمْ hitabı, özellikle Hz. Peygamber'e has kılınmamış, bilakis mü'minler de bu hitabın muhatabı olmuşlardır. O halde ilgili ifadenin siyâkı bu meseleyi açıklamaktadır. Zira aynı âyette Hz. Peygamber'in سَيَقُولُ لَكَ; ikinci âyette ise Hz. Peygamber ile birlikte diğer mü'minler de muhatap alındığı için سَيَقُولُ الْمُخَلَّفُونَ şeklinde gelmesi uygun olmuştur.⁵⁸⁵

4.11.5. Felak 113/3, Felak 113/4

Allah Teâlâ, Felak sûresinde: وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ إِذَا وَقَبَ وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ *“Karanlığı çöktüğü zaman gecenin, düğümlere üfleyenlerin kötülüğünden Allah'a sığınırım.”*⁵⁸⁶ buyurmuştur. Bu sûredeki وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ إِذَا وَقَبَ âyetinde, sığınma fiilinin إِذَا zaman zarfı kullanılarak mukayyed; وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ âyetinde ise aynı eylemin إِذَا zaman zarfı kullanılmadan mutlak olarak zikredilmesinin sebebinin İbnü'z-Zübeyr şöyle açıklamaktadır:

Yüce Allah, Tâhâ sûresinde: وَلَا يُفْلِحُ السَّاجِرُ حَيْثُ اتَّى *“Sihirbaz nereye varsa kurtuluşa eremez.”*⁵⁸⁷ buyurmuş, söz konusu âyette kötülen sıfatın sahibini ve bu sıfatın sürekliliğini ifade ederken herhangi bir kayıtlama (sınırlama) yapmamıştır. Esasen böyle bir durumda kayıtlama ifadesinin kullanılmasına ihtiyaç bulunmadığı için Felak sûresinde sihir olayından bahsedilen âyette إِذَا zaman zarfının kullanılmaması daha uygun olmuştur. Ayrıca iki meleğin sihir öğrenmek isteyenlere söylediklerinin aktarıldığı başka bir âyetin⁵⁸⁸ işaretiyle sihir yapılmasının küfür olduğu gerçeğine ulaşılmıştır. Kısacası bütün bu örneklerle sihir eyleminin, zaman veya yer bakımından herhangi bir kayıtlama olmaksızın mutlak olarak kötü olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla bu hususla uyumlu olarak sihirden sığınma eylemi, söz konusu âyette mutlak olarak الْعُقَدِ فِي النَّفَّاثَاتِ şeklinde yer almaktadır.

Diğer taraftan وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ إِذَا وَقَبَ âyetinde yer alan, karanlığın kaplaması anlamına gelen غَاسِقٍ fiili, karanlık olduğu vakitte yani gecede vuku

⁵⁸⁴ el-Feth 48/15.

⁵⁸⁵ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/1027.

⁵⁸⁶ el-Felak 113/3-5.

⁵⁸⁷ Tâhâ 20/69.

⁵⁸⁸ bk. el-Bakara 2/102.

bulmaktadır. Esasen gecenin karanlığı bizatihi kötülük değildir ki karanlık, kendisinden kötülük beklenen insanların gözlerinden korunmak isteyenler için bir örtüdür. Yani kötülük, gecenin kendisinden değil onda olanlardan kaynaklanmaktadır. Hatta gece vakti hayır sahipleri için bir rahmet ve nimettir. Bu sebeple gece vaktinden her zaman kötülük beklenmez. Nitekim başka bir âyette⁵⁸⁹ gecenin dinlenebilmek, gündüzün ise Allah'ın lütfundan isteyebilmek için yaratıldığı belirtilmektedir. Bu âyet dışında pek çok âyette gecenin kendisi, Allah'ın kullarına olan nimetlerinden sayılmaktadır. O halde bütün bunlardan sonra mutlak olarak geceye kötü denilemeyeceği, kötülüğün gecede değil gece karanlığı devam ettiği müddetçe insanların gerçekleştirdiği olaylarda bulunduğu anlaşılmaktadır.

Netice olarak konuyla ilgili yapılan açıklamalardan sonra, gece karanlığının kendiliğinden kötü olamayacağı anlaşılabileceği için bu durumun dolaylı olarak ortaya çıkarabileceği kötülükten sığınılması söz konusu olduğunda إِذَا وَقَبَ şeklinde zarf ile mukayyed olarak zikredildiği görülmektedir. Dolayısıyla söz konusu âyetlerde vaki olan bu farklılık durumu, konunun özü itibariyle olması gerektiği gibi gerçekleşmiş ve zikredilen hususiyetlerle uyumlu olmuştur.⁵⁹⁰

4.12. Kelimenin/İfadenin Zikri-Hazfi Bakımından Lafzî Müteşâbih Âyetler

4.12.1. Âl-i İmrân 3/117, Nahl 16/33

Yüce Allah, Âl-i İmrân sûresinde: وَمَا ظَلَمَهُمُ اللَّهُ وَلَكِنْ أَنْفُسُهُمْ يَظْلِمُونَ “Allah, onlara zulmetmedi. Fakat onlar kendilerine zulmediyorlar.”,⁵⁹¹ Nahl sûresinde ise: وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسُهُمْ يَظْلِمُونَ “Fakat onlar kendilerine zulmediyorlardı.”⁵⁹² buyurmuştur. Her iki âyette kastedilen anlamda birliktelik bulunmaktadır ki bu anlam, onların kendilerine zulmetmeleridir. Ancak bu âyetlerdeki farklılık noktası, Nahl sûresindeki âyette nâkıs fiil olan كَانُوا kelimesinin zikredilmesi; Âl-i İmrân sûresindeki âyette ise bu kelimenin bulunmamasıdır. Bu durumu İbnü’z-Zübeyr şöyle yorumlamaktadır:

Âl-i İmrân sûresindeki âyet, nüzûl vakti ve muhataplar arasında eş zamanlı bağlantı olan, nüzûlü esnasında halen o dönemin toplumu içinde, Hz. Peygamber döneminde yaşayanlar hakkında nâzil olmuştur. Bu sebeple böyle bir muhatap çevresi bulunan âyetin metin

⁵⁸⁹ bk. el-Kasas 28/73.

⁵⁹⁰ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/1162-1165.

⁵⁹¹ Âl-i İmrân 3/117.

⁵⁹² en-Nahl 16/33.

yapısında, geçmiş zamanda olup biten bir olaydan bahsedilirken kullanılan كَانُوا nâkıs fiilinin bulunması uygun olmamıştır.

Nahl sûresindeki âyette ise geçmiş zamanlarda yaşamış ümmetlerden bahsedilerek nasihat edilmesi amaçlanmıştır. Zira söz konusu âyetin başındaki اللَّهُ مَا ظَلَمَهُمْ وَمَا قَبِلَهُمْ كَذَلِكَ فَعَلَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَمَا ظَلَمَهُمُ اللَّهُ “Onlardan öncekiler de böyle yapmıştı. Allah onlara zulmetmedi.”⁵⁹³ cümleleriyle de bahsedilen olayların daha önce geçmiş belli bir zaman çerçevesinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Öyleyse âyetin metin yapısında bu hususun belirtilmesi ve muhatabına bildirilmesi için geçmiş zamandaki olayların hikâye edildiği durumlarda kullanılan كَانُوا nâkıs fiilinin yer alması daha uygun olmuştur. Sonuç olarak farklı sûrelerdeki her iki âyetin muhataplarının farklılığıyla uyumlu olarak, söz konusu nâkıs fiil bir âyette kullanılmış, diğerinde ise kullanılmamıştır. Böylece her iki âyette bulunan farklılıklar, zikredilen hususiyetler bağlamında uygun olmuştur.⁵⁹⁴

4.12.2. Nisâ 4/5, Nisâ 4/8

Allah Teâlâ, Nisâ sûresinde: وَأَرْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا “O mallarla onları besleyin, giydirin ve onlara güzel söz söyleyin.”⁵⁹⁵ ve فَارْزُقُوهُمْ مِنْهُ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا “Onlara maldan bir şeyler verin ve onlara güzel sözler söyleyin.”⁵⁹⁶ buyurmuştur. Bu âyetler arasındaki farklılık noktası olarak ilk âyette bulunan وَاكْسُوهُمْ kelimesinin ikinci âyette yer almamasının sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle izah etmektedir:

İlk âyetin başlangıcında vârid olan وَأُولَئِكَ السُّفَهَاءُ أَمْوَالُكُمْ “Mallarımızı akli ermezlere vermeyin.”⁵⁹⁷ ifadesinden miras yoluyla akraba olan sefih (aklı ermeyen), malını kullanmasını bilmeyen, malından yiyemeyen ve giyinemeyen kimseler kastedilmiştir. Bu âyetle, onlara vasiyet edilmesi yasaklanmıştır. Ancak diğer âyette sefihlerin durumları veya hükümleri gibi bir mesele söz konusu değildir. Burada mirastan hakkı olanlara, tahsis edilen paylara göre malların paylaştırılmasından bahsedilmektedir. Bu âyetle miras paylaşımı esnasında orada bulunanlar arasında mirastan hakkı bulunmayan akrabalar, yetimler ve fakirler gibi kimselerin bulunması halinde, onlara dağıtımı devam eden maldan verilebileceği belirtilmiştir. Yani bu âyette bahsi geçen kimselerin zaten mirastan bir payı

⁵⁹³ en-Nahl 16/33.

⁵⁹⁴ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 1/313.

⁵⁹⁵ en-Nisâ 4/5.

⁵⁹⁶ en-Nisâ 4/8.

⁵⁹⁷ en-Nisâ 4/5.

bulunmadığı için onların giydirilmesi gerekli olmamıştır. Çünkü mirastan payları bulunmadığı halde onlara iyilik yapmak için mirastan pay verilmesi belirtildiği için, bir de onların giydirilmesinden bahsedilmesine ihtiyaç duyulmamıştır. Dolayısıyla her iki âyetin amaçladığı hususlarda farklılık olduğu için bu farklılığa binaen ilk âyette *وَآكُسُوهُمْ* lafzının vârid olması, ikinci âyette ise bulunmaması uygun olmuştur.⁵⁹⁸

4.12.3. Nisâ 4/22, İsrâ 17/32

Yüce Allah, Nisâ sûresinde: *وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَمَقْتًا* “Geçmişte olanlar bir yana, babalarınızın nikâhladığı kadınlarla evlenmeyin; çünkü bu bir edepsizliktir, iğrenç bir şeydir.”,⁵⁹⁹ İsrâ sûresinde ise: *وَلَا تَقْرُبُوا الزِّنَا إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَمَقْتًا* “Zinaya yaklaşmayın! Çünkü o hayasızlıktır.”⁶⁰⁰ buyurmuştur. Bu âyetler arasındaki farklılık durumu, Nisâ sûresindeki âyete ilave edilen *وَمَقْتًا* kelimesinin İsrâ sûresindeki âyette yer almamasıdır. Bu farklılığın sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle yorumlamaktadır:

Bu kelime bir eksiklik ve hor görme ifadesidir. Zira bir kimsenin babasının eşi ile evlenmesi rezil bir durumdur. Bunu yapan kişi iğrenç bir fiil işlediği için sağlam bir ahlakî yapıya sahip olamamaktadır. Bu fiili işlemek İsrâ sûresindeki âyette belirtilen zina halinden daha kötü bir durumdur. Bu sebeple Nisâ sûresindeki âyete *وَمَقْتًا* ilavesinin bulunması, bu âyetin bağlamı açısından uygun olmuştur.⁶⁰¹

4.12.4. Mâide 5/119, Tevbe 9/100, Mücâdele 58/22, Talâk 65/11, Beyyine 98/8

İbnü’z-Zübeyr, mü’minlerin âhiretteki durumlarının belirtildiği âyetlerden Mâide sûresinde: *هَذَا يَوْمُ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ* “Bugün, doğrulara, doğruluklarının yarar sağlayacağı gündür. Onlara içinden ırmaklar akan, ebedî kalacakları cennetler vardır. Allah, onlardan; onlar da Allah’tan razı olmuşlardır. İşte bu büyük başarıdır.”,⁶⁰² Tevbe sûresinde: *وَالسَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ وَأَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ* “İslâm’ı ilk önce kabul eden muhâcirler ve ensâr ile iyilikle onlara uyanlar var ya, Allah onlardan; onlar da O’ndan razı olmuşlardır. Allah, onlara içinden ırmaklar akan, ebedî kalacakları cennetler hazırlamıştır. İşte bu büyük

⁵⁹⁸ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/334-335.

⁵⁹⁹ en-Nisâ 4/22.

⁶⁰⁰ el-İsrâ 17/32.

⁶⁰¹ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/340-341.

⁶⁰² el-Mâide 5/119.

başarıdır.”⁶⁰³ Mücâdele sûresinde: وَأَيَّدَهُم بِرُوحٍ مِنْهُ وَيُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ أُولَئِكَ حِزْبُ اللَّهِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ *“İşte Allah onların kalplerine imanı yazmış ve onları kendi katından bir ruh ile desteklemiştir. Onları, içlerinden ırmaklar akan ve içlerinde ebedî kalacakları cennetlere sokacaktır. Allah onlardan; onlar da Allah’tan razı olmuşlardır. İşte onlar, Allah’ın tarafında olanlardır. İyi bilin ki, Allah’ın tarafında olanlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir.”*⁶⁰⁴ Talâk sûresinde: وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ وَيَعْمَلْ صَالِحًا يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا قَدْ أَحْسَنَ اللَّهُ لَهُ رِزْقًا *“Kim Allah’a inanır ve sâlih bir amel işlerse, Allah onu, içinden ırmaklar akan, ebedî kalacakları cennetlere sokar. Allah, gerçekten ona güzel bir rızık vermiştir.”*⁶⁰⁵ Beyyine sûresinde ise: جَزَاؤُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ *“Rableri katında onların mükâfatı, içlerinden ırmaklar akan, ebedî kalacakları ‘Adn cennetleridir. Allah onlardan; onlar da Allah’tan razı olmuşlardır.”*⁶⁰⁶ buyurulduğunu belirtmiştir.

Bu âyetlerin ortak noktası mü’minler için uhrevî karşılığın bildirilmesi, bu karşılığın durumu ve niteliği gibi konulara işaret edilmesidir. Lafız olarak benzer, mana itibarıyla yakın âyetler arasındaki farklılık noktası ise bazı kelimelerin veya ifadelerin söz konusu âyetlerden bir veya daha fazlasında zikredilmesine rağmen diğerlerinde yer almamasıdır. Müellif, dört konu başlığı altında belirlediği farklılık durumlarını şöyle açıklamaktadır:

Birinci mesele Mâide, Tevbe ve Beyyine sûrelerindeki âyetlerde, rızâ ve ebedîlik kavramlarının birlikte zikredilmesi, ancak diğer âyetlerde böyle bir durumun bulunmamasıdır. Mâide sûresindeki âyetin يَوْمَ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ cümlesinde, doğruluk vasfıyla Hz. Îsâ kastedilmiştir. Nitekim başka bir âyette⁶⁰⁷ sâdk (doğruluk) sıfatının peygamberlerin vasıflarından olduğuna işaret edilmektedir. Tevbe sûresindeki âyette ise وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ cümlesiyle ümmetin içinde sâdik olduğu bilinen Müslümanlara işaret edilmiştir. Bu âyetle örnek olarak gösterilen mü’minlerin kastedildiği anlatımda itnâb (uzun anlatım) üslûbuyla yine bu âyette rıza ve ebedîlik vasıflarının zikredilmesi uyumlu olmuştur. Beyyine sûresindeki âyet ise konuyla ilgili burada ele alınan âyetler arasında Mushaf tertibine göre en sondaki âyettir. Bu yönüyle söz konusu

⁶⁰³ et-Tevbe 9/100.

⁶⁰⁴ el-Mücâdele 58/22.

⁶⁰⁵ et-Talâk 65/11.

⁶⁰⁶ el-Beyyine 98/8.

⁶⁰⁷ bk. et-Tevbe 9/119.

âyetin bir nevi sonuç konumunda olması sebebiyle, âyette mü'minlerin durumları ve uhrevî karşılıkları anlatıldıktan sonra, elde edilecek sonuç mahiyetinde cehennemden ebediyen kurtulacaklarının belirtilmesi uygun olmuştur.

İkinci mesele söz konusu âyetlerden Mâide, Tevbe, Talâk ve Beyyine sûrelerindeki âyetlerde خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ifadesinin vârid olması, yani yakın anlamlı ebedîlik ve kalıcılık vasıflarının birlikte zikredilmesidir. Esasen buradaki âyetlerde özellikle Mâide ve Tevbe sûrelerindeki âyetlerin anlatımında ıtnâb üslûbu kullanıldığı için bu husus doğal bir gereklilik haline gelmiştir. Zira rızâ ve ebedîlik vasfının da yine bu âyetlerde bir arada vârid olmasıyla خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ifadesinin bu âyetlerde bulunması uygun olmuştur. Talâk sûresindeki âyette söz konusu ifadenin bulunması, kastedilen mananın desteklenmesi için bir tekrar mahiyetinde gerçekleşmiş ve sûredeki قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا *“Allah her şey için bir ölçü koymuştur.”*⁶⁰⁸ âyeti gibi diğer âyetlerle de buna işaret etmiştir. Beyyine sûresinin son kısmında iki grubun durumları belirtildiği için söz konusu ifadenin burada yer almasıyla ifade edilmek istenen amaç desteklenmiştir.

Üçüncü mesele Mücâdele sûresindeki âyette ebedîlik vasfının zikredilmemesi, sadece rızâ vasfının vârid olmasıdır. Bu âyette bahsedilen mü'minler أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ وَأَيَّدَهُم بِرُوحٍ أُولَئِكَ حِزْبُ اللَّهِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ve مِنْهُ cümleleri ile tasvir edildikleri için kurtuluşa ermek veya ruh ile desteklenmek gibi üstün vasıflara sahip oldukları belirtildikten sonra tekrar ebedîlik vasfının zikredilmesine ihtiyaç duyulmamıştır. Çünkü bu vasıflar daha ulvî ve kapsayıcıdır. Dolayısıyla ilgili âyetin mevcut haliyle vârid olması daha uygun olmuştur.

Dördüncü mesele ise sadece Mücâdele sûresindeki âyette أُولَئِكَ حِزْبُ اللَّهِ ifadesinin yer almasıdır. Bu durumun sebebi, söz konusu ifadenin daha öncesindeki bir âyette bulunan أُولَئِكَ حِزْبُ الشَّيْطَانِ *“İşte onlar şeytanın tarafında olanlardır.”*⁶⁰⁹ cümlesiyle uyumlu olarak getirilmiş olmasıdır.⁶¹⁰

4.12.5. Mâide 5/1, Hac 22/30

Allah Teâlâ, Mâide sûresinde: أَجَلَّتْ لَكُمْ بِهِمَةُ الْأَنْعَامِ *“Hayvanlar size helâl kılındı.”*,⁶¹¹ Hac sûresinde ise: وَأَجَلَّتْ لَكُمْ الْأَنْعَامُ *“Hayvanlar size helâl kılındı.”*⁶¹² buyurmuştur. Bu iki âyet

⁶⁰⁸ et-Talâk 65/3.

⁶⁰⁹ el-Mücâdele 58/19.

⁶¹⁰ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/337-340.

⁶¹¹ el-Mâide 5/1.

⁶¹² el-Hac 22/30.

arasındaki farklılık noktası Mâide sûresindeki âyetle بَهِيمَةٌ kelimesinin zikredilmesi, diğer âyetle ise böyle bir durumun olmamasıdır. Bu hususu İbnü’z-Zübeyr şöyle izah etmektedir:

Her iki âyetle bildirilmek istenen meseleler birbirinden farklıdır. Bu sebeple âyetlerden birisinde söz konusu lafzın ilave olarak getirilmesi bu farklılıktan kaynaklanmaktadır. Ayrıca başka bir âyetle⁶¹³ الْأَنْعَامُ kelimesi ile kastedilen hayvanlar sekiz çeşit olarak sayılmıştır. Benzer şekilde الْأَنْعَامُ kelimesinin geçtiği başka bir âyetle⁶¹⁴ ise bu hayvanların karınlarından süt çıkarılması ibret olarak sunulmaktadır. Hac sûresindeki âyetle tek başına الْأَنْعَامُ kelimesinin kullanılmasıyla kastedilen evcil hayvanlardır. Esasen bu sûredeki kullanıma sebep olan şey hacda ihramlı iken avlanma yasağının şart olmasındandır. Zira bu husus daha önce başka bir âyetle⁶¹⁵ bildirilmiş, Hac sûresinde söz konusu âyetin öncesindeki اَلْعَتِيقُ “Sonra kirlerini gidersinler, adaklarını yerine getirsinler ve Beyt-i Atik’i (Kâbe’yi) tavaf etsinler.”⁶¹⁶ âyetiyle bu hususa işaret edilmiştir.

Mâide sûresindeki âyetle bulunan بَهِيمَةٌ الْأَنْعَامُ ifadesine her ne kadar hayvan anlamı veriliyorsa da esasen bu kullanımla vahşi hayvanlar kastedilmiştir. Zira bazı müfessirler bu tabirin böyle bir anlamı olduğuna işaret ederlerken,⁶¹⁷ Zemahşerî ise بَهِيمَةٌ الْأَنْعَامُ ile kastedilen hayvanların antilop veya vahşi inek olabileceğini belirtmiştir.⁶¹⁸ Bu ifadenin Mâide sûresindeki âyetle bulunmasının sebebi ise bu âyetin nüzûl açısından son inen âyetlerden olmasındandır. Zira bu sûrede abdest, teyemmüm, avlanma yasağı, yenilmesi ve içilmesi haram olan şeyler gibi hüküm içeren pek çok âyet nâzil olmuştur. Bu sebeple بَهِيمَةٌ الْأَنْعَامُ tabiri ile kastedilen ayrıntılı durum bu sûrede yer almıştır. Sonuç olarak hac ibadeti esnasında avlanma yasağı vesilesiyle söz konusu edilen vahşi hayvanlar için بَهِيمَةٌ الْأَنْعَامُ⁶¹⁹ genel olarak yenilmesi helal kılınan hayvanlar için ise الْأَنْعَامُ lafzı kullanılmıştır. Böylece her iki sûredeki farklı kullanımlar bulunduğu yer açısından uygun olmuştur.⁶²⁰

⁶¹³ Bu âyetle evcil olan 4 farklı hayvandan erkek-dişi 8 hayvan ismi belirtilmiştir. bk. el-En‘âm 6/143.

⁶¹⁴ en-Nahl 16/66.

⁶¹⁵ bk. el-Mâide 5/96.

⁶¹⁶ el-Hac 22/29.

⁶¹⁷ Kurtubî, *el-Câmi‘ li ahkâmi ‘l-Kur‘ân*, 7/250.

⁶¹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/601.

⁶¹⁹ Müellif bu ifade için sadece En‘âm sûresini işaret etmiş, ancak Hac 22/28. âyetine değinmemiştir. Böylece lafızlar arasındaki farklılığın bulunduğu yerde anlaşıldığına işaret etmek istemiştir.

⁶²⁰ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü ‘l-te‘vîl*, 1/365-367.

4.12.6. Mâide 5/46, Hadîd 57/27

İbnü’z-Zübeyr, Mâide sûresinde: *“O peygamberlerin izleri üzere Meryem oğlu İsa’yı gönderdik.”*,⁶²¹ Hadîd sûresinde ise: *“Sonra bunların peşinden ard arda peygamberlerimizi gönderdik. Onların arkasından da Meryem oğlu İsa’yı gönderdik.”*⁶²² buyurulduğunu ifade etmiştir. Bu âyetlerde Hz. İsa’nın gönderilmesinden bahsedilmiş, âyetler arasındaki farklılık durumu olarak Hadîd sûresindeki âyette Hz. İsa isminden önce *وَقَفَّيْنَا* lafzı zikredilmiştir. Bu farklılığın sebebini Müellif şöyle açıklamaktadır:

Mâide sûresinde, söz konusu âyetin öncesinde vârid olan *وَلَقَدْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا* *“Andolsun ki Allah, İsrâiloğulları’ndan söz almıştı. Onlardan on iki de temsilci göndermiştik.”*⁶²³ âyetinden başlayarak sûredeki pek çok âyette Yahudilerden bahsedilmiş, onların işledikleri günahları, Allah’a verdikleri sözde durmamaları gibi vasıfları beyan edilmiştir. Yine bu sûrede onların yaptıklarından dolayı üzülen Hz. Peygamber’in teselli edilmesi amacıyla *يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ لَا يَحْزُنْكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ* *“Ey Peygamber! Yahudiler’den küfürde yarışanlar seni üzmesin.”*⁶²⁴ buyurulmuştur. Dolayısıyla Mâide sûresindeki bu âyetlerden, söz konusu âyete kadar Yahudiler ve Hz. Mûsâ’dan sonra gelen peygamberler dışında başka hiçbir peygamberden bahsedilmemiştir. Bu sebeple ilgili âyette tekrar peygamberler kelimesinin zikrine ihtiyaç duyulmadan *وَقَفَّيْنَا* cümlesinin kullanılması daha uygun olmuştur.

Hadîd sûresinde ise kastedilen durum farklıdır. Zira konuyla bağlantılı âyetin öncesinde mü’minlere hitap edilmiş; nasihat ve teşvik mahiyetinde âyetler vârid olmuş, hatta daha önceki ümmetler gibi uzun ömürlü olsalar da kalplerinin katılaşması tehlikesine karşı uyarıldıkları *إِنَّمَا يُدْرِكُ الْبَاطِلَ الْأَعْيُنَ وَمَا يَدْرِكُهُ الْقُلُوبُ* *“İman edenlerin Allah’ı zikretmekten dolayı kalplerinin saygı ile ürpermesinin zamanı gelmedi mi?”*⁶²⁵ âyeti getirilmiştir. Yine bu sûrede *وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ* *“Andolsun, biz peygamberlerimizi açık mucizelerle gönderdik.”*⁶²⁶ âyetiyle kastedilenler ise bütün peygamberlerdir. Zira bunlar arasına Yahudilerden önce ve sonra gelen bütün peygamberler dahil edilmişlerdir. Bu sebeple

⁶²¹ el-Mâide 5/46.

⁶²² el-Hadîd 57/27.

⁶²³ el-Mâide 5/12.

⁶²⁴ el-Mâide 5/41.

⁶²⁵ el-Hadîd 57/16.

⁶²⁶ el-Hadîd 57/25.

Allah'ın peygamberler göndermesinin kullarına bir nimeti olduğunu beyan etmek ve peş peşe sıraladığı diğer nimetlerden sonra bu nimetine de vurgu yapmak için *ثُمَّ فَفَّيْنَا عَلَىٰ آثَارِهِمْ* ifadesi ile daha dikkat çekici bir anlatım üslûbu kazandırılmıştır. Böylece *ثُمَّ فَفَّيْنَا عَلَىٰ آثَارِهِمْ بِرُسُلِنَا* ifadesi ile Hz. Nûh ve Hz. İbrâhim'den itibaren Hz. Îsâ'ya kadar olan peygamberler kastedilmiş ve *ثُمَّ فَفَّيْنَا بِعِيسَىٰ* buyurulmuştur. Bu, Mâide sûresindeki âyetin amacıyla uyuşmamaktadır. Netice itibariyle söz konusu cümlelerde bahsedilen durum aynı olsa da ilgili cümlelerin zikredilmesindeki amaç ve buna bağlı olarak geçtiği yerler farklı olduğu için söz konusu ifadeler ilaveler yapılması uygun olmuştur.⁶²⁷

4.12.7. Mâide 5/92, Tegâbün 64/12

Allah Teâlâ, Mâide sûresinde: *وَاطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَاحْذَرُوا فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَأَعْلَمُوا أَنَّمَا عَلَىٰ رَسُولِنَا* *البلاغ المبين* “Allah’a itaat edin, Peygamber’e de itaat edin ve tedbirli olun. Eğer yüz çevirirseniz bilin ki elçimizin görevi sadece apaçık biçimde tebliğ etmektir.”⁶²⁸ Tegâbün sûresinde ise: *وَاطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَإِنَّمَا عَلَىٰ رَسُولِنَا* *البلاغ المبين* “Allah’a itaat edin, Peygamber’e de itaat edin. Eğer yüz çevirirseniz, elçimize düşen sadece apaçık bir tebliğdir.”⁶²⁹ buyurmuştur. Her iki âyetten de anlaşılan mana Allah’a ve resulüne itaatin emredilmesi, onlardan yüz çevirmek ve geri çekilmek gibi durumlardan sakınılmasıdır. Ancak âyetlerin metni açısından farklılık noktası Mâide sûresindeki âyette *وَاحْذَرُوا* ve *فَاعْلَمُوا* kelimelerinin zikredilmesidir. Bu durumun sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle izah etmektedir:

Mâide sûresindeki âyet, içki ve onunla birlikte zikredilenlerden sakınılmasının emredildiği, sonra da şiddetli bir cezalandırma ifadesiyle sona eren âyetin ardından vârid olmuştur. Bu âyette Allah Teâlâ *إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ* *شُفْهِسَ شَيْطَانٌ* “Şüphesiz şeytan içki ve kumar yoluyla aranızda düşmanlık ve kin sokmak, sizi Allah’ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık vazgeçtiniz değil mi?”⁶³⁰ buyurmuştur. Dolayısıyla bu meseleyle uyumlu olarak öncesinde vaki olan korkutucu bir karşılık tehdidinin pekiştirilmesi için söz konusu âyette önce *وَاحْذَرُوا*; sonra da *فَاعْلَمُوا* kelimeleri vârid olmuştur.

Tegâbün sûresindeki âyetin öncesinde ise bu kelimelerle tekid edilmeyi gerektirecek bir durum vaki olmamıştır. Zira söz konusu âyetin öncesinde *مَا أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَمَنْ*

⁶²⁷ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/404-406.

⁶²⁸ el-Mâide 5/92.

⁶²⁹ et-Tegâbün 64/12.

⁶³⁰ el-Mâide 5/91.

يُؤْمِنُ بِاللَّهِ يَهْدِ قَلْبَهُ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ “Allah’ın izni olmaksızın hiçbir musibet isabet etmez. Kim Allah’a inanırsa, Allah onun kalbini doğruya götürür. Allah her şeyi bilendir.”⁶³¹ âyetiyle haram kılınanlar belirtilerek onları sakındırmak için tehdit ifadesinin kullanıldığı bir durum vârid olmamış, buna uygun olarak da sonraki âyette uyarı mahiyetindeki bir lafzın zikredilmesi gerekli olmamıştır. Neticede her iki âyet, belirtilen bu hususlara uygun olarak öncesindeki âyetlerin bağlamıyla uyumlu olmuştur.⁶³²

4.12.8. En‘âm 6/94, Kehf 18/48

İbnü’z-Zübeyr, En‘âm: وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادَى كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ “Andolsun, sizi ilk defa yarattığımız gibi teker teker bize geldiniz.”⁶³³ ve Kehf sûresinde: لَقَدْ جِئْتُمُونَا كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ “Andolsun, sizi ilk defasında yarattığımız gibi bize geldiniz.”⁶³⁴ buyurulduğunu belirtmiştir. Her iki âyetin amacı aynı iken En‘âm sûresindeki âyette فُرَادَى kelimesinin zikredilmesinin sebebini Müellif şöyle yorumlamaktadır:

En‘âm sûresindeki söz konusu cümlelerin ardından aynı âyette وَتَرْكُكُمْ مَا حَوَّلْنَاكُمْ وَرَاءَ ظُهُورِكُمْ “Size verdiğimiz dünyalık nimetleri de arkanızda bıraktınız.”⁶³⁵ cümlesiyle dünyada verilenlerin geride bırakıldığı, وَمَا نَرَى مَعَكُمْ شُفَعَاءَكُمُ الَّذِينَ زَعَمْتُمْ أَنَّهُمْ فِيكُمْ شُرَكَاءَ “Hani hakkınızda Allah’ın ortakları olduğunu zannettiğiniz şefaatçilerinizi de yanınızda görmüyoruz?”⁶³⁶ cümlesiyle ise Allah’ın dışında ortak koşulanların işe yaramadığı belirtildiğine göre bu cümlelerin öncesinde gelen وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادَى ifadesi bunlarla uyumlu olarak getirilmiştir.

Kehf sûresindeki âyetin öncesinde ise وَيَوْمَ تُسَبِّرُ الْجِبَالُ وَتَرَى الْأَرْضَ بَارِزَةً وَحَشَرْنَاَهُمْ فَلَمْ نُعَادِرْ مِنْهُمْ “Dağları yürüteceğimiz ve senin yeryüzünü çırılçıplak göreceğin günü bir hatırla. Biz onları mahşerde toplarız da içlerinden hiçbirini bırakmayız.”⁶³⁷ buyurulan âyet ve söz konusu âyetin başlangıcındaki صَفًّا عَلَى رَبِّكَ صَفًّا “Hepsi sıra sıra Rabbi’nin huzuruna çıkarılırlar.”⁶³⁸ cümleleri bağlantılardan bağımsızdır. Dolayısıyla bu âyette فُرَادَى lafzının bulunmaması daha uygundur.⁶³⁹

⁶³¹ et-Tegâbün 64/11.

⁶³² İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 1/406-407.

⁶³³ el-En‘âm 6/94.

⁶³⁴ el-Kehf 18/48.

⁶³⁵ el-En‘âm 6/94.

⁶³⁶ el-En‘âm 6/94.

⁶³⁷ el-Kehf 18/47.

⁶³⁸ el-Kehf 18/48.

⁶³⁹ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 1/461-462.

4.12.9. Ra‘d 13/26, Kasas 28/82, Ankebût 29/62, Şûrâ 42/12

Yüce Allah, Ra‘d sûresinde: *اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ وَفَرَحُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا* “Allah, rızıkı dilediğine bol verir, (dilediğine de) kısar. Onlar ise dünya hayatı ile sevinmektedirler.”,⁶⁴⁰ Kasas sûresinde: *وَيَكُنَّ اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَوْلَا أَنْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا لَخَسَفَ بِنَا* “Vay! Demek ki Allah, kullarından dilediği kimselere rızık bol verir ve (dilediğine) kısarmış. Allah, bize lütfetmiş olmasaydı, bizi de yerin dibine geçirirdi.”,⁶⁴¹ Ankebût sûresinde: *اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَهُ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ* “Allah, kullarından dilediğine bol verir ve (dilediğine) kısar. Şüphesiz Allah, her şeyi hakkıyla bilendir.”,⁶⁴² Şûrâ sûresinde ise: *لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ* “Göklerin ve yerin anahtarları O’nundur. Dilediğine rızık bol verir ve (dilediğine) kısar. Şüphesiz O, her şeyi hakkıyla bilendir.”⁶⁴³ buyurmuştur. Bu âyetlerde ortak olarak verilmek istenen anlam, Allah’ın nimetlerini artırması veya azaltmasıdır. Âyetler arasındaki farklılık durumu ise Kasas ve Ankebût sûrelerindeki âyetlerde diğer âyetlerde olmayan *عِبَادِهِ مِنْ* ifadesinin zikredilmesidir. Bu ilavenin diğer âyetlerde bulunmamasının sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle açıklamaktadır:

Ankebût sûresindeki âyetin öncesinde Hz. İbrâhim kıssasına dair anlatımların olduğu âyetlerde⁶⁴⁴ kullara verilen nimetler ve çeşitleri zikredilmiş, sonra *يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ أَرْضِي* “Ey iman eden kullarım! Şüphesiz ki benim arzım geniştir. O hâlde, ancak bana kulluk edin.”⁶⁴⁵ âyetiyle mü’min kullardan özellikle bahsedilmiştir. Ardından *اللَّهُ يَزُفُّهَا وَإِيَّاكُمْ* “Onları da sizi de Allah rızıklandırır.”⁶⁴⁶ buyurularak genelleştirilen nimetlendirme hususiyeti, söz konusu âyette *لَهُ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَهُ* Allah buyurularak mü’minlere tahsis edilmiş ve *عِبَادِهِ مِنْ* lafzının vârid olmasıyla onları şerefliendirmek için bu anlatım gerçekleşmiştir.

Ra‘d sûresindeki âyette, nimetlerin verilmesinden bahsedilirken vârid olan *وَفَرَحُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا* cümlesi mü’minlerin vasıflarından değildir. Çünkü dünya hayatı mü’min için bir nevi hapisane konumunda olduğundan onu sevindiren sadece Rabbi ve âhirette ondan

⁶⁴⁰ er-Ra‘d 13/26.

⁶⁴¹ el-Kasas 28/82.

⁶⁴² el-Ankebût 29/62.

⁶⁴³ eş-Şûrâ 42/12.

⁶⁴⁴ bk. el-Ankebût 29/17,41.

⁶⁴⁵ el-Ankebût 29/56.

⁶⁴⁶ el-Ankebût 29/60.

umdukları şeylerdir. Öyleyse bu âyette özellikle mü'minlerle ilgili bir anlatım olmadığı için عِبَادِهِ مِنْ lafzının bulunması gerekli olmamıştır.

Kasas sûresindeki âyette bulunan وَيُسْطُ اللَّهُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ cümlesi ise Allah'ın Kârûn'a bolca nimet verdiğini bilen kimseler tarafından söylenmiştir. Onların bu sözleri ile genel bir durumdan bahsedilmiş ve عِبَادِهِ مِنْ lafzının vârid olmasına ihtiyaç duyulmamıştır.

Şûrâ sûresindeki âyette ise لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ifadesinin bulunmasıyla mesele genelleştirilmiş; mü'min ya da kâfir herkes için rızık verildiği belirtilmiştir. O halde bu âyette de mü'minler için bir tahsis ya da teşrif ifadesi bulunmamıştır. Netice olarak kastedilen amaçların farklı olması sebebiyle âyetlerin bunu ifade etme şekli de farklılaşmış, buna göre söz konusu âyetlerdeki farklılık durumu uygun olmuştur.⁶⁴⁷

4.12.10. İbrâhîm 14/1, Hac 22/24, Sebe' 34/6

Allah Teâlâ, İbrâhîm sûresinde: صِرَاطِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ “Rablerinin izniyle mutlak güç sahibi ve övgüye lâyık, Allah'ın yoluna”,⁶⁴⁸ Hac sûresinde: وَهَدُوا إِلَى صِرَاطِ الْحَمِيدِ “Onlar övgüye lâyık olan Allah'ın yoluna iletilmişlerdir.”,⁶⁴⁹ Sebe' sûresinde ise: وَيَهْدِي إِلَى صِرَاطِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ “Onun, mutlak güç sahibi ve övgüye lâyık Allah'ın yoluna ilettiğini”⁶⁵⁰ buyurmuştur. Buradaki üç âyetten ikisinde isim tamlaması ve sıfat olarak صِرَاطِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ; Hac sûresinde ise sadece isim tamlaması olarak صِرَاطِ الْحَمِيدِ ifadesi yer almıştır. Yani âyetler arasındaki farklılık noktası الْعَزِيز sıfatının diğer iki yerde zikredilmesi; ancak Hac sûresinde bulunmamasıdır. Bu durumun sebebini İbnü'z-Zübeyr şöyle yorumlamaktadır:

İbrâhîm sûresindeki âyetin öncesinde لِيُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ “İnsanları karanlıklardan aydınlığa çıkarman için”⁶⁵¹ buyurulmuş, yani buradaki konu bir sebebe bağlanarak başka âyetlerde⁶⁵² de işaret edildiği üzere hidâyet meselesinin Hz. Peygamber'in elinde olmadığı vurgulanmak istenmiştir. Sebe' sûresi için de aynı durum geçerlidir ki ilgili âyetin öncesinde vârid olan هُوَ الْحَقُّ أَنْزَلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ هُوَ الْحَقُّ “Kendilerine ilim verilenler, Rabbinden sana indirilen Kur'an'ın gerçek olduğunu

⁶⁴⁷ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/704-706.

⁶⁴⁸ İbrâhîm 14/1.

⁶⁴⁹ el-Hac 22/24.

⁶⁵⁰ Sebe' 34/6.

⁶⁵¹ İbrâhîm 14/1.

⁶⁵² bk. Âl-i İmrân 3/128; el-Kasas 28/56; eş-Şûrâ 42/48.

görürler.”⁶⁵³ cümlesiyle bu duruma işaret edilmiştir. Dolayısıyla her iki âyette de anlatılmak istenen, hidâyetin Yüce Allah’ın mutlak güç sahibi olması neticesinde vaki olduğunun belirtilmesidir. Bu sebeple her iki sûrede vârid olan söz konusu ifadelere العَزِيز sıfatının ilave edilmesi gerekli olmuştur.

Hac sûresindeki âyette ise الطَّيِّبِ مِنَ الْقَوْلِ وَهُدُوا إِلَى صِرَاطِ الْحَمِيدِ “Onlar hem sözün hoş olanına ulaştırılmışlar hem de övgüye lâyık olan Allah’ın yoluna iletilmişlerdir.”⁶⁵⁴ buyurulmuş, Allah Teâlâ’nın dilemesinden ve başarıya sevk etmesinden bahsedilmiştir. Bu durum ise onun vasıflarından mutlak güç sahibi olmasına değil, övgüye layık olması durumuna işaret etmektedir. Dolayısıyla bu âyette Allah’ın العَزِيز sıfatının zikredilmesi gerekli olmamıştır. Sonuç olarak söz konusu âyetlerin bağlamı açısından düşünüldüğünde العَزِيز sıfatının iki âyette zikredilmesi ancak diğer âyette bulunmaması uygundur.⁶⁵⁵

4.12.11. Hicr 15/88, Şuarâ 26/215

İbnü’z-Zübeyr, Hicr: وَأَخْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ “Mü’minlere (şefkat) kanadını indir.”⁶⁵⁶ ve Şuarâ sûresinde: وَأَخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ “Mü’minlerden sana uyanlara kanatlarını indir.”⁶⁵⁷ buyurulduğunu ifade etmiştir. Her iki âyetin konusu aynı olmasına rağmen ikinci âyette لِمَنِ اتَّبَعَكَ kelimesinin zikredilmesinin sebebini Müellif şöyle izah etmektedir:

Hicr sûresindeki âyetin başında, Hz. Peygamber’in kâfirlerin durumlarından dolayı üzülmeye sebebiyle onu teselli etmek için لَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَرْوَاحًا مِنْهُمْ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ “Kâfirlerden bir kısmını faydalandırdığımız şeylerde sakın gözün kalmasın. Onlara karşı mahzun olma.”⁶⁵⁸ buyurulmuştur. Ardından onun kâfirlerle değil mü’minlerle ilgilenmesi, onlara karşı şefkatli olması emredilmiş ve söz konusu جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ cümlesi vârid olmuştur. Bu âyetle genel olarak mü’minler kastedildiğinden, diğer âyette olduğu gibi onlardan bir kısmına işaret edilmesi için لِمَنِ اتَّبَعَكَ ilavesinin zikredilmesine ihtiyaç duyulmamıştır.

Şuarâ sûresindeki âyetin öncesinde ise وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ “En yakın akrabayı uyar.”⁶⁵⁹ buyurulmuştur. Bu sebeple ilgili cümledeki لِمَنِ اتَّبَعَكَ lafzının da işaret ettiği gibi genel

⁶⁵³ Sebe’ 34/6.

⁶⁵⁴ el-Hac 22/24.

⁶⁵⁵ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 2/713-716.

⁶⁵⁶ el-Hicr 15/88.

⁶⁵⁷ eş-Şuarâ 26/215.

⁶⁵⁸ el-Hicr 15/88.

⁶⁵⁹ eş-Şuarâ 26/214.

olarak mü'minlerin değil Hz. Peygamber'in ailesinden olanların uyarılmaları söz konusudur. Öyleyse “mü'minlerden senin yakın akrabaları olanlar için rahmet kanatlarını indir” denilmiş gibidir. Sonuç olarak iki âyetin siyâkındaki anlam çerçevesi düşünüldüğünde ikinci âyette لِمَنْ اتَّبَعَكَ kelimesinin zikredilmesi; ancak diğer âyette bulunmaması uygun olmuştur.⁶⁶⁰

4.12.12. Nahl 16/60, Rûm 30/27

Allah Teâlâ, Nahl sûresinde: وَلِلَّهِ الْمَثَلُ الْأَعْلَى “En yüce sıfatlar ise Allah'ındır.”⁶⁶¹ Rûm sûresinde ise: وَلَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلَى فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ “Göklerde ve yerde en yüce ve eşsiz sıfatlar O'nundur.”⁶⁶² buyurmuştur. Her iki yerde de anlam benzer olmasına rağmen farklılık noktası olarak Rûm sûresindeki âyette فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ilavesinin zikredilmesinin sebebini İbnü'z-Zübeyr şöyle açıklamaktadır:

Esasen her iki âyette de kastedilen anlama göre âyetlerin lafzî durumu şekillenmiştir. Zira Nahl sûresindeki âyette söz konusu cümlelerin öncesinde لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ مَثَلُ السَّوْءِ “Kötü sıfatlar âhirete inanmayanlara aittir.”⁶⁶³ buyurulmuş ve sonrasında وَلِلَّهِ الْمَثَلُ الْأَعْلَى cümlesi vaki olmuştur. Böylece söz açısından mutabakat, lafız açısından eşitlik sağlanarak açık bir uyum gerçekleşmiştir. Ancak bu cümlelerin öncesinde gökler ve yeryüzünün zikredildiği bir ilave bulunmadığından söz konusu ifadenin, daha sonra gelen cümlelerle uyumluluğu sağlanmıştır.

Rûm sûresindeki âyetin öncesinde ise وَلَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلُّ لَهُ قَائِنُونَ “Göklerde ve yerde kim varsa yalnızca O'na aittir. Hepsi O'na boyun eğmektedirler.”⁶⁶⁴ buyurulduktan sonra söz konusu âyetin başlangıcında وَهُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ “O, başlangıçta yaratmayı yapan, sonra onu tekrarlayacak olandır. Bu, O'na göre daha kolaydır.”⁶⁶⁵ cümleleri vârid olmuştur. Böylece herhangi bir ilave lafzın zikredilmesine ihtiyaç duyulmadan uyumluluk gerçekleşmiştir.⁶⁶⁶

⁶⁶⁰ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/729-730.

⁶⁶¹ en-Nahl 16/60.

⁶⁶² er-Rûm 30/27.

⁶⁶³ en-Nahl 16/60.

⁶⁶⁴ er-Rûm 30/26.

⁶⁶⁵ er-Rûm 30/27.

⁶⁶⁶ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/743.

4.12.13. Nahl 16/89, Nahl 16/102

Yüce Allah, Nahl sûresinde: وَهُدًى وَرَحْمَةً لِّلْمُسْلِمِينَ *“Doğru yolu gösteren bir rehber, bir rahmet ve Müslümanlar için bir müjde”*⁶⁶⁷ ve وَهُدًى لِّلْمُسْلِمِينَ *“Müslümanlara doğru yolu gösteren ve onlara bir müjde”*⁶⁶⁸ buyurmuştur. Her iki âyette de kastedilen anlamda birliktelik olmasına rağmen ilk âyette رَحْمَةً lafzı zikredilmekte; ikinci âyette ise böyle bir durum bulunmamaktadır. Bu farklılığın sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle izah etmektedir:

Öncelikle ilk âyetten Kur’an’la müjdeleme ve nimetlendirme; ikinci âyetten ise mü’minleri müjdelemenin yanında iman etmeyenlere yönelik uyarma ve kınama amaçlanmaktadır. Zira Nahl sûresindeki ikinci âyetin öncesinde bulunan وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَّكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ قَالُوا *“Biz bir âyeti değiştirip yerine başka bir âyet getirdiğimiz zaman -ki Allah, neyi indireceğini iyi bilir- onlar Peygamber’e, ‘Sen ancak uyduruyorsun’ derler.”*⁶⁶⁹ âyetindeki iddialara, قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ *“De ki: ‘Cebrail, Kur’an’ı Rabbinden hak olarak indirdi.”*⁶⁷⁰ âyetiyle cevap verilmiş ve Hz. Peygamber’in bunları söylemesi istenerek ilgili âyetin sonrasında وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّهُمْ يَقُولُونَ إِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ *“Andolsun ki biz onların, ‘Kur’an’ı ona bir insan öğretiyor’ dediklerini biliyoruz.”*⁶⁷¹ âyeti vârid olmuştur. Böylece ilgili âyetlerde, suçlarından dolayı onları kınama ve tehdit amacı olduğu görülmekte, zahirinde görünenlerin tersine iki âyetin amacının farklı olduğu anlaşılmaktadır. Sonuç olarak kınama veya tehdit amacından bağımsız olarak sadece mü’minleri müjdeleme ve nimetlendirme amacına uygun olarak رَحْمَةً kelimesinin özellikle ilk âyette zikredilmesi daha uygun olmuştur.⁶⁷²

4.12.14. Kehf 18/110, Enbiyâ 21/108

İbnü’z-Zübeyr, Kehf: قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ *“De ki: ‘Ben, yalnızca sizin gibi bir insanım. Şu var ki bana, ilâhınızın, sadece bir ilâh olduğu vahyolunuyor.’”*⁶⁷³ ve Enbiyâ sûresinde: قُلْ إِنَّمَا يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ *“De ki: ‘Bana ancak, ilâhınızın yalnızca bir tek ilâh olduğu vahyolunuyor.’”*⁶⁷⁴ buyurulduğunu ifade etmiştir. Her iki âyet arasında

⁶⁶⁷ en-Nahl 16/89.

⁶⁶⁸ en-Nahl 16/102.

⁶⁶⁹ en-Nahl 16/101.

⁶⁷⁰ en-Nahl 16/102.

⁶⁷¹ en-Nahl 16/103.

⁶⁷² İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 2/761.

⁶⁷³ el-Kehf 18/110.

⁶⁷⁴ el-Enbiyâ 21/108.

farklılık durumu olarak ikinci âyette bulunmamasına rağmen ilk âyette أَنَا بَشَرٌ ilavesinin zikredilmesinin sebebini Müellif şöyle yorumlamaktadır:

Enbiyâ sûresindeki âyetin öncesinde peygamberliğin ispatına dair âyetler yer almaktadır. Zira bu âyetlerde kâfirlerden bazılarının هَلْ هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ “Bu da sizin gibi sadece bir insan değil midir?”⁶⁷⁵ dedikleri; Allah Teâlâ’nın bunlara karşılık olarak peygamberlik müessesinin varlığına dair أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ إِلَّا رَجُلًا نُوحِي إِلَيْهِمْ “Senden önce de ancak kendilerine vahyettiğimiz kimseleri peygamber olarak gönderdik.”⁶⁷⁶ buyurduğu belirtilmiştir. Ardından bu sûrenin sonraki âyetlerinde insanlar arasından gönderilen birçok peygamber belirtilmiş ya da işaret edilmiştir. Bütün bu âyet bölümlerinden sonra buyurulan وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ “Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.”⁶⁷⁷ âyetiyle Hz. Peygamber’e hitap edilmiştir. Dolayısıyla bütün bunlardan sonra söz konusu âyetle أَنَا بَشَرٌ ifadesinin zikredilmesine ihtiyaç duyulmamıştır. Çünkü daha önce vârid olan âyetlerin anlatımlarından bu husus anlaşılmaktadır.

Kehf sûresindeki âyetin öncesinde ise buna benzer durumlar geçmemiş; düşmanları zor duruma düşürmek için Hz. Peygamber’in insanların arasından gelen bir peygamber olduğunun belirtilmesi gerekli olmuştur. Ayrıca bu durumun yalnızca Allah’ın rahmetinden kaynaklanan gerçek bir lütuf olduğu, başka âyetlerden⁶⁷⁸ de anlaşılmıştır. Dolayısıyla peygamberlerin insanlardan olmasının Allah’ın yaratılanlara bahşettiği en büyük nimeti olduğu için Kehf sûresindeki ilgili âyet, peygamberlerin beşeriyetini zikretmeye tahsis edilmiştir. Sonuç olarak her iki âyet vârid olduğu haliyle verilmek istenen anlam açısından uyumlu olmuştur.⁶⁷⁹

4.12.15. Zâriyât 51/19, Meâric 70/24-25

Allah Teâlâ, Zâriyât sûresinde: وَفِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ “Onların mallarında (yardım) isteyen ve (iffetinden dolayı isteyemeyip) mahrum olanlar için bir hak vardır.”⁶⁸⁰ Meâric sûresinde ise: وَالَّذِينَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَّعْلُومٌ لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ “Onlar, mallarında isteyenler ve (isteyemeyip) mahrum kalanlar için belli bir hak bulunan kimselerdir.”⁶⁸¹ buyurmuştur. İki

⁶⁷⁵ el-Enbiyâ 21/3.

⁶⁷⁶ el-Enbiyâ 21/7.

⁶⁷⁷ el-Enbiyâ 21/107.

⁶⁷⁸ bk. el-En‘âm 6/8-9.

⁶⁷⁹ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 2/791-792.

⁶⁸⁰ ez-Zâriyât 51/19.

⁶⁸¹ el-Meâric 70/24-25.

âyetin anlam olarak benzer olmasına rağmen lafzî açıdan farklılık noktası Meâric sûresindeki âyette مَعْلُومٌ sıfatının zikredilmesi, Zâriyât sûresinde ise hazfedilmesidir. Bu durumun sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle izah etmektedir:

Meâric sûresindeki âyet, aynı sûrede daha önce vârid olan إِلَّا الْمُصَلِّينَ “Ancak, namaz kılanlar başka.”⁶⁸² ifadesiyle bağlantılıdır ki bununla farz kılınan namaz kastedilmiştir. Benzer şekilde söz konusu Kur’an âyetleriyle karşılaştırılan şey farz kılınan zekâttır. Zira Zemahşerî bu ifade ile bilinen, takdir edilen zekâtın kastedildiğini belirtmiştir.⁶⁸³ Dolayısıyla maldaki hakkın miktarı, ölçüsü, vakti bilinmez iken, bu âyetteki مَعْلُومٌ sıfatı ile belirtilerek bilinen ve durumu anlaşılan zekât olduğuna işaret edilmiştir. Ancak Zâriyât sûresindeki âyette aynı şekilde مَعْلُومٌ sıfatı yer almış olsa bile kastedilen durumun benzer olmadığı, aynı sûrede daha önce bulunan başka âyetlerden⁶⁸⁴ de anlaşılmaktadır. Zira bu âyetlerle işaret edilen kimseler farz ibadetlerin dışında teheccüd namazları ve seher vakitlerinde bağışlanma dilemeleri ile farz ibadetlerin dışında fazladan nafile ibadetlerle kulluk edenlerdir. Öyleyse Zâriyât sûresindeki söz konusu âyetten anlaşılan, farz kılınan zekât veya namaz dışındaki yapılan nafile ibadetler benzeri zekât dışındaki sadaka gibi bir ibadet olabileceği için, Meâric sûresindeki işaret edilen infâk edilen zekât meselesiyle uyumlu olmamaktadır. Bu sebeple mevcut durumun aksi olması, yani مَعْلُومٌ sıfatının Meâric sûresinde değil Zâriyât sûresinde bulunması uygun olmamaktadır. Netice olarak her iki âyette de mevcut durum olması gerektiği gibi gerçekleşmiştir.⁶⁸⁵

4.12.16. Hadîd 57/22, Tegâbün 64/11

İbnü’z-Zübeyr, Allah Teâlâ’nın Hadîd sûresinde: مَا أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي أَنْفُسِكُمْ إِلَّا فِي كِتَابٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَبْرَأَهَا “Yeryüzünde vuku bulan ve sizin başınıza gelen hiçbir musibet yoktur ki, biz onu yaratmadan önce, bir kitapta yazılmış olmasın.”⁶⁸⁶ Tegâbün sûresinde ise: مَا أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ “Allah’ın izni olmaksızın hiçbir musibet başa gelmez.”⁶⁸⁷ buyurduğunu belirtmiştir. İki âyetin anlamlarında birliktelik olduğu görülmektedir. Ancak farklılık noktası olarak Tegâbün sûresindeki âyette bulunmadığı halde Hadîd sûresindeki

⁶⁸² el-Meâric 70/22.

⁶⁸³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/613.

⁶⁸⁴ bk. ez-Zâriyât 51/16-18.

⁶⁸⁵ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 2/1035-1036.

⁶⁸⁶ el-Hadîd 57/22.

⁶⁸⁷ et-Tegâbün 64/11.

âyette اَلْأَرْضِ وَلَا فِي أَنْفُسِكُمْ ifadesinin zikredilmesinin sebebini İbnü’z-Zübeyr, şöyle yorumlamaktadır:

Kur’an’ın “Müsebbihât” olarak isimlendirilen sûrelerinden⁶⁸⁸ olan Hadîd ve Tegâbün sûreleri benzer konulardan bahsetmelerine rağmen Hadîd sûresi konularla ilgili verilen örneklerin fazlalığı ve konuların detaylı incelenmesi açısından Tegâbün sûresinden farklılaşmaktadır. Dolayısıyla bu duruma uygun olarak söz konusu âyetlerden Hadîd sûresindeki âyette اَلْأَرْضِ وَلَا فِي أَنْفُسِكُمْ ilavesinin zikredilerek anlatılan meselenin tafsilatlı hale gelmiş olması normaldir. Tegâbün sûresinde ise yer verilen meselelerin daha genel boyutlarıyla ele alındığı ve ayrıntılı örneklerin işlendiği gerçeğiyle uyumlu olarak, söz konusu âyette bahsi geçen ilavenin bulunmadığı görülmektedir. Böylece her iki sûrenin de kendine özgü metin yapısıyla bu ilavenin bulunup bulunmaması arasında tam bir uyum elde edilmiştir. Sonuç olarak her iki sûre özelinde açıklanan durumlar dışında bir yorum imkânı bulunmamaktadır.⁶⁸⁹

4.13. Takdim-Tehir Olması Yönüyle Lafzî Müteşâbih Âyetler

4.13.1. Fâtiha 1/2, Câsiye 45/36

İbnü’z-Zübeyr, Fâtiha: اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ “Hamd, Âlemlerin Rabbi Allah’a mahsustur.”⁶⁹⁰ ve Câsiye sûresinde: اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ السَّمَاوَاتِ وَرَبِّ الْأَرْضِ رَبِّ الْعَالَمِينَ “Hamd, göklerin rabbi, yerin rabbi ve âlemlerin rabbi olan Allah’a mahsustur.”⁶⁹¹ buyurulduğunu ifade etmiştir. Her iki âyette de anlam aynı olmasına rağmen Fâtiha sûresindeki اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ ifadesi, Câsiye sûresinde اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ şeklinde yer almaktadır. Bu durumun sebebini Müellif, şöyle yorumlamaktadır:

İlk âyetteki اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ ifadesi mübtedâ ve haberdur. Fakat Câsiye sûresindeki اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ ifadesinde mübtedâ tehir edilmiş, haber öne geçmiştir. Neticede her iki durumda da ortada olan anlam, Allah’a hamdetmenin esas olmasıdır. Cümle yapısında bir engel olmadığı sürece mübtedânın sözün başında olması gerektiği gibi haberin de başta gelebileceği, yani mübtedâ ve haber arasında takdim ve tehir olabileceği bilinmektedir. Bunun dışında her ne

⁶⁸⁸ Allah’ın tesbih edilmesi (yüceltilmesi) anlamındaki fiil türevleriyle başladıkları için bu isimle anılan sûreler: Hadîd, Haşr, Saf, Cum’a, Tegâbün sûreleridir. bk. Abdülhamit Birişik, “Sûre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/539.

⁶⁸⁹ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 2/1072-1074.

⁶⁹⁰ el-Fâtiha 1/2.

⁶⁹¹ el-Câsiye 45/36.

kadar mübtedâ veya haberin birinin diğerine takdim ve tehir edilmesini gerektiren durumlar çok olsa da lafzî engeller olmadığı müddetçe mübtedânın konumunun haberdan önce olması Arap dili açısından daha uygundur. Esasen haberin takdim veya tehirini gerekli kılan sebepler sadece lafzî terkip yönüyle sınırlı olmayıp, anlam yönüyle de mümkün olabilmektedir. Yani anlam açısından Câsiye sûresindeki **فَلِلَّهِ الْحَمْدُ** ifadesinden önce takdir edilen sözlerin bulunması, buradaki takdim/tehir durumunu gerekli kılabilir. Bu durumda **فَلِلَّهِ الْحَمْدُ** ifadesi peygamberlerin getirdiği haberlerin doğru olduğu anlaşılıp inkârcıların yalanları ortaya çıktıktan onlara böyle karşılık verilmesi gerekli olmuş ve “Hamd/şükür kimin içindir, kim daha layıktır?” sorusuna cevaben **فَلِلَّهِ الْحَمْدُ** buyurulmuştur.⁶⁹²

Müellif’in bu açıklamalarından Fâtiha sûresindeki **الْحَمْدُ لِلَّهِ** ifadesinin, Câsiye sûresinde **فَلِلَّهِ الْحَمْدُ** şeklinde yer almasının bu âyetin siyâkındaki/öncesindeki anlatılanlar ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple anlam açısından haberin mübtedâdan önce gelmesi gerekli olmuş ve neticede aynı anlama gelen iki ifade, iki ayrı sûrede farklı şekillerde yer almıştır.

4.13.2. Bakara 2/61, Âl-i İmrân 3/112

Allah Teâlâ, Bakara sûresinde: **وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ** “Böylece onları zillet ve yoksulluk kapladı; Allah’ın gazabına uğradılar.”,⁶⁹³ Âl-i İmrân sûresinde ise: **ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ أَيْنَ مَا تَفَقَّوْا إِلَّا بِحَبْلٍ مِنَ اللَّهِ وَحَبْلٍ مِنَ النَّاسِ وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الْمَسْكَنَةُ** “Allah’ın ve (mü’min) insanların güvencesine sığınmadıkça, nerede bulunurlarsa bulunsunlar, onları zillet kaplamıştır. Onlar Allah’ın gazabına uğramışlar ve yoksulluk onları kaplamıştır.”⁶⁹⁴ buyurmuştur. Yahudilerin durumlarını anlatan Bakara sûresindeki cümlelerin başlarında yer alan **وَالْمَسْكَنَةُ** kelimesi, Âl-i İmrân sûresinde cümlelerin sonlarında yer almıştır. İbnü’z-Zübeyr bu kelimenin takdim/tehir olmasının sebebini şöyle açıklamaktadır:

Bakara sûresindeki âyetin öncesinde Yahudiler, içinde bulundukları sıkıntılı ve meşakkatli durumlarından kurtulmak için yiyecek istemişler ve **فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُثْبِتُ الْأَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا** “Bizim için Rabbine dua et de bize yerden biten sebze, kabak, sarımsak, mercimek, soğan versin.”⁶⁹⁵ demişlerdir. Ancak kendilerine bir meşakkat

⁶⁹² İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 1/151-153.

⁶⁹³ el-Bakara 2/61.

⁶⁹⁴ Âl-i İmrân 3/112.

⁶⁹⁵ el-Bakara 2/61.

olmadan sınırsız miktarda kudret helvası ve bildircin eti verilmesine rağmen böyle bir istekte bulunmaları üzerine yine aynı âyette *أَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَىٰ بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ* “İyi olanı düşük olanla değiştirmek mi istiyorsunuz.”⁶⁹⁶ buyurulmuştur. Yüce Allah, onların kendilerini sıkıntıya sokacak, durumlarını daha da perişan hale getirecek böyle bir istekleri üzerine onları arzuladıkları zorluklarla dolu bir hayata kavuşturduğunu belirtmek için *الدِّلَّةُ وَالْمُسْكَنَةُ* kelimelerini peş peşe kullanmıştır.

Âl-i İmrân sûresinde ise ilgili âyetin öncesinde bulunan: *لَنْ يَضُرَّوْكُمْ إِلَّا أَذًى وَإِنْ يُفَاتِلُوكُمْ يُؤْلُوكُمْ* “Onlar size eziyetten başka bir zarar veremezler. Sizinle savaşırlarsa, geri dönüp kaçarlar. Sonra onlara yardım da edilmez.”⁶⁹⁷ ifadesinden onların herhangi bir yardım ve kurtuluş ümidi olmadığı gibi Allah’ın gazabına uğramalarının mukadder olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple sonraki âyette *وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ* “Onlar Allah’ın gazabına uğradılar.”⁶⁹⁸ cümlesinin daha önce zikredilmesi uygun olmuştur. Sonuç olarak her iki âyette mevcut olduğu şekliyle ortaya çıkan benzerlik durumlarının yanında *وَالْمُسْكَنَةُ* kelimesinin takdim/tehir olması, âyetlerin anlam bütünlüğüne uygun olmuştur.⁶⁹⁹

4.13.3. Bakara 2/129, Âl-i İmrân 3/164, Cum‘a 62/2

Yüce Allah, Hz. İbrâhim’in peygamber olarak gönderilişinden bahsederken Bakara sûresinde: *يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ* “Âyetlerini okuyacak, kitabı ve hikmeti öğretecek ve onları her kötülükten arındıracak”,⁷⁰⁰ Âl-i İmrân sûresinde: *يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ* “Onlara âyetlerini okuyan, onları arıtıp tertemiz yapan, onlara kitap ve hikmeti öğreten”⁷⁰¹ ve Cum‘a sûresinde: *يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ* “Onlara âyetlerini okuyan, onları temizleyen, kitabı ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderen O’dur.”⁷⁰² buyurmuştur. Hz. İbrâhim’in peygamber olarak gönderilişini anlatan buradaki âyetler arasındaki farklılık noktası, üç âyette de bulunan *وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ* ifadesinin, ilk âyette *وَيُزَكِّيهِمْ* kelimesinden önce zikredilmesi, diğer iki âyette ise aynı ifadenin *وَيُزَكِّيهِمْ* kelimesinden sonra zikredilmesidir. Bu âyetler arasındaki takdim/tehir durumunun sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle izah etmektedir:

⁶⁹⁶ el-Bakara 2/61.

⁶⁹⁷ Âl-i İmrân 3/111.

⁶⁹⁸ Âl-i İmrân 3/112.

⁶⁹⁹ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 1/213-214.

⁷⁰⁰ el-Bakara 2/129.

⁷⁰¹ Âl-i İmrân 3/164.

⁷⁰² el-Cum‘a 62/2.

Hız. İbrâhim'in dine daveti, davetle muhatap olan nesli arasında sapkınlıkların ortaya çıkmasından önce gerçekleşmiş ve bu davetle onların arınmaları, onlara okunan âyetlerle sapkınlıklarının kaldırılması beklenilmiştir. Çünkü onların sapkınlıklarından kurtulmaları ve arınmayı elde etmeleri ancak Hız. İbrâhim'in davetine boyun eğdiklerinde mümkün olacaktır. Zira arınmanın kulluk ve amellerle bağlantılı olduğuna başka bir âyetle⁷⁰³ de işaret edilmiştir. Öyleyse onların arınmaları kendilerinden istenildiği şekilde kulluk içinde boyun eğmeleri ve onların mallarından sadaka alınmasıyla mümkün olabilmektedir. Bu sebeple تَزَكَّيْهِمْ kelimesi, yani arınma halinde olmaları, arınmaya sebep olacak şeyleri elde etmelerinden sonra zikredilmiştir ki bu da onların iman ederek hidâyet bulmalarından daha sonradır. Son iki âyetin birincisinde önce Hız. İbrâhim'in davetine icabet etmeleri ve sonra da sapkınlıklarından kurtulup hidâyete ermeleri, ikincisinde ise sapkınlıklarını giderecek kitap ve hikmetin öğretilmesi ve böylece öğrendikleri ile kurtuluşa ulaşacakları anlatılmaktadır. Yani son iki âyette sebep olan şeye ulaştıracak olan şeyler, sebepten sonra zikredilmiştir. Böylece son iki âyette sebebe ulaşmak için vurgulanmak istenen şeyin yeri değişmiştir. Şayet son iki âyette vârid olan وَيُزَكِّيهِمْ kelimesi, ilk âyetteki gibi tehir edilseydi verilmek istenen anlam elde edilmemiş olurdu. Sonuç olarak ilk âyet ve son iki âyetten kastedilen anlamlardaki farklılıktan dolayı bu âyetlerde sebep olan şeyler ve sebep arasındaki sıralamada da farklılık olmuş, yani وَيُزَكِّيهِمْ kelimesi bu amaca binaen takdim veya tehir edilmiştir. Bu sebeple söz konusu âyetlerdeki farklılıklar bulundukları yer açısından uyumlu olmuştur.⁷⁰⁴

4.13.4. Bakara 2/284, Âl-i İmrân 3/29

İbnü'z-Zübeyr, Allah Teâlâ'nın Bakara sûresinde: إِنَّ تَبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخَفُّوهُ يُحَاسِبُنْكُمْ بِهِ اللَّهُ “İçinizdekini açığa vursanız da gizleseniz de Allah sizi, ondan hesaba çeker.”,⁷⁰⁵ Âl-i İmrân sûresinde ise: قُلْ إِنْ تُخَفُّوْا مَا فِي صُدُورِكُمْ أَوْ تُبْدُوْهُ يَعْلَمُهُ اللَّهُ “De ki: ‘İçinizdekini gizleseniz de açıklasanız da Allah onu bilir.’”⁷⁰⁶ buyurduğunu belirtmiştir. Her iki âyette de Yüce Allah'ın ilminin gizli veya açık her şeyi kapsadığı bildirilirken farklılık durumu olarak Âl-i İmrân sûresindeki âyette تُخَفُّوْا kelimesinin takdim; Bakara sûresindeki تُخَفُّوهُ kelimesinin ise tehir edilmesinin sebebini Müellif şöyle yorumlamaktadır:

⁷⁰³ bk. et-Tevbe 9/103.

⁷⁰⁴ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/236-237.

⁷⁰⁵ el-Bakara 2/284.

⁷⁰⁶ Âl-i İmrân 3/29.

Âl-i İmrân sûresinde, ilgili âyetin öncesindeki âyette: لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ إِلَّا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقَاةً وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ “Mü’minler, mü’minleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin. Kim bunu yaparsa Allah ile bir ilişkisi kalmaz. Ancak onlardan gelebilecek bir tehlikeden korunmanız başkadır. Allah, asıl sizi kendisine karşı dikkatli olmanız hakkında uyarmaktadır. Sonunda dönüş Allah’adır.”⁷⁰⁷ buyurulmaktadır. Bu âyetle birlikte söz konusu âyette Allah’ın gizlediklerini bileceği vurgulanan kimselerin münafıklar olduğu anlaşılmaktadır. Zira onların en belirgin özelliklerinden birisi içlerindeki gizlemeleridir. Öyleyse onların bu özelliklerine vurgu yapmak amacıyla Âl-i İmrân sûresindeki âyette تُخْفُوا kelimesinin daha önce gelmesi uygun olmuştur.

Bakara sûresindeki âyette ise münafıklık veya sıfatlarıyla ilgili herhangi bir şey zikredilmediği gibi hem bu âyet hem de öncesindeki borç âyetinde ve sonrasındaki âyetlerde mü’minlere hitap edilmiş, onlara özel hükümler bildirilmiştir. Zira söz konusu âyetteki اللَّهُ أَنْتُمْ أَوْ تُخْفُوا يُحَاسِبُكُمْ بِهِ اللَّهُ “İçinizdekini açığa vursanız da gizleseniz de Allah sizi, ondan hesaba çeker.”⁷⁰⁸ cümlesi zikredilerek mü’minlerin içlerindeki emin olduğunun belirtilmesi ve onları münafıklığın bu sıfatından tenzih edilmesi amaçlanmıştır. Nitekim Kur’an’da mü’minlere hitap edilerek benzer şekilde تُبْدُونَ kelimesinin takdim edildiği âyetler⁷⁰⁹ mevcuttur. Sonuç olarak her iki âyetin bulunduğu bağlamdan anlaşıldığı kadarıyla muhatapların ve muhataplara bildirilmek istenen mesajların farklı olması nedeniyle söz konusu takdim-tehir meselesi amacına uygun olarak gerçekleşmiştir.⁷¹⁰

4.13.5. Bakara 2/284, Âl-i İmrân 3/129, el-Mâide 5/18, Mâide 5/40, el-Feth 48/14

Yüce Allah, Bakara sûresinde: فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ “Allah dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder.”,⁷¹¹ Âl-i İmrân, Mâide ve Feth sûrelerinde: يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ “O, dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder.”,⁷¹² buyurmuştur. Buradaki dört âyette de benzer olarak يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ ifadesinde يَغْفِرُ fiili takdim; يُعَذِّبُ fiili ise tehir edilmiştir. Ancak bu âyetlerden farklı olarak Mâide sûresindeki başka bir âyette ise: أَلَمْ تَعْلَمْ

⁷⁰⁷ Âl-i İmrân 3/28.

⁷⁰⁸ el-Bakara 2/284.

⁷⁰⁹ bk. el-Mâide 5/99.

⁷¹⁰ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/280-282.

⁷¹¹ el-Bakara 2/284.

⁷¹² Âl-i İmrân 3/129; el-Mâide 5/18; el-Feth 48/14.

“Bilmez misin ki, göklerin ve yerin hükümranlığı Allah’a aittir. O, dilediğine azap eder, dilediğini de bağışlar.”⁷¹³ buyurulmuş, yani diğer âyetlerin tersine burada يُعَذِّبُ fiili takdim; يَغْفِرُ fiili ise tehir edilmiştir. Bu durumun sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle izah etmektedir:

İnşa sûresindeki ikinci âyetin öncesinde Allah Teâlâ: إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ ذَلِكَ لَهُمْ جَزَاءُ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ قَبْلِ أَنْ تَقْرُوا عَلَيْهِمْ فَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ Resulüne savaş açanların ve yeryüzünde bozgunculuk yapanların cezası; ancak öldürülmeleri, asılmaları veya ellerinin ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi, yahut bulundukları yerden sürgün edilmeleridir. Bu cezalar onlar için dünyadaki bir rezilliktir. Âhirette de onlara büyük bir azap vardır. Ancak onları ele geçirmenizden önce tevbe edenler bunun dışındadırlar. Biliniz ki Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.”⁷¹⁴ ve وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ فَمَنْ تَابَ مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهِ وَأَصْلَحَ فَإِنَّ اللَّهَ يَتُوبُ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ “Hırsızlık eden erkek ve kadının yaptıklarına karşılık bir ceza, Allah’tan bir ibret olarak ellerini kesin. Allah güçlüdür, hikmet sahibidir. Kim bu haksız davranışından sonra tevbe eder ve halini düzeltirse bilsin ki Allah onun tevbesini kabul eder. Şüphe yok ki Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.”⁷¹⁵ buyurmuştur. Böylece bu iki olayda savaşanlar ve hırsızlık yapanlardan bahsedilmiş, yaptıklarına karşılık azap görecekleri, eğer tevbe ederlerse bağışlanacakları bildirilmiştir. Sonrasında ise söz konusu âyette بَلْ تَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ “Bilmez misin ki göklerin ve yerin mülkiyeti Allah’a aittir. O, dilediğine azap eder, dilediğini de bağışlar.”⁷¹⁶ buyurulmuştur. Dolayısıyla bu âyet daha önceki olaylar üzerine şekillenmiş, yani bağlam açısından bu bağlantı gözetilerek azap etme eyleminin bağışlanma fiilinden önce zikredilmesi uygun olmuştur.

Diğer taraftan daha önce geçen dört âyette durum böyle değildir. Çünkü bu âyetlerde iyilik yapanların durumu ve Allah’a boyun eğenlerin ona karşı ümitleri anlatılmaktadır. Nitekim Bakara sûresindeki âyette, ilk önce اِنْ تَبُوءُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ وَإِنْ تُبْذَرُوا فَزَرْعُكُمْ يُؤْتِي عِشْرِينَ مَرَّةً كَثُفًا مِثْلَ شَجَرِ النَّخْلِ وَمِثْلَ شُجْرِ زَيْتُونٍ “İçinizdekini açıklasanız da gizleseniz de Allah sizi onunla hesaba çeker.”⁷¹⁷ cümlesiyle mü’minlere hitap edilmiş, Âl-i

⁷¹³ el-Mâide 5/40.

⁷¹⁴ el-Mâide 5/33-34.

⁷¹⁵ el-Mâide 5/38-39.

⁷¹⁶ el-Mâide 5/40.

⁷¹⁷ el-Bakara 2/284.

İmrân sûresindeki âyetin öncesinde ise *لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ* “Bu işte senin yapacağın bir şey yok.”⁷¹⁸ buyurulmuştur. Mâide sûresindeki ilk âyetin başlangıcında *وَقَالَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارَى نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَأَحِبَّاؤُهُ قُلْ فَلِمَ يُعَذِّبُكُم بِذُنُوبِكُمْ بَلْ أَنْتُمْ بَشَرٌ مِمَّنْ خَلَقَ* “Yahudiler ve Hristiyanlar, ‘Biz Allah’ın oğulları ve sevgili kullarıyız’ dediler. De ki: Öyleyse Allah günahlarınızdan dolayı sizi niçin cezalandırıyor? Doğrusu siz de O’nun yarattığı sıradan insanlarsınız.”⁷¹⁹ cümleleriyle Ehl-i kitap muhatap alınarak “Eğer Müslüman olarak rablerine boyun eğlerse bağışlanmayı ümit edecekleri” belirtilmiştir. Feth sûresindeki âyetin öncesinde ise *إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ* “Sana biât edenler ancak Allah’a biât etmiş olurlar”⁷²⁰ buyurularak, Hz. Peygamber’e, Allah’a ve kendisine muhalif olanların dışındakilerin durumu bildirilmiştir. Bütün bu âyetlerle Allah ve Resulü’nün davetini kabul ettikten sonra mü’minlerin durumları anlatılmıştır. Netice itibariyle dört âyetin tamamında *يُغْفِرُ* fiilinin takdim edilmesi; diğer âyetle birlikte bütün âyetlerde takdim-tehir edilen fiillerin durumu, mevcut olduğu haliyle daha uygun, bağlam açısından da uyumlu olmuştur.⁷²¹

4.13.6. Nisâ 4/41, Nahl 16/89

İbnü’z-Zübeyr, Nisâ: *وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا* “Seni de onların üzerine bir şahit olarak getirdiğimiz zaman”⁷²² ve Nahl sûresinde: *وَجِئْنَا بِكَ شَهِيدًا عَلَى هَؤُلَاءِ* “Seni de onların üzerine bir şahit olarak getireceğimiz zaman”⁷²³ buyurulduğunu ifade etmiştir. Her iki âyette kastedilen anlam birbirine yakın olmasına rağmen *هَؤُلَاءِ* kelimesinin ilk âyette takdim; ikinci âyette ise tehir edilmesinin sebebini Müellif şöyle açıklamaktadır:

Nahl sûresindeki âyetin başlangıcında *وَيَوْمَ نَبْعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا عَلَيْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ* “Her ümmetin kendi içinden üzerlerine bir şahit göndereceğiz.”⁷²⁴ âyetiyle şahit, şahit olunanlardan daha önce zikredilmiştir. Sonrasında ise atıf harfi ile bağlanarak *وَجِئْنَا بِكَ شَهِيدًا عَلَى هَؤُلَاءِ* cümlesi vârid olmuştur. Dolayısıyla âyetin ilk kısmındaki şahit-muhatap sıralaması atıf yoluyla bağlandığı ikinci kısımda da aynı şekilde devam etmiştir. Ancak Nisâ sûresindeki âyetin öncesinde şahit-muhatap hususuyla ilgili bir anlatım söz konusu olmamış, zamir veya ism-i işaret yoluyla muhatabın kastedildiği bir husus yer almamıştır. Fakat muhatabın *عَلَى* harf-i

⁷¹⁸ Âl-i İmrân 3/128.

⁷¹⁹ el-Mâide 5/18.

⁷²⁰ el-Feth 48/10.

⁷²¹ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/283-285.

⁷²² en-Nisâ 4/41.

⁷²³ en-Nahl 16/89.

⁷²⁴ en-Nahl 16/89.

ceri ile takdim edilmesi hususu gerçekleşmiştir. Bu durumun sebebi, söz konusu âyetin öncesinde münafıkların sıfatlarından bahsedilirken وَالَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ “Bunlar, mallarını insanlara gösteriş için harcayan, Allah’a ve âhiret gününe de inanmayan kimselerdir.”⁷²⁵ buyurulması ve buradaki harf-i cer ile takdim edilmesi meselesine uygun olarak ilgili âyetle وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا kısmının vârid olmasıdır. Ayrıca Nisâ sûresindeki âyetin öncesi ve sonrasındaki âyetlerle fâsıla (son kelime) uyumluluğu, ilgili ifadenin هَؤُلَاءِ شَهِيدًا şeklinde getirilmesini gerekli kılmıştır ki bu da söz konusu takdim-tehir farklılığının diğer bir sebebidir. Ancak Nahl sûresindeki söz konusu ifadenin bu şekilde bir fâsıla uyumluluğu söz konusu olmamıştır. Sonuç olarak mevcut durumdaki takdim-tehir farklılığı, farklı sûrelerdeki her iki âyetin nazım yapısı sebebiyle bulundukları yer açısından uygun olmuştur.⁷²⁶

4.13.7. Mâide 5/40, Feth 48/14

Allah Teâlâ, Mâide sûresinde: يُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ “O, dilediğine azap eder, dilediğini de bağışlar.”⁷²⁷ ve Feth sûresinde: يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ “O, dilediğini bağışlar, dilediğine ceza verir.”⁷²⁸ buyurmuştur. Buradaki farklılık durumu her iki âyetle de yer alan يُعَذِّبُ kelimesinin Mâide sûresindeki âyetle takdim; Feth sûresindeki âyetle ise tehir edilmesidir. Bu durumun sebebini İbnü’z-Zübeyr, şöyle yorumlamaktadır:

Mâide sûresindeki âyetin öncesinde zikredilen إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ “Allah’a ve Resulüne savaş açanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası”⁷²⁹ ve وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ “Hırsızlık eden erkek ve hırsızlık eden kadın”⁷³⁰ âyetlerinde Allah’a ve resulüne savaş açan ve hırsızlık yapan toplulukların ibretlik durumlarından bahsedilmiş, bunlardan ilk grup için أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ “Ancak öldürülmeleri, yahut asılmaları veya ellerinin ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi, yahut o yerden sürülmeleridir”⁷³¹ buyurularak dünyadaki cezaları bildirildikten sonra فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ “Biliniz ki Allah çok bağışlayıcı, çok esirgeyicidir.”⁷³² buyurulmuştur. İkinci kesim için وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا

⁷²⁵ en-Nisâ 4/38.

⁷²⁶ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 1/342-343.

⁷²⁷ el-Mâide 5/40.

⁷²⁸ el-Feth 48/14.

⁷²⁹ el-Mâide 5/33.

⁷³⁰ el-Mâide 5/38.

⁷³¹ el-Mâide 5/33.

⁷³² el-Mâide 5/34.

eden erkek ve hırsızlık eden kadının ellerini kesin.”⁷³³ buyurularak ceza hükümleri belirtildikten sonra *فَمَنْ تَابَ مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهِ وَأَصْلَحَ* “Her kim de işlediği zulmünün arkasından tevbe edip durumunu düzeltirse”⁷³⁴ buyurulmuştur. Dolayısıyla zikredilen toplulukların durumlarına uygun olarak önce bu dünyadaki ceza; sonra bağışlanma cümleleri zikredilmiştir. Bu sebeple bu sûredeki söz konusu âyetteki uyumluluğun gereği olarak *يُعَذِّبُ* kelimesinin takdim; *يَغْفِرُ* kelimesinin ise tehir edilmesi uygun olmuştur.

Feth sûresindeki âyetin öncesinde vârid olan *وَمَنْ لَمْ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ فَإِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَعِيرًا* “Kim Allah’a ve Peygambere inanmazsa bilsin ki, şüphesiz biz, inkârcılar için alevli bir ateş hazırladık.”⁷³⁵ âyetiyle, iman ettikten sonra bağışlanma ümidi olanlardan bahsedilmiştir. Bu kimseler öncelikle iman ettiklerine göre bağışlanmak, iman etmenin semeresi yani sonucudur. Öyleyse bu duruma göre imanın gereği olarak ilgili âyetteki *وَاللَّهُ يُعَذِّبُ* cümlesinde *يَغْفِرُ* kelimesinin takdim; *يُعَذِّبُ* kelimesinin ise tehir edilmesi uygun olmuştur. Netice itibarıyla iki âyetin siyâkında bahsedilen farklı toplulukların işledikleri eyleme göre verilecek karşılık, azap edilme veya bağışlanma ümidinin de farklı olmasına göre değişiklik göstermiş, buna göre *يَغْفِرُ* ve *يُعَذِّبُ* kelimelerinin takdim ya da tehir edilmesi uygun olmuştur.⁷³⁶

4.13.8. Tevbe 9/114, Hûd 11/75

Hiz. İbrâhim’in vasıflarının anlatıldığı âyetlerde Yüce Allah, Tevbe sûresinde: *إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ* “Şüphesiz İbrâhim, çok içli, yumuşak huylu bir kişiydi.”⁷³⁷ Hûd sûresinde ise: *إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَحَلِيمٌ أَوَّاهٌ مُنِيبٌ* “İbrâhim yumuşak huylu, çok içli ve Allah’a yönelen bir kimseydi.”⁷³⁸ buyurmuştur. Bu âyetlerden birincisinde *أَوَّاهٌ حَلِيمٌ* sıfatından önce; ikinci âyetle ise daha sonra zikredilmiştir. Bu durumun sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle izah etmektedir:

Tevbe sûresindeki âyetle kastedilen Hiz. İbrâhim’dir. Zira o, kendisine katı ve acımasız bir tavır sergileyen *لَئِنْ لَمْ تَنْتَهِ لَأَرْجُمَنَّكَ* “Eğer vazgeçmezsen, mutlaka seni taş a tutarım.”⁷³⁹ diyen babasının durumuna, davetine icabet etmemesine üzülmüş ve benzer âyetlerde⁷⁴⁰ ifade edildiği gibi ona karşı hassasiyet göstermiştir. Onun aşırı derecede şefkatli ve merhametli

⁷³³ el-Mâide 5/38.

⁷³⁴ el-Mâide 5/39.

⁷³⁵ el-Feth 48/13.

⁷³⁶ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 1/386-387.

⁷³⁷ et-Tevbe 9/114.

⁷³⁸ Hûd 11/75.

⁷³⁹ Meryem 19/46.

⁷⁴⁰ bk. Meryem 19/42-45.

oluşu, babasının bağışlanmasını istemesi Hz. Peygamber'e bildirilerek onun da Hz. İbrâhim'in duruşunu örnek alması amaçlanmıştır. Zira Allah Teâlâ'nın, ilgili âyetin öncesinde bu meseleyle ilgili مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ وَلَوْ كَانُوا أُولِي قُرْبَىٰ مِنْ بَعْدِ “Cehennemlik oldukları açıkça kendilerine belli olduktan sonra, - yakınları da olsalar- müşrikler için af dilemek Peygamber'e ve mü'minlere yaraşmaz.”⁷⁴¹ buyruğu da aynı amaca matuftur. Bu sebeple Tevbe sûresindeki âyette أَوَّاهُ vasfının takdim edilmesiyle, Hz. İbrâhim'in bu konudaki hassasiyeti ve içli bir yapıya sahip olduğu vurgulanmış ve bu ifade, sûrede bulunduğu bağlam açısından uygun olmuştur.

Hûd sûresindeki âyetle ise Hz. İbrâhim'in Lût kavmiyle mücadelesinden bahsedilmektedir. Bu âyetle حَلِيمٌ sıfatının takdim edilmesi daha uygun olmuştur. Zira Hz. İbrâhim, Lût kavminin affedilmesi için mücadele etmiş, son derece azgın bir kavme karşı ne kadar yumuşak huylu bir yapıya sahip olduğunu göstermiştir. Sonuç olarak her iki sûrede zikredilen Hz. İbrâhim'in vasıflarının takdim-tehiri ile ilgili ifadeler bulundukları yer açısından uyumlu olmuştur.⁷⁴²

4.13.9. Yûnus 10/61, Sebe' 34/3, Sebe' 34/22

Yüce Allah, Yûnus sûresinde: وَمَا يَعْزُبُ عَنْ رَبِّكَ مِنْ مِثْقَالِ ذَرَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ “Ne yerde ne de gökte, zerre ağırlığınca hiçbir şey Rabbinden gizli olmaz.”⁷⁴³ Sebe' sûresinde: عَالِمِ الْغَيْبِ “Gaybı bilen Rabbime andolsun ki ne göklerde ve ne de yerde zerre ağırlığında bir şey bile O'ndan gizli kalmaz.”⁷⁴⁴ ve لَا يَمْلِكُونَ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ فِي “Göklerde ve yerde zerre kadar bir şeye sahip değildir.”⁷⁴⁵ buyurmuştur. Buradaki farklılık Yûnus sûresindeki âyetle وَمَا يَعْزُبُ عَنْ رَبِّكَ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ ifadesinde الْأَرْضِ kelimesinin takdim; diğer iki âyetle ise السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ ifadesinde الْأَرْضِ kelimesinin tehir edilmesidir. Bu durumun sebebini İbnü'z-Zübeyr şöyle yorumlamaktadır:

Yûnus sûresindeki âyet, diğer iki âyetle kastedilmeyen durumların yerine getirilmesi ve tekid edilmesini amaçlamaktadır. Bu sebeple bu âyetin öncesinde vârid olan وَمَا تَكُونُ فِي شَأْنٍ “Sen hangi işte bulunursan bulun, ona dair Kur'an'dan ne okursan oku ve sizler de hangi şeyi yaparsanız yapın, biz sizi mutlaka

⁷⁴¹ et-Tevbe 9/113.

⁷⁴² İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/604-605.

⁷⁴³ Yûnus 10/61.

⁷⁴⁴ Sebe' 34/3.

⁷⁴⁵ Sebe' 34/22.

görüürüz.”⁷⁴⁶ cümlesinde olumsuzluk anlamındaki ما harfinin, ikinci kısımda tekrar kullanılmasıyla وَمَا يَعْرُبُ عَنْ رَبِّكَ مِنْ مِّثْقَالِ ذَرَّةٍ cümlesinde anlatılmak istenen yemin anlamı kuvvetlendirilmiştir. Ayrıca ما harfi ile başlayan söz konusu cümlenin devamında مِنْ harfinin ikinci bir mef'ûl konumunda ilave edilmesi, anlamın genelleştirilmesi ve tekid edilmesi için ikinci bir husus olmuştur. Çünkü anlam olarak السَّمَاءِ, gökyüzü kullara emir ve rızıkların indirildiği, ruhların ve meleklerin ulaştığı yükseklik ve büyüklük makamıdır. Bu makama ulaşmak için ilk basamak olarak الْأَرْضِ yani yeryüzünde bulunmak gereklidir. Bu sebeple anlatımdaki ilgili hususiyetler vesilesiyle Yûnus sûresindeki âyetle الْأَرْضِ kelimesinin takdim edilmesi daha uygun olmuştur.

Sebe' sûresindeki âyetlerde ise durum farklıdır. Zira bu âyetlerde de Yûnus sûresindeki gibi kase ve genelleştirme anlamı bulunsa da her iki âyetdeki ilgili ifadelerin öncesinde anlamı tekid edecek veya genelleştirecek bir husus bulunmamaktadır. Sadece Sebe' sûresindeki âyetlerde bulunan farklılık durumu, takdim olan kelimenin çoğul kalıbında السَّمَاوَاتِ şeklinde vârid olmasıdır. Bu farklılığın sebebi de umumiyet anlamını güçlendirmek ve ifadeleri daha etkili hale getirmektir. O halde bu meselede bahsi geçen üç farklı âyetle, benzer sebeplerden ancak farklı hedeflerden kaynaklanan takdim-tehir uygulaması bulundukları yer açısından uygun olmuştur.⁷⁴⁷

4.13.10. Ra'd 13/16, Furkân 25/3

Allah Teâlâ, Ra'd sûresinde: لَا يَمْلِكُونَ أَنْفُسَهُمْ نَفْعًا وَلَا ضَرًّا “Kendilerine bir faydası ve zararı olmayan”,⁷⁴⁸ Furkân sûresinde ise: وَلَا يَمْلِكُونَ أَنْفُسَهُمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا “Kendilerine zararı ve faydası dokunmayan ilâhlar edindiler.”⁷⁴⁹ buyurmuştur. Buradaki âyetlerden Ra'd sûresindeki âyetle نَفْعًا kelimesinin takdim; Furkân sûresindeki âyetle ise tehir edilmesinin sebebini İbnü'z-Zübeyr şöyle açıklamaktadır:

Furkân sûresindeki âyetle, ilgili cümleye i'râb ve mana açısından müşâreket anlamı ifade eden vâv harfiyle âyetin devamındaki وَلَا تُشْوَراً وَلَا حَيَاةً وَلَا مَوْتًا “Öldürmeye, yaşatmaya ve ölüleri diriltip kabirden çıkarmaya güçleri yetmeyen”⁷⁵⁰ kısma atıf yapılmıştır. Benzer olarak ilgili âyetin başlangıcındaki لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلَقُونَ “Allah'ı bırakıp

⁷⁴⁶ Yûnus 10/61.

⁷⁴⁷ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/626-629.

⁷⁴⁸ er-Ra'd 13/16.

⁷⁴⁹ el-Furkân 25/3.

⁷⁵⁰ el-Furkân 25/3.

hiçbir şey yaratmayan ve kendileri yaratılmış olan ilâhlar edindiler.”⁷⁵¹ ifadesi de atıf yoluyla buraya bağlanmıştır. Bu durumda birbirine atıf yapılan bu cümlelerde müşâreket anlamıyla birlikte zıt olan hususlarda mütekâbiliyet manası kastedilmesi de mümkündür. Zira âyetin ilk bölümünde لَا يَخْلُقُونَ tabirine karşılık وَهُمْ يُخْلُقُونَ; ikinci bölümde ضَرًّا lafzına karşılık نَفْعًا; üçüncü bölümde ise مَوْتًا ve حَيَاةً kelimeleri bu duruma uygun gelmişlerdir. Ayrıca bu kelimeler arasında tehir edilen kelime, konumu gereğince daha değerli sayılmış; yani ilk kısımda وَهُمْ يُخْلُقُونَ, ikinci kısımda نَفْعًا, üçüncü kısımda حَيَاةً kelimeleri daha etkili olmuştur. Öyleyse zikredilen bu hususiyetler çerçevesinde, Furkân sûresindeki âyette نَفْعًا kelimesinin tehir edilmesi daha uygundur.

Ra‘d sûresindeki âyette ise ilgili lafızlar arasında uyumluluğu gerektirecek bir durum söz konusu olmamıştır. O halde نَفْعًا kelimesi anlam açısından düşünülerek, akıllı varlıklarda bulunan bir sıfat olması yönüyle takdim edilmiştir. Yani akıllı olan bir varlıktan öncelikle fayda vermesi beklenebilir. Öyleyse bu kullanım düşünüldüğünde “kendisine faydası olmayanın size nasıl faydası olabilir?” denilmiş gibidir. Bu düşünce gereği onların Allah’a karşı dost edinmeleri ilk önce kendilerine fayda vermeye vesile olmalıdır. Bu anlam çerçevesi düşünülünce de نَفْعًا lafzının bu sûrede takdim edilmesi uygun olmuştur.⁷⁵²

4.13.11. Ra‘d 13/38, Rûm 30/47

İbnü’z-Zübeyr, Ra‘d: وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ “Andolsun, senden önce de peygamberler gönderdik.”⁷⁵³ ve Rûm sûresinde: وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ رُسُلًا إِلَى قَوْمِهِمْ “Andolsun, senden önce biz nice peygamberleri kendi kavimlerine gönderdik.”⁷⁵⁴ buyurulduğunu belirtmiştir. Bu âyetler arasında farklılık noktası olarak, Hz. Peygamber’in kastedildiği mecrûr durumdaki zamir olan مِنْ قَبْلِكَ lafzının Ra‘d sûresinde tehir; Rûm sûresinde ise takdim edilmesinin sebebini Müellif şöyle izah etmektedir:

Kur’an’da Hz. Peygamber’in ismi, zahiren veya zamir olarak aynı âyet içinde diğer peygamber isimleriyle birlikte vârid olduğu zaman genellikle takdim edilmektedir. Bununla ilgili örnek âyetler⁷⁵⁵ bulunmaktadır. Rûm sûresindeki مِنْ قَبْلِكَ رُسُلًا إِلَى قَوْمِهِمْ ifadesinde Hz. Peygamber’in kastedildiği مِنْ قَبْلِكَ lafzının takdim edilmesi, söz konusu

⁷⁵¹ el-Furkân 25/3

⁷⁵² İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 2/701-702.

⁷⁵³ er-Ra‘d 13/38.

⁷⁵⁴ er-Rûm 30/47.

⁷⁵⁵ bk. en-Nisâ 4/163; el-Ahkâf 46/7.

genel uygulama açısından uygun olmuştur. Ra'd sûresindeki âyetle مَنْ قَبْلَكَ kelimesinin tehir edilmesi, söz konusu âyetin öncesinde gelen لَقَدْ اسْتَهْزَيْتُمْ بِرُسُلِي مِنْ قَبْلِكَ “Andolsun, senden önce de nice peygamberler alaya alındı.”⁷⁵⁶ âyetiyle eşit ve uyumlu olması gerekçesiyle izah edilebilir. Sonuçta anlam olarak aynı olan iki âyetle yer alan مَنْ قَبْلَكَ lafzı, belli bir anlatım tarzına uygun olarak takdim; daha önce vârid olan başka bir âyetin üslûbuna uyumlu olarak da tehir edilmiştir.⁷⁵⁷

4.13.12. Hadîd 57/12, Tahrîm 66/8

Yüce Allah, Hadîd sûresinde: يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعَى نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ “O gün mü’min erkeklerle mü’min kadınların ışıklarının, önlerini aydınlattığını görürsün.”⁷⁵⁸ Tahrîm sûresinde ise: يَوْمَ لَا يُخْزِي اللَّهُ النَّبِيَّ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ نُورُهُمْ يَسْعَى بَيْنَ أَيْدِيهِمْ “Peygamberi ve onunla birlikte iman edenleri utandırmayacağı o gün onların nurları önlerini aydınlatır.”⁷⁵⁹ buyurmuştur. Her iki âyetle de yer alan يَسْعَى fiili, bulunduğu cümle yapısına göre ilk âyetle takdim; ikinci âyetle ise tehir edilmiştir. Bu durumun sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle yorumlamaktadır:

Tahrîm sûresindeki âyetle يَسْعَى مَعَهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا ifadesindeki birliktelik anlamından konumlarının yakınlığı ve durumlarının yüceliği anlaşılır. Bu sebeple bu anlamın tesbît ve tahkîm edilmesi gerekliliğiyle bu ifadeden sonra نُورُهُمْ يَسْعَى isim cümlesinin getirilmesi uygun olmaktadır. Fakat Hadîd sûresindeki âyetle ise يَسْعَى نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ cümlesi mü’minler için bir müjdedir. Zira burada diğer âyetteki gibi mü’minlerin peygamberleriyle birlikteliğinin, konumları yahut durumlarının yüceltilmesi gibi bir anlam değil bir müjdelene durumu söz konusudur. Bu sebeple burada bir olayın gerçekleşmesinden sonra başka bir durumun varoluşu anlamı hissedilebilmesi için يَسْعَى نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ şeklinde fiil cümlesi formunun kullanılması uygun olmuştur. Netice itibarıyla söz konusu iki âyet çerçevesinde izah edilen takdim-tehir farklılığı, ilgili âyetlerin bulundukları bağlam açısından uyumlu olmuştur.⁷⁶⁰

⁷⁵⁶ er-Ra'd 13/32.

⁷⁵⁷ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/710-711.

⁷⁵⁸ el-Hadîd 57/12.

⁷⁵⁹ et-Tahrîm 66/8.

⁷⁶⁰ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 2/1071-1072.

4.14. Âyet Sonları Farklılığı Bakımından Lafzî Müteşâbih Âyetler

4.14.1. Bakara 2/45, Bakara 2/153

Allah Teâlâ, Bakara sûresinde: *“Sabır ve namaz ile (Allah’tan) yardım dileyin. Şüphesiz bu, Allah’a derinden saygı duyanlardan başkasına ağır gelir.”*⁷⁶¹ ve *“Sabır ve namaz ile Allah’tan yardım isteyin. Şüphesiz bu, Allah sabredenlerle beraberdir.”*⁷⁶² buyurmuştur. Aynı sûrede benzer ifadelerle yer alan iki âyetin birbirinden farklı şekillerde sona ermesinin sebebini ve bu âyetlerin sonlarındaki ifadelerin yer değiştirme imkânını İbnü’z-Zübeyr şöyle izah etmektedir:

Söz konusu âyetlerin son kısımları, iki âyette de *وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ* başlangıcına uygun cevap olabilmesi için ilk âyette: *إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ*; ikinci âyette ise *وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ* şeklinde her iki duruma özel geldiğinden birbirleriyle yer değiştirmelerine ihtiyaç yoktur. Diğer taraftan her iki âyetin son kısımlarının bulunduğu yere özel olarak kullanılması sebebiyle ilgili ilk âyetin sonundaki *إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ* cümlesi ağır kanlılık ve tembelliğe işaret etmektedir ki her ikisinin de sebebi yakîn/kesin bilgi zayıflığı ve ihlâs/samimiyet azlığıdır. Bu vasıflar ise daha önceki âyetlerde kendilerinden bahsedilen Yahudilere uygundur. Nitekim Allah Teâlâ, çoğunluğu Yahudilerden olan münafıklardan bahsettiği âyetlerde⁷⁶³ onların bu durumlarına işaret emektedir. Dolayısıyla birinci âyette *وَإِنَّهَا* ifadesiyle sadece Yahudilere emir ve yasaklarla yetinildiğinden *وَإِنَّهَا* ifadesiyle âyetin tamamlanması daha uygun olmuştur. İkinci âyette ise *وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ* cümlesiyle mü’minlere hitap edilmiştir ki onların durumu imanla bağlantılı olarak Allah rızası, istikamet ve buna uygun olarak sabır ile vasfedilmelerini gerekli kılmıştır. Bu sebeple söz konusu âyetin *إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ* ifadesiyle tamamlanması uygun olmuştur. Sonuç olarak iki âyetten birisinin diğerinin sonundaki ifade ile tamamlanması yani söz konusu ifadelerin yer değiştirmesi uygun olmamaktadır.⁷⁶⁴

⁷⁶¹ el-Bakara 2/45.

⁷⁶² el-Bakara 2/153.

⁷⁶³ bk. en-Nisâ 4/142; et-Tevbe 9/54.

⁷⁶⁴ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/194-196.

4.14.2. Âl-i İmrân 3/28, Âl-i İmrân 3/30

Yüce Allah, Âl-i İmrân sûresinde: وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ “Allah, kendisi hakkında sizi uyarmaktadır. Sonunda dönüş Allah’adır.”⁷⁶⁵ ve وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ “Allah, kendisi hakkında sizi uyarmaktadır. Allah, kullarına çok şefkatlidir.”⁷⁶⁶ buyurmuştur. Bu âyetlerdeki farklılık noktası ilk âyetin وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ; ikinci âyetin ise رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ ifadesi ile sona ermesidir. Bu durumun sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle açıklamaktadır:

Konuyla ilgili ilk âyetin başlangıcında لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ إِلَّا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقَاةً “Müminler müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin. Kim bunu yaparsa artık Allah’la olan bağı koparmış demektir. Ancak onlardan gelebilecek bir tehlikeden korunmanız başkadır.”⁷⁶⁷ buyurularak kâfirlerle dost olmak yasaklanmış, mü’minler uyarılmış ve konu ile ilgili tehlikeli durumlardan sakınanlar istisna edildikten sonra وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ cümlesiyle Allah’a karşı gelmekten de sakınmaları istenilmiştir. Bütün bunlardan sonra âyetin sonunda وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ ifadesinin gelmesiyle sonuçta Allah’a dönüş yaparak hesap verileceği belirtilmiştir. Zira bundan sonraki âyette⁷⁶⁸ gizlenen ya da saklanan hiçbir şeyin Yüce Allah’a gizli kalmayacağı, onun ilminin ve kudretinin her şeyi kaplayacağı ifade edilmiştir. Dolayısıyla Allah Teâlâ, kendisinin her şeyin üstünde olduğunu, ona kulluk yapmaktan başka çare olmadığını, inkârcıların ya da mü’minlerin nankör olanlarının hesap vereceklerini belîğ bir dille beyan etmiştir

Bu meseledeki ikinci âyetin başlangıcında ise يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا وَمَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ “O gün herkes yaptığı iyiliği ve kötülüğü hazır olarak bulacaktır.”⁷⁶⁹ buyurulduktan sonra yine Allah’tan sakınmaları için وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ cümlesi kullanılmıştır. Ardından وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ ifadesiyle mü’minlerin Yüce Allah’tan korkarak onun rahmet ve merhametine sığınmaları gerektiği beyan edilmiştir. Dolayısıyla burada, ilk âyetteki gibi korku veya sakındırma tarzında bir uyarı değil şefkat ve merhamet yönüyle daha latif bir uyarı gerçekleşmiştir. Netice olarak bu meseledeki iki âyette mü’minlerden farklı şekillerde

⁷⁶⁵ Âl-i İmrân 3/28.

⁷⁶⁶ Âl-i İmrân 3/30.

⁷⁶⁷ Âl-i İmrân 3/28.

⁷⁶⁸ bk. Âl-i İmrân 3/29.

⁷⁶⁹ Âl-i İmrân 3/30.

Allah Teâlâ'dan sakınmaları istendiği için bu farklılığın gereği olarak âyetlerin sonlarının da farklı cümlelerle sona ermesi daha uygun olmuştur.⁷⁷⁰

4.14.3. Âl-i İmrân 3/40, Meryem 19/8

İbnü'z-Zübeyr, Hz. Zekeriyâ kıssası anlatılırken Âl-i İmrân: اَنَّى يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَقَدْ بَلَغَنِيَ الْكِبَرُ اَمْرًا وَاَمْرًا اَيَّ عَاقِرٍ *“Bana ihtiyarlık gelip çattığı, üstelik karım da kısır olduğu halde benim nasıl çocuğum olabilir?”*⁷⁷¹ ve Meryem sûresinde: اَنَّى يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا وَقَدْ بَلَغْتُ مِنَ الْكِبَرِ عِتِيًّا *“Hanımum kısır olduğu, ben de ihtiyarlığın son noktasına vardığım halde, benim nasıl çocuğum olur?”*⁷⁷² buyurulduğunu belirtmiştir. Her iki âyette bahsedilen konu ve anlaşılan manada birliktelik olmasına rağmen âyetlerin fâsıllarının/sonlarının farklı şekillerde olduğu görülmektedir. Müellif bu durumun sebebini şöyle yorumlamaktadır:

Farklı sûrelerde bulunan ancak aynı konuda benzer mana ifade eden söz konusu âyetlerden Meryem sûresindeki âyetin bulunduğu yer için özel bir durum söz konusudur. Bu durum sûredeki bütün âyetlerin fâsıllarında (son kelimelerinde) uyumluluğun gözetilmesidir. Zira Meryem sûresinin başlarındaki âyetlerden⁷⁷³ sûrenin sonuna kadar diğer âyetlerde fâsıla uyumu bozulmadan devam etmiştir. Bu sebeple Hz. Zekeriyâ kıssasının anlatıldığı söz konusu âyetin de bahsedilen uyumluluk gereğince عِتِيًّا kelimesiyle tamamlanması uygun olmuştur. Diğer taraftan Âl-i İmrân sûresindeki söz konusu âyetin öncesi veya sonrasındaki âyetlerin fâsıllarıyla (son kelimeleriyle) Meryem sûresinde olduğu gibi bir uyumluluk söz konusu değildir. Sonuç olarak her iki âyetin de bulunduğu sûrenin hususiyetleri açısından mevcut şekliyle vârid olması uygun olmuştur.⁷⁷⁴

4.14.4. Mâide 5/6, Nahl 16/81

Yüce Allah, Mâide sûresinde: وَلِيُنِّمَ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ *“O, üzerinizdeki nimetini tamamlamak ister ki şükredesiniz.”*⁷⁷⁵ Nahl sûresinde ise: كَذَلِكَ يُنِّمُ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تُسْلِمُونَ *“Böylece Allah, Müslüman olasınız diye üzerinizde olan nimetini tamamlıyor.”*⁷⁷⁶ buyurmuştur. Her iki âyette Allah Teâlâ'nın kulları üzerindeki nimetlerini tamamlayacağı belirtilirken, âyetlerin sonundaki ümit edilme anlamı içeren eylemi bildiren kelimeler

⁷⁷⁰ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/297-298.

⁷⁷¹ Âl-i İmrân 3/40.

⁷⁷² Meryem 19/8.

⁷⁷³ bk. Meryem 19/2-33.

⁷⁷⁴ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/298-299.

⁷⁷⁵ el-Mâide 5/6.

⁷⁷⁶ en-Nahl 16/81.

farklılaşmıştır. Buna göre ilk âyetin لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ; ikinci âyetin ise لَعَلَّكُمْ تُسْلِمُونَ şeklinde farklı ifadelerle tamamlanmasının sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle açıklamaktadır:

Mâide sûresindeki âyette, namaz kılarken temizliğin gerekli olduğunu belirtmek, bu meseledeki amellerin nasıl olması gerektiğini bildirmek ve su bulunmadığında teyemmüm yapılması nimetinin verilmesi gibi hususlar beyan edilmiştir. Bütün bunların Yüce Allah’a şükürü gerekli kılması sebebiyle, âyetin لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ifadesi ile sona ermesi uygun olmuştur.

Nahl sûresindeki âyet ve devamındaki diğer âyetlerde ise Kureyş kâfirlerine hitap edilmiştir. Zira sûrenin ilk âyetinde فَلا تَسْتَعْجِلُوهُ “Allah’ın emri gelecektir. Artık onun bir an önce gelmesini istemeyin.”⁷⁷⁷ cümlesiyle başlayarak kıyameti yalanlama ve inkâr etme şüphesinde olanlara عَمَّا يُشْرِكُونَ “Allah, onların ortak koştukları her şeyden uzaktır ve yücedir.”⁷⁷⁸ sözleriyle hitap etmiştir. Böylece sûrenin başlangıcından itibaren müşrikler muhatap alınmış, aynı şekilde sonraki âyetlerde de müşriklerin inkâr iddialarına cevap verilerek haksız yere yalandıkları gerçekler beyan edilmiştir. Onların asılsız iddiaları boşa çıkarıldıktan sonra kendilerine verilen nimetler hatırlatılmıştır. Zira Nahl sûresindeki ilgili âyetin başlangıcında وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُم مِّمَّا خَلَقَ ظِلَالًا وَجَعَلَ لَكُم مِّنَ الْجِبَالِ أَكْنَانًا “Allah, yarattığı şeylerden sizin için gölgelikler yaptı, dağlarda size sığınaklar yarattı.”⁷⁷⁹ buyurulmuş ve böylece sûrenin tamamında Allah Teâlâ’nın nimetlerinin eşsiz olduğu hatırlatılmıştır. Nihayet ilgili âyetin sonunda لَعَلَّكُمْ تُسْلِمُونَ buyurularak bütün nimetlerin onları Müslüman olmaya sevketmesi gerektiği, bunun dışında başka ihtimal olmadığı bildirilmiştir. Ayrıca ilgili âyetin Müslüman olunması ümidiyle tamamlanması bu sûrenin Mekkî olmasıyla da uyumlu olmuştur. Sonuç olarak her iki âyetin sona erdiği ifadeler ile bulundukları bağlam açısından uyumluluk gerçekleşmiş, söz konusu âyetlerin mevcut halleriyle vârid olmaları uygun olmuştur.⁷⁸⁰

4.14.5. En‘âm 6/163, A‘râf 7/143

İbnü’z-Zübeyr, En‘âm sûresinde: وَأَنَا أَوَّلُ الْمُسْلِمِينَ “Ben Müslümanların ilkiyim.”⁷⁸¹ buyurmuş, A‘râf sûresinde ise: وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ “Ben inananların ilkiyim.”⁷⁸² buyurulduğunu

⁷⁷⁷ en-Nahl 16/1.

⁷⁷⁸ en-Nahl 16/1.

⁷⁷⁹ en-Nahl 16/81.

⁷⁸⁰ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/372-374.

⁷⁸¹ el-En‘âm 6/163.

⁷⁸² el-A‘râf 7/143.

belirtmiştir. Müellif ilk âyetin *أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ*; ikinci âyetin ise *أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ* ifadesi ile sona ermesi olarak belirttiği farklılığın sebebini şöyle izah etmektedir:

En‘âm sûresinden önce Âl-i İmrân sûresinde Hz. İbrâhim‘den bahsedilerek *مَا كَانَ إِبْرَاهِيمَ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَلَكِنْ كَانَ حَنِيفًا مُسْلِمًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ* “İbrâhim, ne Yahudi idi, ne de Hristiyan. Fakat o, hanîf bir Müslümandı.”⁷⁸³ buyurulmuş, En‘âm sûresinde ise bütün peygamberler kastedilerek *أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدَاهُمْ أَقْتَدِه* “İşte o peygamberler, Allah‘ın doğru yola ilettiği kimselerdir.”⁷⁸⁴ ve Hz. Peygamber‘in sözleriyle *قُلْ إِنِّي هَدَانِي رَبِّي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ* “De ki: ‘Şüphesiz Rabbim beni doğru bir yola, dosdoğru bir dine, Hakk’a yönelen İbrâhim‘in dinine iletti.’”⁷⁸⁵ buyurulmuştur. Bütün bu âyetlerle bağlantılı olarak söz konusu âyetin sonu Hz. Peygamber‘in dilinden *أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ* sözleriyle tamamlanmıştır. Zira Hz. Peygamber‘in bu sözü zâhir ve bâtın olarak her şekilde boyun eğmeyi ve teslimiyet içinde Müslümanlık yolunda yürümeyi ifade etmektedir. Fakat iman ise tasdik, yani belli mertebelerden sonra kabullenmekten ibarettir. Her ne kadar iman, İslâm ile aynı çatı altında olup birbirini tamamlayan unsurlar olarak görülse de iki kavram arasında farklılıklar mevcuttur ve buna göre âyetlerde farklı şekillerde vârid olmuşlardır. Bu sebeple En‘âm sûresindeki ilgili âyet ve bu âyetle bağlantılı olan öncesindeki diğer âyetlerin mefhumundan anlaşıldığı üzere bu âyetlerle İslâm kavramına vurgu yapılmaktadır. Bu açıdan söz konusu âyetin sonunda *أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ* ifadesinin yer alması zikredilen hususlar açısından daha uygun olmuştur.

A‘râf sûresindeki söz konusu âyette vârid olan *أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ* cümlesi ise Hz. Mûsâ‘nın sözleridir. Zira onun Yüce Allah‘ı görmek istemesi ve bunun mümkün olamayacağını belirtmesi ve kendisine gösterilmiştir. Bunun üzerine ilgili âyetteki *سُبْحَانَكَ ثُبْتُ إِلَيْكَ* “Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tevbe ettim.”⁷⁸⁶ sözleriyle pişmanlığını itiraf etmiş, ardından *أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ* cümlesini kullanmıştır. Öyleyse Hz. Mûsâ‘nın bu sözleri teslimiyet değil tasdik halinin neticesidir. Bu açıdan her iki âyetin sonunda farklı olarak iman ve İslâm kavramlarına işaret eden lafızların kullanımı bulundukları bağlama göre uygun olmuştur.⁷⁸⁷ Esasen her iki âyetin sonundaki cümleler farklı peygamberler tarafından farklı yerlerde ve farklı şartlarda söylenmiştir. Sonuç olarak zikredilen bütün farklılıklar ve

⁷⁸³ Âl-i İmrân 3/67.

⁷⁸⁴ el-En‘âm 6/91.

⁷⁸⁵ el-En‘âm 6/161.

⁷⁸⁶ el-A‘râf 7/143.

⁷⁸⁷ İbnü‘z-Zübeyr, *Milâkü‘l-te‘vîl*, 1/481-483.

âyetlerin bulundukları bağlam ile söz konusu âyetlerin sonundaki ifadelerin farklılaşması uyumlu olmuştur.

4.14.6. A'râf 7/39, Enfâl 8/35

Allah Teâlâ, A'râf sûresinde: *وَقَالَتْ أُولَاهُمْ لِأَخْرَاهُمْ فَمَا كَانَ لَكُمْ عَلَيْنَا مِنْ فَضْلٍ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ* “Öncekiler sonrakilere, ‘Sizin bize karşı bir üstünlüğünüz yoktur. Artık kazanmış olduğunuz şeylere karşılık, azabı tadın’ derler.”⁷⁸⁸ Enfâl sûresinde ise: *وَمَا كَانَ صَلَاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ إِلَّا مُكَاءٌ وَتَصْدِيَةٌ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ* “Onların, Kâbe’nin yanında duaları ıslık çalıp el çırpırmaktan ibarettir. Öyle ise (ey müşrikler) inkâr etmekte olduğunuzdan dolayı tadın azabı.”⁷⁸⁹ buyurmuştur. Âyetlerde vârid olan ifadelerle göre bahsi geçen kimselerin uğradıkları azabın sebebi, ilk âyetle kazandıkları şeyler; ikinci âyetle ise inkâr etmeleridir. Bu sebeple ilk âyetin sonu *بِمَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ*; ikinci âyetin sonu ise *بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ* ifadesiyle tamamlanmaktadır. Söz konusu farklılığın sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle açıklamaktadır:

A'râf sûresindeki âyet sona ermeden önce muhataplara “azabı tadın” denilmektedir. O halde buradaki meselenin Enfâl sûresinde zikredilen Mekke halkından Kureyş kâfirlerinin durumundan farklı olduğu anlaşılmaktadır. Zira putperest olan Mekke halkı, kendi ilâhlarına kararlılıkla kulluk yapmışlar ancak diğer peygamberleri inkâr etmemiş veya inkârlarını tekrarlamamışlardır. Ancak A'râf sûresindeki âyetle bahsedilen ümmetler veya inkârcılardan oluşan gruplar, defalarca çeşitli küfür ve inkâr yolları içine girmişler, her türlü muhalif tavırları sergilemişler hatta Allah’a karşı iftirada bulunmuşlardır. Nitekim başka bir âyetle⁷⁹⁰ de onların bu durumlarından bahsedilmektedir. Dolayısıyla bu kâfir zümresi farklı şekillerde küfürde ileri gitmişler, geniş çaplı suçlar işlemişlerdir. Dolayısıyla kendi elleriyle yaptıkları neticesinde kâfirlik vasfını hak etmişlerdir. Bu sebeple onları muhatap alarak durumlarını belirten A'râf sûresindeki âyetin sonunda, onlara azabı tadacakları bildirilerek *فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ* denilmesi zikredilen hususlar açısından uygun olmuştur. Fakat Enfâl sûresindeki âyetle bahsedilen kâfirlerin/müşriklerin durumları ise sadece Hz. Peygamber dönemindeki yaptıkları ile sınırlı kalmıştır. Bu sebeple onlara da sadece *فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ* denilmesi daha uygun olmuştur.⁷⁹¹

⁷⁸⁸ el-A'râf 7/39.

⁷⁸⁹ el-Enfâl 8/35.

⁷⁹⁰ bk. Yûnus 10/17.

⁷⁹¹ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’l-te’vîl*, 1/494-495.

4.14.7. Tevbe 9/15, Tevbe 9/27

Yüce Allah, Tevbe sûresinde: وَيَتُوبُ اللَّهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ “Allah, dilediğinin tevbesini kabul eder. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”⁷⁹² ve ثُمَّ يَتُوبُ اللَّهُ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ عَلَى مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ “Sonra Allah, bunun ardından yine dilediği kimsenin tevbesini kabul eder. Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”⁷⁹³ buyurmuştur. Buradaki âyetlerde Allah Teâlâ’nın mü’minlerden belli kimselerin tevbelerini kabul edeceği bildirilmiş, bu âyetler Allah’ın farklı sıfatlarıyla sonlandırılmıştır. Söz konusu sıfatlardaki farklılığa dair ilk âyetin عَلِيمٌ حَكِيمٌ; ikinci âyetin ise غَفُورٌ رَحِيمٌ şeklinde sona ermesinin sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle yorumlamaktadır:

Tevbe sûresindeki ilk âyet, Mekke müşriklerinin Hz. Peygamber ve ashabına yaptıkları baskılar ve ortaya çıkan sıkıntılar neticesinde meydana gelen Bedir savaşı ve Hudeybiye anlaşmasını bozan Huzâa kabilesi ile ilgili olaylar zikredildikten sonra vârid olmuştur. Zira bu âyetin öncesindeki âyette⁷⁹⁴ Allah Teâlâ onlarla savaşmayı emretmiş, böylece onların azap göreceklerini ve rezil olacaklarını, mü’minlerin ise eziyetlerden kurtularak gönüllerinin ferahlayacağını bildirmişti. Daha sonra söz konusu âyette vârid olan وَيَتُوبُ اللَّهُ وَيَتُوبُ اللَّهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ cümlesinin işaret ettiği gibi Ebû Süfyân b. Harb, İkrime b. Ebû Cehil gibi isimler İslâmiyeti kabul etmişlerdir. Ardından söz konusu âyet عَلِيمٌ حَكِيمٌ ifadesi ile sona ermiştir. Dolayısıyla Allah’ın savaşın nasıl olacağını ve ne şekilde sonuçlanacağını kendi takdiriyle en iyi şekilde bilebileceği, müşriklerin uyguladıkları her türlü kötü fiilleri ve çıkardıkları sıkıntıların sonuçlarının, hikmeti gereğince O’nun dilediği şekilde gerçekleşeceği beyan edilmiştir. Bu durumla uyumlu olarak söz konusu âyetin عَلِيمٌ حَكِيمٌ ifadesi ile tamamlanması daha uygun olmuştur.

Tevbe sûresindeki ikinci âyette ise Huneyn savaşında gerçekleşen olaylardan, Müslümanlardan bazılarının savaştan çekilmeleri, mü’minlerin onlara fayda vermeyecek çokluklarıyla kendilerini beğenmeleri, Allah’ın, mü’minlere sekînet (huzur ve güven) sağlayarak ve onları düşmanlara karşı destekleyerek yardım etmesi gibi durumlardan bahsedilmiştir. Daha sonra Müslümanlardan kaçanların tevbelerinin kabul edilerek bağışlanacağı; Yüce Allah’ın rahmetinin ve merhametinin tecelli edeceği bildirilmiştir. Buradaki zikredilen hususlara uygun olarak âyetin sonu غَفُورٌ رَحِيمٌ şeklinde sona ermiştir.

⁷⁹² et-Tevbe 9/15.

⁷⁹³ et-Tevbe 9/27.

⁷⁹⁴ bk. et-Tevbe 9/14.

Netice itibariyle her iki âyetin son cümlelerinde vârid olan Yüce Allah'ın sıfatlarındaki farklılıklar, bu cümlelerin öncesinde yaşanan olaylar ve muhatapların durumlarıyla uyumlu olarak gerçekleşmiştir.⁷⁹⁵

4.14.8. Ra'd 13/32, Hac 22/44

İbnü'z-Zübeyr, Ra'd: *فَأَمَلَيْتُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا ثُمَّ أَخَذْتُهُمْ فَكَيْفَ كَانَ عِقَابِ* “Ben inkâr edenlere bir süre verdim, sonra da onları yakalayiverdim. Benim cezalandırmam nasılmiş!”⁷⁹⁶ ve Hac sûresinde: *فَأَمَلَيْتُ لِلْكَافِرِينَ ثُمَّ أَخَذْتُهُمْ فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ* “O inkârcılara mühlet verdim, sonra da onları yakalayiverdim. Beni inkâr etmek nasılmiş!”⁷⁹⁷ buyurulduğunu belirtmiştir. Her iki âyette de peygamberleri yalanlayanlara verilen ceza kastedilmektedir ki anlam açısından birliktelik olmasına rağmen ilk âyetin *عِقَابِ* *كَانَ* *فَكَيفَ*; ikinci âyetin ise *نَكِيرِ* *كَانَ* *فَكَيفَ* ifadesiyle sona ermesinin sebebini Müellif şöyle izah etmektedir:

Cezalandırma fiili, inkâr eyleminden daha şiddetli ve etkili bir konumdadır. Çünkü inkâr, fiilî bir cezayı gerekli kılar. Cezalandırma kavramıyla ise genellikle suç işlendikten sonra suçlunun durumuna uygun olarak azaba uğraması kastedilir. Böyle bir durum Ra'd sûresinde söz konusu âyetin başlangıcındaki *وَلَقَدْ اسْتَهْزَأَ بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِكَ* “Andolsun, senden önceki peygamberlerle de alay edildi.”⁷⁹⁸ cümlesinde görülmüştür. Zira bir şeyle alay etmek inkâr fiilinin üzerine bir de umursamazlığın eklenmesidir ki işlenen suçu hafife almak daha kötü bir suçtur. Bu durumla uyumlu olarak âyetteki meselenin *عِقَابِ* lafzı ile belirtilmesi ve âyetin bu kelime ile sona ermesi daha uygun olmuştur.

Hac sûresindeki âyetin öncesinde *وَإِنْ يُكَذِّبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَعَادٌ وَثَمُودُ وَقَوْمُ إِبْرَاهِيمَ وَقَوْمُ لُوطٍ وَأَصْحَابُ مَدْيَنَ وَكَذَّبَ مُوسَى* “Eğer seni yalanlıyorlarsa bil ki, onlardan önce Nûh, Âd ve Semûd kavimleri de İbrahim'in, Lût'un kavmi ve Medyen halkı da (peygamberlerini yalanlamışlardı). Mûsâ da yalanlanmıştı.”⁷⁹⁹ buyurulmuş, burada bildirilen kavimlerin inkâr fiilini işledikleri belirtilmiş fakat alay etme gibi bir durumları zikredilmemiştir. Dolayısıyla söz konusu âyette anlatılanlardan sadece inkâr fiili kastedildiği için bu âyetin sonunun *نَكِيرِ* lafzı ile bitirilmesi daha uygun olmuştur. Netice olarak her iki âyetin sonunda

⁷⁹⁵ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, 1/583-585.

⁷⁹⁶ er-Ra'd 13/32.

⁷⁹⁷ el-Hac 22/44.

⁷⁹⁸ er-Ra'd 13/32.

⁷⁹⁹ el-Hac 22/42-44.

Onlarda sizin için bir ısınma ve birçok faydalar vardır.”⁸⁰⁸ âyetiyle başlayarak devam eden âyetlerde temel nimet ve lütuflar, isimleri ve ayrıntılarıyla birlikte zikredilmiştir. Ardından bütün bu nimetlerin sonucunda gaflet ve nisyana düşmemeleri için لَا أَفَمَنْ يَخْلُقُ كَمَنْ لَا يَخْلُقُ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ “O halde yaratan, yaratamayan gibi olur mu? Artık siz düşünmez misiniz?”⁸⁰⁹ âyetiyle uyarılmışlardır. Daha sonra söz konusu âyette لَا تَعْدُوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا وَإِنْ تَعْدُوا إِنَّ اللَّهَ لَعَفُورٌ رَحِيمٌ ifadesi ile buyurulmuş ve bütün bunlara uygun olarak âyetin sonu تامamlanmıştır.⁸¹⁰

4.14.10. Tâhâ 20/130, Kâf 50/39

Yüce Allah, Tâhâ sûresinde: وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا “Güneşin doğuşundan ve batışından önce Rabbini hamd ile tespih et.”,⁸¹¹ Kâf sûresinde ise: وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ الْغُرُوبِ “Güneşin doğuşundan ve batışından önce Rabbini hamd ile tespih et.”⁸¹² buyurmuştur. Her iki âyetin aynı anlamı ifade etmesinin yanı sıra metin yapısı olarak da birbirlerine benzer oldukları görülmektedir. Âyetler arasındaki farklılık noktası ise ilk âyetdeki cümlede قَبْلَ غُرُوبِهَا; ikinci âyetdeki cümlede ise قَبْلَ الْغُرُوبِ ifadesi ile sona ermesidir. Bu farklılığın sebebini İbnü’z-Zübeyr şöyle yorumlamaktadır:

Bu farklılığın sebebi, söz konusu âyetlerin bulundukları yerdeki; öncesi ve sonrasındaki âyetlerin fâsılalarındaki (son kelimelerindeki) uyumluluğun gözetilmesidir. Zira Kâf sûresindeki âyetin öncesindeki âyet وَمَا مَسَّنَا مِنْ لُغُوبٍ “Bize bir yorgunluk dokunmadı.”⁸¹³ şeklinde sona ermiştir. Dolayısıyla bu âyetin fâsılasına uygun olması açısından ilgili âyetin sonu قَبْلَ الْغُرُوبِ şeklinde tamamlanmıştır.

Tâhâ sûresindeki âyet ise öncesindeki âyetlerle bölüm ve fâsıla açısından, takdîrî veya lafzî olarak getirilen elif-i meftûha (uzatan elif) harfinin bulunması ile uyumlu olmuştur. Böylece Tâhâ sûresindeki diğer âyet sonlarında olduğu gibi bu âyetin sonunun da elif harfi ile uzatılarak قَبْلَ غُرُوبِهَا şeklinde tamamlanmasıyla uyumluluk sağlanmıştır. Netice olarak her iki âyetin sona erdiği kelimeler, bulunduğu yerdeki fâsılalarla uyumlu olarak vârid olmuş, böylece söz konusu farklılığın gerçekleşmesi daha uygun olmuştur.⁸¹⁴

⁸⁰⁸ en-Nahl 16/5.

⁸⁰⁹ en-Nahl 16/17.

⁸¹⁰ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 2/719-720.

⁸¹¹ Tâhâ 20/130.

⁸¹² Kâf 50/39.

⁸¹³ Kâf 50/38.

⁸¹⁴ İbnü’z-Zübeyr, *Milâkü’t-te’vîl*, 2/830-831.

5. SONUÇ

Endülüs'te yetişen meşhur âlimlerden birisi olan İbnü'z-Zübeyr, hicrî 7. asrın başlarında Ceyyân şehrinde doğmuş; hicrî 8. asrın başlarına kadar Gırnata şehrinde yaşamıştır. Siyasî olarak çalkantılı ve problemlili bir dönem olarak bilinen bu yıllarda Endülüs Müslümanları, bir yandan Endülüs yarımadasında ilerleyişini sürdüren Hristiyan krallıklara karşı varoluş mücadelesi vermişler, diğer yandan kendi içlerindeki siyasî krizler ve istikrarsızlıklarla meşgul olmuşlardır. Yaşanan bütün sosyal ve siyasî olaylar o toplum içerisinde yaşayan bir bireyi nasıl etkiliyorsa İbnü'z-Zübeyr de yaşadığı toplumun olumlu ve olumsuz bütün durumlarından etkilenmiştir.

İbnü'z-Zübeyr, döneminde yaşanan siyasî hadiselerle kayıtsız kalmadığı gibi toplumun bilinçlendirilmesi, birlik ve beraberliğin sağlanması gibi önemli meselelerde elinden geleni yapmaya çalışmıştır. Endülüs'ün siyasî istikrardan yoksun olduğu yıllarda İbnü'z-Zübeyr, samimi ve cesaretli duruşuyla toplum içinde eşsiz bir konuma sahip olmuş hem halk hem de dönemin siyasî yöneticileri tarafından takdirle karşılanmıştır. Gündelik hayat içerisinde bir birey olması yanında İslâm âlimi vasfıyla hayatını devam ettirdiği yıllardaki siyasî ve toplumsal olumsuzluklar İbnü'z-Zübeyr'in yaşadığı dönemin ilmî ve fikrî ortamını da olumsuz olarak etkilemiş; belli zamanlarda ilmî faaliyetler askıya alınmış olsa da siyasî istikrarın korunması ilmî istikrarın da sağlanmasına vesile olmuştur.

Endülüs'te yaşayan birçok âlimin anıldığı Endelûsî lakâbı yanında Ceyyânî ve Gırnâtî nisbeleriyle de bilinen İbnü'z-Zübeyr'in kişisel hayatının yanında ahlâkî özelliklerinin ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Zira gerçek ilim adamında olması gereken pek çok üstün vasma sahip olan Müellif, hayatı esnasında da vefatından sonra da hüsn-ü şehâdet edilen bir kimse haline gelmiştir. Bu açıdan onu diğer âlimler arasında farklı kılan samimi ve fedakâr bir tavırla sadece ilmî-fikrî anlamda değil sosyo-kültürel yapı açısından da gayretli çalışmalarıdır.

Âlim olduğu kadar âmil; müellif olduğu kadar müderrislik vasfıyla ön plana çıkan İbnü'z-Zübeyr yaşadığı dönemde farklı beldelerden pek çok âlimden icâzet yoluyla ders aldığı gibi, kendisi de ilmî mirasını devam ettirecek ilim adamları yetiştirmiştir. İlmî açıdan sadece bir alanla sınırlı kalmamış, çok yönlü bir âlim vasfıyla Arap dili, tefsir, hadis, fıkıh gibi ilimlerin yanında kelâm, kıraat ve ricâl ilimleriyle de meşgul olmuştur. Kaynaklarda Müellif'in farklı ilim dallarında telif ettiği on iki eserinin ismi zikredilmesine rağmen,

kendisine nispet edilen veya ismi nakledilmeyen çok daha fazla eserinin olduğu düşünülmektedir. Yaşadığı dönemdeki ilim çevrelerinde “çok eser sahibi âlim” olarak vasfedilen Müellif’in eserlerinden çoğunluğunun günümüze ulaşmaması, dönemin zorlu sosyal ve siyasi şartları gereği başka şehirlere göç etmesiyle izah edilebilir.

İbnü’z-Zübeyr’in eserleri arasında sayılan, günümüzde rahatlıkla ulaşılabilen, tefsir ilminin önemli konularından iki meseleye dair telif ettiği eserler, halen alanında büyük bir boşluğu doldurmakta sonraki dönemlerde bu alanlarda çalışacak âlimlere kaynaklık etmektedir. Zira bu iki eser, Kur’an ilimlerinin mahiyetine dair yazılan eserlerde konuyla ilgili bölümlerde ismi zikredilen, Zerkeşî ve Süyûtî gibi âlimlerin eserin ya da Müellif’in isminden övgüyle bahsettikleri kitaplardır. Bunlardan birisi Kur’an sûreleri ve âyetleri arasındaki münasebet hakkındaki *el-Burhân fî tenâsübi süveri’l-Kur’ân*; diğeri ise lâfzî müteşâbih âyetlerin yorumlanması konusundaki *Milâkü’t-te’vîl* eseridir.

İbnü’z-Zübeyr, çalışma konumuzu teşkil eden *Milâkü’t-te’vîl* eserini, *el-kâtı’ bi zevi’l-ilhâd ve’t-ta’tîl fî tevcîhi’l-müteşâbihi’l-lafz min âyi’t-tenzîl* ilavesiyle zikretmiştir. Müellif, bu isimlendirmeye eserini yazmaktaki hedefini ortaya koymuştur. Bu hedef, lafzî müteşâbih âyetleri suistimal ederek Kur’an’a ve bu vesileyle İslâm’a zarar vermek isteyenleri engellemektir. Bu vesileyle Kur’an âyetlerini kendi aşırı ve bâtinî görüşlerini desteklemek için kullanmak isteyen bidat ehli olarak gördüğü kimselerle, eserinde aktardığı özgün yorumları ve fikirleri aracılığıyla mücadele etmiştir. Bu bağlamda yaşadığı dönemdeki dini çevrelerde yaygınlaşan hatta devlet kademelerine kadar sirayet eden bir mezhep olan, ancak kendisinin sapkın bir tarikat olarak kabul ettiği Şevziyye ile samimi mücadelesi takdire şayandır. Nitekim *Milâkü’t-te’vîl* eserinde yeri geldikçe bâtil görüş sahiplerini eleştirdiği gibi, özellikle Şevziyye ismini zikrederek onlara cevaplar vermiştir. Ayrıca eserde başta itikâdî konular olmak üzere dinde aklın yeri ve büyük günah işleyenlerin durumu gibi önemli meselelerde başta Mu‘tezile olmak üzere Kaderiyye ve İmâmiyye gibi mezhepleri, Ehl-i sünnet akidesine ters düştüğüne inandığı diğer görüş sahiplerini, ilgili görüşlerini çürüterek eleştirmiştir.

Çalışmamızda konu aldığımız *Milâkü’t-te’vîl* eserinin Kur’an’ı baştan sona kadar tefsir etmek amacıyla değil lafzen tekrarlanan veya takdim-tehir, zıkr-hazf ya da ifade farklılıkları gibi sebeplerle müteşâbih (benzer) olan âyetlerin yorumlanması gayesine binaen telif edildiği görülmüştür. Bu sebeple Kur’an’ın tamamından üç yüz yetmiş yedi

âyeti belirlemiş bu âyetlerin bir veya birden fazla sebeplerle lafzen müteşâbih olduğunu düşündüğü âyetlerden farklı noktalarını izah etmiştir. Müellif'i bu alanda çalışma yapmaya sevkeden en önemli sebep Kur'an'la ilgili çalışmalar yapan âlimlerin bu alanı ihmal etmeleridir. Ona göre Kur'an âyetleri, farklılık veya benzerlik durumunda olsalar da mutlaka bir hikmete binaen bulundukları yerde (bağlam içerisinde) kâim olmuşlar; anlam olarak uyumluluk içerisinde oldukları gibi lafzen de bütünlük ve uyum içerisinde vârid olmuşlardır. Zira lafzî müteşâbih âyetlerin farklılık durumları açısından değerlendirilmesi ve bu farklılıkların izah edilmesi Kur'an'a hizmet edebilmenin en önemli yollarındandır.

İbnü'z-Zübeyr, lafzî müteşâbih alanının ihmal edildiğini belirtmiş olsa da bu alanda çalışma yapan ilk âlimlerden Hatîb el-İskâfî'nin ismini anmış ve onun bu konuyla ilgili telif ettiği *Dürretü't-tenzîl* eserini zikretmiştir. Fakat aynı alanda Hatîb el-İskâfî'den sonra, ancak kendisinden önce eser telif eden Tâcülkurrâ el-Kirmânî ve *el-Burhân fî tevcîhi müteşâbihi'l-Kur'ân* adlı eserine hiçbir şekilde değinmemiştir. Bu durumun sebebi, Müellif'in Kirmânî ya da eserinden haberdar olmayışı veya bu kitabın çok kısa olmasıyla açıklanabilir. Yani eğer bu kitabın ismi zikredilmiş olsaydı, mutlaka ondan istifade etmesi de gerekli olacaktı. Zira Müellif, İskâfî'den bahsettiği gibi eserinden istifade edeceğini özellikle ifade etmiş, hatta onun eserinde bulunmayıp ilk defa kendisinin değerlendirmeye tabi tutacağı âyetleri, أَغْفَلُ (gözden kaçırdı) anlamına gelen (غ) harfiyle belirtmiştir.

Müellif, *Milâkü't-te'vîl* eserinin çalışma yöntemini kitabın mukaddimesinde belirtmiş ve bu yöneme bağlı kalacağını beyan etmiştir. Buna göre eserinde konu edindiği âyetleri tilâvet tertibine göre sûre başlıkları altında sıralamış, ilk önce lafzî müteşâbih olduğunu belirlediği âyeti, sonra da onun lafzen müteşâbihi olan diğer âyeti belirterek âyetler arasındaki farklılık sebebini izah etmiştir. Ayrıca bu âyet *Dürretü't-tenzîl* eserinde bulunmuyorsa bunu da daha önce bildirildiği gibi işaretleyerek belirtmiştir. Ardından ilgili âyetler arasındaki farklılık durumlarını bir ya da birden fazla açıdan değerlendirdiği kendi yorumlarını ortaya koymuş, varsa öncelikle İskâfî'nin ve diğer âlimlerin görüşlerini nakletmiştir. Naklettiği görüşlerin kaynağını çoğunlukla belirttiği gibi, belli bir amaca binaen görüş sahibinin ismini vermeden ilgili yorumla istişhâd ettiği de görülmüştür.

Müellif, eserde lafzî müteşâbih âyetlere dair ortaya koyduğu özgün yorumlarına kaynaklık eden hususları mutlaka belirtmiştir. Bu kaynaklardan ilki ve en yoğun olarak ele alınan ilgili konuda vârid olan diğer âyetler olmuştur. Zira söz konusu âyetlerin farklılığına sebep

olacak en önemli etken, bulunduğu yerdeki bağlantılı olan diğer âyetler olmuştur. Ardından ilgili âyetlerin farklı kıraatlerdeki okunuşlarıyla alakalı bir durum bulunuyorsa bunları da belirtmiştir. Müellif, eserde ortaya koyduğu yorumları destekleyici hadisler ya da rivayetler varsa, ilgili hadisle istidlal etmek amacıyla ya metnin bir bölümünü veya ravisi ya da kaynağını belirterek hadisin belli bir kısmını kullanmıştır. Ayrıca eserde ele aldığı âyetlerle bağlantılı olan Arap dili kurallarıyla ilgili bir mesele olduğunda, başta Sîbeveyhi gibi dil âlimleri olmak üzere konuyla ilgili belirtilen görüşleri nakletmiş; belâğat ilmi ile ilişkili bir durum ya da Arap şiirleri veya deyişleriyle istişâh edilecek bir örnek bulunduğu, konuyla ilgili açıklamalarında bunlardan da istifade etmiştir.

Diğer taraftan *Milâkü't-te'vîl* eseri ile İskâfî'nin *Dürretü't-tenzîl* kitabı arasındaki bağlantıların belirtilmesi çalışmamızda ortaya konulan hususlardan birisi olmuştur. Bu yöntemle Kâtib Çelebî gibi âlimlerin *Milâkü't-te'vîl* eserinin *Dürretü't-tenzîl* kitabının özeti olduğuna dair görüşleri, delilleriyle ortaya konularak reddedilmiştir. Zira her iki eserin ele aldığı âyetler nitelik ve nicelik açısından karşılaştırıldığında kitaplar arasında büyük farklılıkların olduğu ispat edilmiştir. Nitekim sayısal hacim bakımından karşılaştırıldığında *Dürretü't-tenzîl* kitabında ele alınmayıp sadece *Milâkü't-te'vîl* eserinde ele alınan âyetlerin ilk bakışta yüz dört sayısına ulaştığı görünse de Müellif'in (Ğ) harfiyle belirtmediği fakat *Dürretü't-tenzîl* kitabında bulunmayan âyetlerin de olduğu, böylece bu sayının yüz otuz altıya ulaştığı tespit edilmiştir. Ayrıca Âl-i İmrân 3/184. âyeti örneğinde olduğu gibi aynı lâfzî müteşâbih âyetin iki eserde birbirinden farklı âyetlerle mukayese edildiği uygulamalar da mevcuttur. Dolayısıyla her ne kadar Müellif, kendi cümleleriyle *Dürretü't-tenzîl* kitabından istifade ettiğini, yorumlarının temel kaynağı olduğunu ve onun eksiklerini tamamlayacağını beyan etmiş olsa da her iki kitap âyet-âyet karşılaştırıldığında farklılık oranının çok fazla olduğu görülmüştür. Böylece çalışmamızın en önemli hedeflerinden birisine ulaşılmıştır.

Çalışmamızın amaçlarından olan ilk defa *Milâkü't-te'vîl* eserinde ele alınan âyetlerin tespit edilmesi hedefine sadece *Dürretü't-tenzîl* eserinin değil, *el-Burhân fî tevcîhi müteşâbihi'l-Kur'ân* eserinin de karşılaştırmaya tabi tutulmasıyla ulaşılmıştır. Buna göre *Dürretü't-tenzîl* eserinde bulunmadığı gibi *Milâkü't-te'vîl* eserine dahil olan ancak *el-Burhân fî tevcîhi müteşâbihi'l-Kur'ân* eserinde kısa bir şekilde de olsa ele alınan otuz bir âyetin bulunduğu, ilk defa bizim çalışmamız neticesinde tespit edilmiştir.

Çalışmamızın ikinci hedefine, *Milâkü't-te'vîl* eserinde ele alınan âyetlerin belli bir konu başlığı sistematiğine göre sıralanması ve söz konusu âyetlerin Müellif'in görüşleri çerçevesinde değerlendirilmesiyle ulaşılmıştır. Zira bu âyetlerin belirlenmesinde en önemli ölçüt daha önceki eserlerde bulunmayıp ilk defa *Milâkü't-te'vîl* eserinde yer alan âyetler olmasıdır. İkinci ölçüt ise bu âyetlerin lafzî farklılığı olmadan tekrarlanan, kıraat farklılıkları bağlamında açıklanan ya da sadece bir âyetin kendi bulunduğu bağlamda açıklandığı âyetler olmamasıdır. Dolayısıyla bu ölçütler çerçevesinde belirlenen yüz dört âyet başlığı ilk defa bizim çalışmamızda belirlenen on dört farklı konu başlığı altında tasnif edilmiştir. Sonrasında lafzî müteşâbih âyetlerdeki farklılık vesilesi olan kısımlar belirtilerek ilgili âyetlerin meâlleri de sunulmuş; bu âyetler arasında tespit edilen lafzî farklılıkların mana açısından da yansımaları olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Söz konusu âyetlerin değerlendirilmesiyle ulaşılan başka bir sonuç ise farklılık sebebi hangi husus olursa olsun genellikle bu farklılığın ilgili âyetlerin bağlamından kaynaklanmasıdır. Zira özellikle zikr-hazf, takdim-tehir, ifade farklılıkları ve âyet sonları açısından farklılıkların ele alındığı başlıklar altındaki âyetlerde bu durum dikkat çekici bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla karşılıklı olarak değerlendirilen lafzî müteşâbih âyetlerin farklılık durumları değişik açılardan ortaya konulsa da söz konusu farklılık ilgili âyetlerin bulunduğu yerdeki siyâk-sibâk bağlantısıyla izah edilmiştir.

Çalışma konumuz her ne kadar lafzî müteşâbih âyetler bağlamında *Milâkü't-te'vîl* eserinin incelenmesi olsa da bu alandaki farklı eserlerin karşılaştırılmasıyla ulaştığımız nihai sonuç, Kur'an'da hangi âyetlerin manevî müteşâbih olduğunun kişisel veya mezhebî düşüncelere göre değişiklik göstermesi meselesinin lafzî müteşâbih âyetler için de geçerli olduğudur. Dolayısıyla lafzî müteşâbih âyetlerin belirlenmesi ve bu âyetlerdeki farklılıkların değerlendirilmesi öznellik içeren bir husus olup lafızlara bakış açısının değişmesiyle lafzî müteşâbih olduğu belirlenen âyetlerin de değişebildiği söylenebilir.

6. KAYNAKLAR

- Ahmed Emîn b. İbrâhîm et-Tabbâh. *Zuhrü'l-İslâm*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 5. Basım, ts.
- Algül, Hüseyin. "Mescid-i Dirâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/272-273. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Altuntaş, Mehmet. "Kur'an'da Peygamberlere Gönderilen 'Suhuflar/Kitaplar' Üzerine Bir Değerlendirme". *Turkish Studies* 11/12 (2016), 1-24. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9913>
- Bağdatlı İsmail Paşa. *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. thk. M. Şerefettin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. İstanbul: y.y., 1947.
- Binol, Ali. *Kur'an-ı Kerîm'in İcâzı*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022.
- Birişik, Abdülhamit. "Sûre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/538-539. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Cibâlî, Muhammed Recâ'î Ahmed el-. *Tevcihü'l-müteşâbihi'l-lafzî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm beyne'l-kudâmâ ve'l-muhdesîn Ahmed el-Ğirnâtî ve Fâdıl es-Sâmerrâ'î: Dirâse mukârine*. Malezya: Kuala Lumpur Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012.
- Çonkor, Burhan. "İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî'nin Hayatı ve Surelerin Tertibi Meselesine Yaklaşımı". *Mütefekkir-Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3/6 (Aralık 2016), 251-271. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.284507>
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. 'Alî ed-. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1403/1983.
- Durmuş, İsmail. "İtnâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/215-219. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Durmuş, İsmail. "Mecaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/217-220. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Durmuş, İsmail. "Zeyil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/339-342. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

- Hatîb el-İskâfî, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. ‘Abdillâh el-. *Dürretü’l-tenzîl ve ğurretü’t-te’vîl*. thk. Muhammed Mustafa Aydın. 3 Cilt. Mekke: Câmi‘atü Ümmü’l-Kurâ, 2001.
- İbn ‘Abdülmelik, Muhammed b. Muhammed. *ez-Zeyl ve’t-tekmile li-kitâbeyi’l-Mevsûl ve’s-Sıla*. thk. Muhammed b. Şerîfe - İhsân ‘Abbâs. 6 Cilt. Tunus: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 2012.
- İbn ‘Atıyye, Ebû Muhammed ‘Abdülhak b. Gâlib. *el-Muharrerü’l-vecîz fî tefsîri’l-kitâbi’l-‘azîz*. thk. ‘Abdüsselâm ‘Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1422/2001.
- İbn Cüzey, Ebü’l-Kâsım Muhammed b. Ahmed. *et-Teshîl li-‘ulûmi’t-tenzîl*. thk. Muhammed Sâlim Hâşim. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1415/1995.
- İbn Ferhûn, Burhânüddîn İbrâhîm b. ‘Alî. *ed-Dîbâcü’l-müzheb fî ma‘rifeti a’yânî ‘ulemâi’l-mezheb*. thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü’n-Nûr. 2 Cilt. Kahire: Dâru’t-Türas li’t-Tab‘ ve’n-Neşr, ts.
- İbn Hacer el-‘Askalânî, Şihâbüddîn Ahmed b. ‘Alî. *ed-Dürerü’l-kâmine fî a’yânî’l-mi’eti’s-sâmine*. thk. Sâlim Krenkow. 6 Cilt. Haydarabad: Dâiretü’l-Me‘ârifî’l-‘Usmâniyye, 1392/1972.
- İbnü’l-Hatîb, Lisânüddîn Muhammed b. ‘Abdillâh. *el-İhâta fî ahbâri Ğirnâta*. thk. Yûsuf ‘Alî Tavîl. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1424/2003.
- İbnü’l-‘Îmâd, ‘Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü’z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. ‘Abdülkâdir el-Arnaût - Mahmûd el-Arnaût. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1413/1992.
- İbnü’l-Kâdî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *Dürretü’l-hicâl fî esmâ’i’r-ricâl*. thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü’n-Nûr. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü Dâru’t-Türâs, 1391/1971.
- İbnü’z-Zübeyr, Ebû Ca‘fer Ahmed b. İbrâhîm. *el-Burhân fî tenâsübi süveri’l-Kur’ân*. thk. Sa‘îd b. Cum‘a el-Fellâh. b.y.: Dâru İbni’l Cevzî, 1428/2007.

- İbnü'z-Zübeyr, Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm. *el-Burhân fî tertîbi süveri'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Şa'bânî. Muhammediye: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye bi'l-Mağrib, 1410/1990.
- İbnü'z-Zübeyr, Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm. *Milâkü't-te'vîli'l-kâtı' bi zevi'l-ilhâd ve't-ta'tîl fî tevcihi'l-müteşâbihi'l-lafz min âyi't-tenzil*. thk. Sa'îd el-Fellâh. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1428/2007.
- İnân, Muhammed Abdullah. *Nihâyetü'l-Endelüs ve târihu'l-'Arabi'l-mütenassırîn*. Kahire: Matba'atü Lecnetü't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, 3. Basım, 1966.
- Kâtib Çelebî, Hacı Halife. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. thk. M. Şerefettin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. İstanbul: y.y., 1360/1941.
- Kaya, Mahmut. "İbnü'l-Baytâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/526-527. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-mü'ellifîn: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*. 4 Cilt. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.
- Kılıç, Mahmut Erol. "İbnü'l-Arabî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/493-516. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed el-. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. 'Abdullâh b. 'Abdulmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006.
- Kütübî, Muhammed b. Şâkir el-. *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeyli 'aleyhâ*. thk. İhsân 'Abbâs. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Sâder, 1974.
- Lebîb Muhammed Cibrân Sâlih. *el-Müteşâbihü'l-lafzî fî'l-Kur'ânî'l-Kerîm: dirâse mukârene beyne'l-İşkâfî ve'l-Ğirnâtî*. Amman: Dâru'l Fârûk, 2010.
- Mahlûf, Muhammed b. Muhammed. *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikiyye*. thk. 'Abdûlmecîd Hayâlî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1424/2003.
- Makkarî, Ahmed b. Muhammed el-. *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb*. thk. İhsân 'Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâder, 1388/1968.
- Nübâhî, Ebü'l-Hasen b. 'Abdillâh b. Hasen en-. *Târîhu kudâti'l-Endelüs*. thk. Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 5. Basım, 1403/1983.

- Önal, Recep. “Kur’an’daki Nebî-Resul Kavramlarına Teolojik Yaklaşım”. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 11/1 (Ocak 2013), 329-350.
<https://doi.org/10.18317/kader.05660>
- Özdemir, Mehmet. “Endülüs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/211-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Özdemir, Mehmet. “Hûdîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/301-302. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Özdemir, Mehmet. “İbnü’l-Ebbâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/19-21. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybeg es-. *el-Vâfî bi’l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafâ. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1420/2000.
- Sâmerrâ’î, Muhammed Fâdıl Sâlih es-. *Dirâsetü’l-müteşâbihi’l-lafzî min âyi’t-tenzîl fî kitâbi Milâkü’t-te’vîl*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1437/2016.
- Saraç, M. A. Yekta. “Îcâz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/392-393. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Süyûtî, Celâlüddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *Buğyetü’l-vu’ât fî tabakâti’l-lüğaviyyîn ve’n-nuhât*. thk. Muhammed Ebü’l-Fadl İbrâhîm. 2 Cilt. b.y.: Dâru’l-Fikr, 2. Basım, 1399/1979.
- Süyûtî, Celâlüddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*. thk. Muhammed Ebü’l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. b.y.: el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-‘Âmmetü li’l-Kitâb, 1394/1974.
- Süyûtî, Celâlüddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *Zeylû Tabakâti’l-huffâz li’z-Zehebî*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1419/1998.
- Şensoy, Sedat. “Ta’lîkât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/508-510. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Şevkânî, Muhammed b. ‘Alî eş-. *el-Bedru’t-tâli‘ bi-mehâsini men ba’de’l-karni’s-sâbi‘*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, ts.
- Topuzoğlu, Tefvik Rüştü. “Recez”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/509-510. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

- Uğur, Mücteba. “Cülâs b. Süveyd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/107. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ünalan, Abdülkerim. “İbnü’z-Zübeyr es-Sekafi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/249. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn. *Mu‘cemü’l-büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâder, 2. Basım, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Gılman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/50. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “İstitâat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/399-400. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yiğit, İsmail. “Nasrîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/420-424. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-. *Tezkiretü’l-huffâz*. thk. ‘Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu‘allimî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, ts.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-. *Züyûlü’l-‘İber fî haberi men ğaber*. thk. Ebû Hâcer Muhammed Sa‘îd b. Besyûnî Zağlûl. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1405/1985.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer ez-. *el-Keşşâf ‘an hakâiki ğavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vücûhi’t-te’vîl*. thk. Mustafâ Hüseyin Ahmed. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 3. Basım, 1407/1987.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-. *el-Burhân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*. thk. Muhammed Ebü’l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü Dâru’t-Türâs, 3. Basım, 1404/1984.
- Ziriklî, Hayruddîn ez-. *el-A‘lâm (Kâmûsü terâcim)*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

**T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

